

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İBN HALDUN MUKADDİMESİ BAĞLAMINDA BÜYÜK SELÇUKLU
DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE TUĞRUL BEY DÖNEMİ: BİR DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜSEYİNCAN KARA

İSTANBUL 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İBN HALDUN MUKADDİMESİ BAĞLAMINDA BÜYÜK SELÇUKLU
DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE TUĞRUL BEY DÖNEMİ: BİR DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN: HÜSEYİNCAN KARA

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. M. SAİD POLAT

İSTANBUL 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	1
1. İbn Haldun'un Kavramlarına Genel Bir Bakış	1
2. İbn Haldun Bağlamında Selçuklular ile İlgili Çalışmalar.....	15
BİRİNCİ BÖLÜM	18
SELÇUKLULAR'IN SÂMÂNÎ, GAZNELİ ve KARAHLILARLA MÜNASEBETLERİ	18
1.1. Oğuzların İktisadî, Coğrafi ve İdarî Faaliyetleri.....	18
1.2. Dukak ve Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusu ile İlişkileri.....	20
1.2.1. Selçuk Bey'in Maiyetiyle Beraber İslamiyet'i Kabulü	24
1.3. Selçuklular'ın Sâmânî Devletiyle Münasebetleri.....	27
1.4. Arslan Yabgu'nun Gazneli ve Karahanlılarla Münasebetleri	35
1.4.1 Arslan Yabgu ve Karahanlı Hükümdarı Ali Tegin'in İttifak Kurması... 36	
1.5. Arslan Yabgu'nun Esareti	38
1.6. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Reisliği Elde Etmesi.....	43
İKİNCİ BÖLÜM.....	53
SELÇUKLULAR'IN İSTİKLAL KAZANARAK MÜLK SAHİBİ OLMASI	53
2.1. Tuğrul ve Çağrı Beylerin, Ali Tegin ve Harun'un Kurmuş Olduğu İttifakta Yer Bulması.....	53
2.2. Selçuklu ve Gazneli Kumandanı Begtoğdı Arasında Yaşanan Savaş ve Savaş Sonrasında Selçuklular'ın Elde Ettikleri Vilayetler.....	59
2.3. Selçuklu Liderlerinin Haderîlere Özgü Unvanlar Elde Etmesi	67
2.4. Gazneliler ve Selçuklular Arasındaki Sahte Sulh	69

2.4.1. Selçuklular'ın Gaznelilerle Yapılan Barış Antlaşmasını Görmezden Gelmeleri.....	73
2.5. Selçuklular'ın Dandanakan'da Gaznelileri Mağlup Ederek Mülkü Elde Etmeleri.....	74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	83
SELÇUKLULAR'IN HADARİLEŞME SÜRECİ.....	83
3.1. Selçuklular'ın Hadarî Umrâna Geçışı	83
3.2. Selçuklular'ın Mülkü Elde Etmesinin Üzerine Mülklerini Genişletmeleri..	86
3.3. Tuğrul Bey'in Hadarîleşmesine Karşı Hanedan Üyelerinin Çıkarmış Olduğu İsyanlar	89
3.4. Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesinin İsteklerine Karşı Tutumu	93
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	100

ÖNSÖZ

Bu tezin amacı, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki *asabiyet*, *bedevîlik*, *hadarîlik*, *umrân*, *riyaset* gibi kavramlarının kullanılarak Selçuklular'ın kuruluşu ve Tuğrul Bey dönemini farklı bir bakış açısıyla incelemektedir. Tez konusunun, modern Türk Tarih dünyasına getirilmiş en büyük eleştirilerden birisi olan kavram eksikliğini bir nebze de olsa karşılamasını umuyoruz.

Bu çalışmada temel olarak incelenecek problemlerden en temel olanı, İbn Haldun'un kavramlarının, Selçuklular üzerinde uygulanıp uygulanamayacağı meselesidir. Bu bağlamda ise araştırmalar, makaleler ve bildiriler olmasının yanı sıra kapsamlı bir şekilde bu kavramlar üzerinden Selçuklular'ın kuruluşu ve Tuğrul Bey dönemini ele alan bir tez bulunmamaktadır. İbn Haldun'un tespit ve görüşlerinin Selçuklular'ın bu dönemine uygulanarak elde edilecek olan bulgular doğrultusunda tarihsel olaylara yeni bir bakış açısının kazandırılması amaçlanmaktadır.

Ele alınacak diğer problemlerden bir tanesi ise bu kavramların belli bir bölge ve milletle sınırlı olup olmadığı meselesidir. Çünkü İbn Haldun *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber)* ve *dîvânü'l-mübtede* ve *l-ḥaber fî eyyâmi'l-Arab* ve *l-Acem* ve *l-Berber* ve *men-âṣarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber* eserinin *Mukaddime* kısmını yazarken Arap kabileleri ziyaret ve gözlem sonucunda oluşturmuştur. Bu nedenle onun *Mukaddime* içerisinde yapmış olduğu tespit ve görüşlerin Selçuklular'ın ilk dönemine uygulanabilir hale gelmesiyle literatüre katkı sağlaması göz önünde bulundurulacaktır.

Selçuklular'ın *bedevî* yaşantısından, İslam dünyasının en güçlü *hadarî* otoritelerinden birine dönüşüm süreci, İbn Haldun'un kavramlarıyla ele alındığında, sadece kronolojik bir olaylar dizisi olmanın ötesine geçerek, sosyolojik ve düşünsel bir analiz zeminine oturmaktadır. Bu nedenle de Selçuklular'ın kendi aralarındaki ilişkileri, *asabiyet*in nasıl bir kurucu unsur haline geldiği ve *bedevîlik-hadarîlik* dönüşümünün *mülk*ün elde edilmesinden kurulan hanedanlıkta ne gibi sorunlara neden olduğu gibi sorunlara değinilmiştir.

Tez, giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Selçuklular'ın yaşantıları, Selçuk Bey'in Cend'e göç etmesi, Sâmânî, Gazneli ve Karahanlı devletleriyle olan münasebetleri, Arslan Yabgu'nun esaret sonucunda Tuğrul ve Çağrı beylerin reis olarak nasıl öne çıktığı, İkinci bölümde, Tuğrul ve Çağrı beylerin, Gazneli Devleti'yle olan mücadeleleri, *hadarî* unvanlar edinmeleri ve *mülk*ü elde etmeleri üzerinde durulmuş;

üçüncü bölümde, Selçuklular'ın *mülkü* elde etmesi üzerine *hadarîleşmenin* hangi alanlarda yaşandığı, *mülkü* nasıl genişlettikleri, hanedan üyelerinin çıkarmış olduğu isyanlar ve Abbasi Halifesi ile olan münasebetler, bu kavramlar aracılığı ile mantıklı bir zemin üzerinde oturtulmaya çalışılmıştır.

Bu tezi hazırlarken İbn Haldun'un kullandığı kavramlara vurgu yapma hususunda ve tezimizin tez haline gelmesinde tez danışmanı Prof. Dr. M. Said Polat'ın tavsiyelerine uyulmuştur. Fakat onun İbn Haldun'un görüşlerinin Selçuklu tarihine uygulanması usulünde ve araştırma eserlerinin kullanımında tez danışmanının tavsiyelerini değil kendi yolumuzu takip ettiğimizi özellikle belirtmemiz gerekmektedir. Aynı zamanda tezimin son haline gelmesinde bana tavsiyelerde bulunan tez danışmanı Prof. Dr. M. Said Polat'a ve değerli jüri üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Kasım Kopuz ve Dr. Öğr. Üyesi Suat Kaymak hocalarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

ÖZET

Bu tez çalışmasında İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde bulunan *asabiyet*, *bedevîlik*, *hadarîlik*, *riyaset*, *umrân*, *vela*, *hîlf* gibi kavramlar kullanılarak, Selçuklular'ın 1063 senesine kadarki tarihi değerlendirilmeye çalışılacaktır. Selçuklu *beyleri*, Selçuk *Bey*, Arslan *Yabgu*, Tuğrul ve Çağrı *beylerin bedevî umrândan, hadarî umrâna* nasıl geçtikleri ve bu süreçte *hadarî* devletlerle olan ilişkileri ön plana çıkarılmaya çalışılacak ve bunun sonucunda nasıl *mülkü* elde ettiklerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır. *Mülkü* elde etmelerinin üzerine *hadarîleşmeleri* de yavaş yavaş gerçekleşecektir. Oğuzların yaşantıları ve coğrafyası İbn Haldun'un eserinde açıklandığı üzere *bedevîliğe* ve *bedevî* hayata oldukça uygundu. Bu nedenle onların güçlü bir *asabiyete* sahip olması ve *mülkü* elde etme çabaları da doğal bir durumdu. Çünkü zor yaşam şartlarında yaşamakta olan *bedevîler*, İbn Haldun'un *asabiyet* olarak adlandırdığı kabilecilik hissiyatına sahiptiler. Selçuk *Bey*'in de Oğuz *Yabgusuna* boyun eğmemesi ve aralarında bir tartışma yaşanması da kaçınılmazdı. Güçlü *asabiyete* sahip olan Selçuk *Bey*, *Yabgu*'nun onun canına kastedeceğini anlamış ve henüz *mülkü* elde edecek durumda olmadığından maiyetiyle beraber göç etmeyi uygun görmüştür. Selçuk *Bey*'in Cend'e gelmesinden itibaren küçük bir göçebe topluluğu Selçuklular'ın, Arslan *Yabgu reisliğinde* bir kuvvetlenmiş olması ve sonrasında Tuğrul ve Çağrı *beyler döneminde* ilk zamanlardan itibaren hedefledikleri *mülke* ulaşmaları tezin asıl konusudur. Bununla beraber Selçuklular'ın, diğer *hadarî* devletler olan Sâ mânî, Karahanlı ve Gazneli devletleriyle olan ilişkileri ve mücadeleleri sonucundaki *mülke* ulaşmışlardır. *Hadarî* adetleri ve geleneklerini hâkimiyet sembolü olarak kullanmaları ve artık *mülklerini riyasetteki* gibi değil, diğer *hadarî* devletler gibi bir idari sistemle yönetmeye istekli olmaları da *mülk* üzerinde kalıcı olmayı amaçladıklarının bir göstergesiydi. Daha sonrasında ise Tuğrul *Bey*'in *mülkünü* hanedan üyeleri aracılığıyla genişletmeye çalışmıştır. Kullanılan kavramlar aracılığıyla Selçuklular'ın 1063 senesine kadar geçirdikleri süreçleri ve *mülke* ulaşma ve *mülkü* elde ettikten sonraki hareketleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuk *Bey*, Arslan *Yabgu*, Tuğrul *Bey*, Çağrı *Bey*, *Bedevî*, *Hadarî*, *Asabiyet*, *Mülk*, *Umrân*, *Hîlf*, *Vela*, *Reis*, *Riyaset*, Gazneli Devleti, Sâ mânî Devleti, Karahanlı Devleti.

ABSTRACT

In this thesis, the history of the Seljuks until 1063 will be evaluated by using concepts such as *asabiyyah*, *bedouinism*, *Sedentary*, *Presidency*, *umrân*, *vela*, *hîlf* in Ibn Khaldun's *Introduction*. It will be tried to bring to the forefront how the Seljuk *Begs*, Arslan *Yabgu*, Tugrul and Cagri *begs* passed from the *bedouin umrân* to the *sedentary umrân* and their relations with *sedentary* states in this process and as a result, it will be tried to be understood better how they acquired *property*. After acquiring *property*, they gradually became *sedentary*. The lives and geography of the Oghuz, as explained in Ibn Khaldun's work, were quite suitable for *bedouinism* and *bedouin* life. Therefore, it was natural for them to have a strong *asabiyyah* and efforts to acquire *property*. Because the *bedouins* living in difficult living conditions had a tribal understanding that Ibn Khaldun called *asabiyyah*. It was inevitable that Seljuk *Beg* would not submit to Oghuz *Yabgu* and a disagreement would arise between them. Seljuk *Beg*, whose tribal structure was strong, understood that Oghuz *Yabgu* would try to kill him and since he was not yet in a position to obtain the *property*, he found it appropriate to migrate with his entourage. The main subject of the thesis is that after Seljuk *Beg* came to Cend, a small nomadic group of the Seljuks became stronger under the leadership of Arslan *Yabgu* and later during the period of Tugrul and Cagri *begs*, they obtained the *property* they had targeted since the early periods. However, the Seljuks obtained their *property* as a result of their relations and struggles with other *sedentary* states, the Sāmānī, Karahanli and Ghaznavid states. The fact that they used *sedentary* traditions and customs as a symbol of sovereignty and were now willing to manage their *property* with an administrative system like other *Sedentary* states, rather than a *presidency*, was also an indication that they aimed to be permanent on the *property*. Later, Tugrul *Beg* tried to expand his *property* through members of the dynasty. Through the concepts used, the processes of the Seljuks until 1063 and their actions after reaching and gaining the *property* will be examined.

Keywords: Seljuk *Beg*, Arslan *Yabgu*, Tugrul *Beg*, Cagri *Beg*, *Bedouin*, *Sedentary*, *Asabiyyah*, *Property*, *Umrân*, *Hîlf*, *Vela*, *Chief*, *Presidency*, Ghaznavid State, Sāmānī State, Karakhanid State.

KISALTMALAR

Age.: Adı geen eser

Agm.: Adı geen makale

Agt.: Adı geçen tez

AÜ DTCTF.: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafiya Fakültesi

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİA.: TDV İslam Ansiklopedisi

drl.: Derleyen

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

S.: Sayı

s.: Sayfa

ss.: Sayfa sayısı

trc.: Tercüme

GİRİŞ

1. İbn Haldun'un Kavramlarına Genel Bir Bakış

İslam dünyasının düşünce tarihinde derin izler bırakan önemli ilim insanlarından biri olarak kabul edilen İbn Haldun, 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Muhammed b. Abdullah el-Ceyyânî, İbn Abdüsselâm el-Hevvârî ve Muhammed el-Kasîr gibi ilim insanlarından fıkıh tahsil eden İbn Haldun, yetişmiş olduğu siyasi ve içtimai ortam sayesinde ilmi bir kişilik oluşturmaya katkı sağlamıştır.¹ Tunus, Cezayir, Fas, Endülüs, Kahire gibi yerlerde yaşamış olan İbn Haldun, küçük yaşlardan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgisini göstermiş olmasının yanı sıra birçok devlet kademelerinde ve medreselerde görevler almıştır. Alâmet kâtipliği, kâtiplik ve mühürdarlık, hâkimlik, hâciplik, müderrislik, kadılık, hankah başkanlığı gibi mevkilerde görev yapan İbn Haldun, bulunduğu konumdan her zaman daha üstte bir konumu arzulamıştır. Onun bu hırsı kendisinin takibata uğramasına, sürgün edilmesine veya hapse atılmasına sebep olmuştur. İbn Haldun, devlet kademelerinde yükselme hırsına sahip biri olmasına karşın ilim tutkusundan vazgeçmemiş, fırsat buldukça kabileler arasında dolaşarak gözlemlerini, bilgi ve deneyimlerini kaleme almayı ihmal etmemiştir. 17 Mart 1406 senesinde kadılık görevini yerine getirdiği esnada vefat etmiştir.²

İbn Haldun'un, *Lübâbü'l-Muḥaṣṣal fî uṣûli'd-dîn, Şifâ'ü's-sâ'il li-tehzîbi'l-mesâ'il, Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-ḥaber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âṣarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*³ isimli eserleri bulunmaktadır. Ayrıca bu kitaplardan başka İbn Rüşd'ün eserlerini özetlediği bir kitabı, mantık üzerine yazdığı rivayet edilen bir risalesi, hesaba dair başka bir eseri, fıkıh usulüne dair manzumesi ve bir şerhi bulunmaktadır.⁴ *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-ḥaber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âṣerahüm min zevi's-sultânî'l-ekber* adlı eserine giriş olarak yazdığı *Mukaddime*'de, tarih yazımının ön şartları olarak belirlemiş olduğu esaslar ve tarihin ele alması gereken konuları kapsamaktadır. *Mukaddime*, altı bölümden oluşur ve birinci bölüm usule ve insan toplumu dediği *umrân*⁵ın esaslarını ele alınmıştır. İkinci bölümde, toplumsal hayatın

¹ Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 538.

² Uludağ, agm., s. 539-541.

³ Eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, agm., s. 538-543.

⁴ Uludağ, agm., s. 541-543.

⁵ Tez içerisinde İbn Haldun'un kullanmış olduğu temel kavramlar ve terimler ayırt edilebilmesi bakımından italik olarak yazılacaktır.

zarurî olarak ortaya çıkan *bedevîlik* ve *hadarîlik* konusunu incelenmiştir. Üçüncü bölümü ise din-devlet ilişkisine ayrılmıştır. Dördüncü bölümde devletlerin ve hanedanın nasıl ortaya çıktığı meselesini açıklanmıştır. Beşinci bölümü iktisattan, altıncı bölümde ise İslam toplumundaki ilim ve eğitim öğretimle ilgili konulardan bahsedilmiştir. İbn Haldun'un giriş niteliğinde yazmış olduğu *Mukaddime*, kendisi tarafından ayrı bir kitap olarak değerlendirilmiştir. Birçok nâşir, çevirmen ve araştırmacı tarafından da müstakil bir eser olarak kabul görmektedir.⁶ *Mukaddime*, her ne kadar dünya tarihinin girişi olarak telif edilmişse bile gerek içeriği gerek üslubu gerekse kullanılan terimler, *Kitâbü'l- 'İber* eserinden ayrılmaktadır. Bu nedenle de *Mukaddime*'yi ayrı bir eser olarak kabul etmek, onun asıl değerinin anlaşılması açısından kayda değer bir meseledir.⁷

Umrân: *Umrân* kelimesinin kökü olan 'a-m-r fiili; insanın Tanrı'yı esas alarak imar etmesine atfedilmektedir. Edward William Lane ise 'a-m-r fiilinin kök anlamının genel olarak "hayatı devam ettirmek", "bir mekânı imar ederek meskûn halde olmasını sağlamak" anlamlarına geldiğini söylemektedir. İbn Haldun'un *umrân* kavramı farklı bakış açılarından değişik anlamlara tekabül eden bir kavram olmasına rağmen Türkçe literatüre genel olarak "medeniyet/uygarlık" olarak çevrilmiştir. Fakat *umrân* kavramının ne medeniyet ne de uygarlık anlamlarına tam olarak tekabül ettiği söylenemez. Çünkü kelimenin kökeni itibariyle imar etmek, yaşamı kolaylaştırmak gibi anlamlara gelmekteyken diğer bir açıdan da insan toplumunun organize bir şekilde hayat sürmesi anlamını taşımaktadır.⁸ *Umrân* kavramının, "imar etmek, yaşamı kolaylaştırmak" anlamları yönünden ele aldığımızda İbn Haldun'un, *umrân* için medeniyetlerdeki gelişmenin ve ilerlemenin olumlu durum olduğunu temellendirmektedir.⁹ İbn Haldun'un kendisi de bazı bölgeler için şiddetli soğuk ve sıcak hava koşulları nedeniyle buralarda "imaret ve mamur olma hali yoktur." demektedir.¹⁰

İbn Haldun, *bedavette* belirli geçim yollarını benimsemiş toplumların yani *bedevîlerin* şehirli olmak için çaba sarf ettiğini ve onların arzularının *hadarîleşmek* olduğunu belirtmektedir. Zarurî ihtiyaç maddelerini elde etmek için yardımlaşan

⁶ Tahsin Görgün, "Mukaddime", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Ankara, 2020, s. 118-119.

⁷ *Mukaddime* hakkında daha detaylı için bkz. Tahsin Görgün, "Mukaddime", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Ankara, 2020, ss. 118-120.

⁸ Yusuf Ötenkaya, "İbn Haldun Umrân Mefhumunu Uygarlık/ Medeniyet Anlamında mı Kullandı? Kuramsal ve Tarihîsel Bir Tahlil", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 7, S. 1, Haziran 2022, s. 14-15.

⁹ Hüseyin Fırat Şenol, *İbn Haldun'da Tarih ve Umrân Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 92.

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 5. baskı Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 218.

toplulukların mükemmele ve refaha ulaşmak için yardımlaştıklarını söylemektedir.¹¹ Bu durum da onlar için *hadarîleşmenin* bir amaç olduğu yönünde fikir edinmemizi sağlamaktadır.

İbn Haldun'un kendince oluşturmuş olduğu *umrân* ilmi oldukça geniş kapsamlı olmakla beraber tartışmalara oldukça açıktır. Ancak İbn Haldun'un "*umrân ilminin*" bizim tezimizi ilgilendiren kısmından bahsetmekte fayda vardır. İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde daha önce kimsenin pek üzerinde durmadığı, araştırma yapmadığı bir alan üzerinde durduğunu ve alana özel sorunları içerecek yeni bir ilim kurmak istediğinden bahseder ve bu ilme "*umrân ilmi*" adını verir. Bu alan özelinde ele aldığı konular, insanların toplumsal örgütlenme birimlerini, insanların toplumsal gelişimlerini ve geçirdikleri aşamaları, kat edilen aşamalarla beraber insanların belirli karakteristiklere ayrılan her türlü toplumsal aşamaları ve toplumları oluşturdukları kurum ve yapılarıdır.¹² İbn Haldun'un *umrân* ilmi çeşitli bölgelerdeki iklimin, sıcaklığın ve arazilerin elverişliliği gibi pek çok farklı açıdan insanları etkilediğini ve yaşantılarının bunlar sonucunda şekillendiğini fark etmiştir. İbn Haldun'un yapmış olduğu bu tespit, sadece kültürel düzeyle sınırlı kalmamış ve bunun da ötesinde insanın yaşamının daha elverişli iklimlerde ve nüfuslu bölgelerde sürdürdüğünü açıklamıştır. Fakat İbn Haldun'un *umrân* ilminin bu kadarla da sınırlı kalmadığı oldukça iyi anlaşılmalıdır. Çünkü çok sıcak ve çok soğuk bölgelerde yaşamlarını idame ettiren topluluklar da bulunmaktadır. Bu toplumların kendilerini idame ettirme şekilleri de bulundukları bölgelerin gerektirdiği şartlarda şekillenmiş ve İbn Haldun ise bu durumu gözden kaçırmayarak, bu toplumların da kendilerine has *umrân*larının bulunduğunun tespitini yapmıştır.¹³ Bu bakımdan İbn Haldun, toplumların gelişmişlik düzeylerine göre değil, kendilerini idame ettirmeleri yönünden ele alarak, toplumların *bedevîlik-hadarîlik* aşamaları geçirdiklerinden bahsetmektedir. *Mukaddime*'de anlatıldığı üzere toplumların ahvâlinde görülmekte olan farklılık, sadece onların geçim yollarının farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. İnsanların, toplum olarak bir arada yaşayabilmelerinin nedenini ise sadece geçimlerini sağlayabilmek adına yardımlaşma sonucunda ortaya çıktığını söylemektedir. Toplumların geçimlerini sağlamak adına bir araya gelmelerinin nedeni ise hâcî ve kemâlî ihtiyaçlardan önce zarurî ve basit ihtiyaçlardan dolayıdır.¹⁴ İbn Haldun'a göre *umrân* iki aşamada

¹¹ İbn Haldun, *age.*, s. 326.

¹² Ahmet Arslan, "İbn Haldun ve Tarih", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 1, S. 1, 1983, s. 9.

¹³ Ötenkaya, *agm.*, s. 17.

¹⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 323.

gerçekleşmekte ve bu aşamalar da insanların ihtiyaçlarının niceliğine ve çeşitliliğine bağlı olarak gelişen yaşam tarzlarını ortaya çıkarmaktadır.¹⁵ Toplum yaşamının ve *umrânın* ortaya çıkmasındaki en temel etken ise *asabiyettir*. *Mukaddime*'de geçen *asabiyet* teriminin anlaşılması sayesinde İbn Haldun'un toplumların birinci aşaması olarak adlandırmış olduğu *bedevîliğin* ve *hadarîliğin* temel özelliklerinin kavranması ve hangi koşullarda *umrânın* diğer bir aşaması olan *hadarîliğe* dönüşümünün anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.¹⁶

Asabiyet: *Asabiyet* kelimesi a.s.b. kökünden türetilmiştir. Aynı kökten gelmekte olan *asabe*, *âsıb* kelimesinin çoğuludur ve kelimenin kökü olarak “sarmak, kuşatmak” anlamlarına gelmektedir. *Asabe* kelimesi cahiliye döneminde “baba tarafından gelen erkek akraba ve erkek çocuklar” gibi akrabalık göstergesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.¹⁷ *Asabeden* türemiş olan *asabiyet* ise, kişinin akrabalarını birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak durumunda kalındığında topluluğun tüm fertlerini harekete geçmesini sağlayan dayanışma ruhuna denilmektedir.¹⁸ İbn Haldun, *asabiyet* kavramına ayrı bir önem göstermiş ve ilmi bir metotla tarih ve devlet felsefesini açıklamakta kullanmıştır.¹⁹

İbn Haldun'un felsefesi kapsamındaki *asabiyet* kavramı, merkez bir terim olarak karşımıza çıkmış olsa da bu kavram üzerinde derinlemesine ve kesin bir tanım bulunmamaktadır. *Asabiyet* kavramına yüklenen anlamlar çeşitli kavimlerde ve çağlarda sürekli bir değişim göstermektedir. *Mukaddime*'yi farklı batı dillerine aktaran oryantalist yazarlar, *asabiyet* kelimesi için “group feeling”, “esprit de corps”, “esprit de clan”, “gemeinsinn”, “nationalitatsidee”, “martial spirit”, “communal spirit”, “feeling of solidarity”, “group solidarity”, “social cohesion” “striking power” gibi terimleri uygun görmüşlerdir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde yer alan bu *asabiyet* *Mukaddime*'nin birçok yerinde açıklanmış olsa da *asabiyetin* işlevi tam olarak anlaşılamamaktadır.²⁰

¹⁵ Şenol, *agt.*, s. 102.

¹⁶ Şenol, *agt.*, s. 93.

¹⁷ Hayreddin Karaman, “Asabe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 452.

¹⁸ Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 453.

¹⁹ *Asabiyetin* diğer anlamları hakkında bkz. Mustafa Çağrı, *agm.*, ss. 453-455; Hayreddin Karaman, *agm.*, ss. 452-453.

²⁰ Franz Rosenthal (group feeling), De Slane (esprit de corps), Vincent Monteil (esprit de clan), Von Kremer (gemeinsinn ve nationalitatsidee), E. Gellner (social cohension ve martial spirit), S. H. Bahş ve H. Han Şirvani (communal spirit), H. Ritter (feeling of solidarity), M. Halpern (group solidarity), Erwing Rosenthal (striking power). Bk. Süleyman Uludağ, “Giriş: İbn Haldun ve Mukaddime”, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yayınları, İstanbul, 2007, s. 95; Akif Kayapınar, “İbn Haldun'un *Asabiyet* Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006, s. 87-88.

Asabiyetin biraz daha anlamlandırılması adına bu *asabiyet* kavramından kavramdan bahsetmekte fayda var. İbn Haldun’a göre toplumların *badiyede* hayatta kalabilmesi *asabiyet* sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü şehir ve kasabalarda yaşamakta olan insanların, haklarının ve canlarını korumakla mesul olan idareciler ve devlet mevcuttur. Şehir dışından gelen tehlikelerden de şehrin korunaklı surları mâni olmaktadır. *Badiye* bu tür idari yapılardan ve şehir duvarlarından yoksun durumda bulunmaktadır. Bu tür merkezi yapıların yoksunluğu nedeniyle *bedavette* insanlar, diğer insanlardan gelebilecek her türlü tehlikeyi, kendi cesaret ve kuvvetleri dışında aynı kabilede yaşayan diğer kişilerin yardımı ve desteği ile baş etmektedir. Dışardan tüm kabileye karşı düzenlenen bir saldırıyı ise aşiret içerisinde bulunan cesur gençlerden ve bahadırlardan oluşan kabile üyeleri bu saldırıyı savuşturmayı kendilerine bir görev olarak görürler.²¹ Yani *asabiyetin* en güçlü olduğu yerler, insanların birbirlerine en çok ihtiyaç duyabileceği, dayanışmaya muhtaç oldukları çöl iklimidir.²² Çünkü *asabiyet* zor şartların beraberinde getirdiği kaynaşmanın (iltihamın) bir sonucu olarak meydana gelmektedir. Kayapınar’a göre *asabiyeti* meydana getiren iki amil bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mahrumiyet, diğeri ise meydan okumadır. Bu iki amili göz önünde bulundurduğumuz zaman *asabiyetin* neden *bedevîlerin* ayırt edici özelliği olduğunu daha iyi kavramaktayız. Diğer insanların yardımı olmadan *badiyede* hayatta kalmak imkansıza yakın bir durumdur. Zorlu çöl ikliminde bireyler, toplumun diğer üyelerine neredeyse her alanda ihtiyaç duymaktadır. Canlarını, mallarını ve yaşadıkları alanı birlikte muhafaza etmek zorunda olduklarından, kaynaşma hali en yoğun derecede yaşanmaktadır. İtibari bir terim olarak karşımıza çıkan bu kaynaşma, bazı şartlar altında diğer şartlara kıyasla daha yoğun bir *asabiyetin* oluşmasına olanak sağlamaktadır. Yani ölüm-kalım tecrübeleri gibi çetin zorlukların o toplum içerisinde paylaşılması ve deneyimlenmesi sonucunda kaynaşma ile *asabiyetin* yoğunlaştığını söyleyebiliriz.²³ Toynbee’ye göre medeniyetlerin ortaya çıkışı, yükselişi ve çöküşü, birtakım meydan okuma ve insanoğlunun bu meydan okumalara vermiş olduğu tepkiler sonucundadır.²⁴ İbn Haldun iklim bölgeleri arasında belirli bölgelerin insani *umrânın* gelişebilmesi açısından pek de verimli olmadığını “imaret ve mamur olma hali yoktur” diyerek belirtmiştir.²⁵ Yani bu bölgelerdeki meydan okuma, insanların

²¹ İbn Haldun, *age.*, s. 333-334.

²² Adem Apak, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, c. 3, İstanbul, 2017, s. 77.

²³ Kayapınar, *agm.*, s. 92.

²⁴ Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci (A Study Of History)*, Haz. Jane Çaplan, Bates Yayınları, İstanbul, 1978, s. 120.

²⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 218.

üstesinden gelebileceklerinin çok üstünde olduğunu söyleyebiliriz. *Bedevî*lerin yaşamış oldukları çöl iklimi ise onların *asabiyet*lerini, cesaretlerini, metanetini ve diğer iyi özelliklerini artırır niteliktedir. Toynbee'nin meydan okuma ve bu meydan okumaya tepki tezinden yola çıkıldığında *asabiyet*in meydan okuma sonucunda ortaya çıkmış olduğu ve *hadarîleşmenin* de bu meydan okumaya karşılık verebilme yetisi sayesinde oluştuğu ileri sürülebilir.²⁶

Nesep birliğinden veya yine o manaya gelen bir şeyden hasıl olan *asabiyet*, kişinin başına gelen herhangi bir tehlikeye ve zarara uğradığında hısım ve akrabaları galeyana gelerek tarafından imdatlarına koşmalarına sebep olmaktadır.²⁷ İnsanın akrabasının zarar görmesiyle yüreğinde hissetmiş olduğu zillet hissi ve yardıma yetişme isteği bu akrabalık bağının açık bir göstergesi olarak görülebilir.²⁸ Ancak nesep biraz uzaklaşır ve birlikte geçirilen süre azalırsa bağ unutulur ve nesebin sadece şöhreti kalır. Bu bağ bile yeri geldiği zaman hısım olan kişinin yardımına koşulmasına neden olur. Kayapınar, bu akrabalığın getirmiş olduğu bağı, suya atılmış bir taşın oluşturmuş olduğu halkalara benzetmektedir. Merkezdeki yoğunluk, seyrelerek dış halkalara doğru azalmaktadır. Yani kişinin kendi nezdinde akrabası olduğunu düşündüğü kişiye kadar bu halkalar yoğunluğunu kaybede kaybede devam etmektedir.²⁹ Ancak İbn Haldun, *asabiyet* sadece kan bağı ile de sınırlandırmamıştır. *Vela* (azatlık) ve *hîlf* (ittifak) de bu söz konusu kan bağı bulunmayan *asabiyet*in çeşidinden sayılabilir. *Vela* sebebiyle meydana gelen kaynaşma tıpkı nesep sebebiyle vücuda gelen kaynaşma gibi veya ona oldukça yakındır. Köle ile efendi arasında zamanla bir bağ oluşur ve çevredekiler tarafından köle, efendisinin nesebinden kabul görmeye başlar. Efendi, köleyi azat etse bile aralarındaki bağ sağlamlığını koruyabilir. *Vela* sebebiyle ortaya çıkan kaynaşma da tıpkı nesep sebebiyle hasıl olan kaynaşma gibidir veya ona oldukça yakındır.³⁰ Bu iki tür *asabiyet* aslında birbirinden ayrı olarak ele alınmamalıdır. Ancak *umrân* aşamalarında etkili oldukları alan bakımından ayrışmaktadırlar. Genel olarak nesep *asabiyeti* daha çok *bedevî umrânda*, sebep *asabiyetine* ise *hadarî umrânda* karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.³¹

²⁶ Kayapınar, agm., s. 96.

²⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 334-335.

²⁸ Kayapınar, agm., s. 94-95.

²⁹ Kayapınar, agm., s. 89.

³⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 335.

³¹ Şenol, *agt.*, s. 101.

Görüldüğü üzere İbn Haldun'un *asabiyet* kavramı üzerine yüklemiş olduğu anlam, bu kavramın daha önceki dönemlerde kullanılan anlamından çok daha fonksiyoneldir. Çünkü geleneksel kullanımda *asabiyet*, kabileler içindeki toplumsal bütünlüğü korumakla beraber, kabileler üstü bir birlikteliğin ortaya çıkmasına mâni olmaktadır. Yani İbn Haldun *asabiyet* kavramının kapsamını genişleterek daha üst bir kavram meydana getirmiştir.³² Ayrıca bir kan bağı ile sınırlandırmamış ve toplumsal birlikteliğin var olabilmesinde ve dayanışmanın temellendirilmesinde *asabiyeti* anahtar bir rol olarak belirlemiştir.

İbn Haldun'un tespitlerinden anladığımız kadarıyla *asabiyet*in amacı ve gayesi *mülktür*.³³ Bir diğerine üstünlük kurma, onu himaye etme ve hak talep etme durumu yalnızca *asabiyet* sayesinde mümkün olur. *Asabiyet* sahibi bir *reis* ve topluluk, herhangi bir kademeyi elde etmesiyle daima onun bir üstündeki rütbeyi arzulamaya odaklanır. Tagallüp ve kahr ile hakimiyet kurma yolunu benimsemesiyle de bu yolu terk etmeyi düşünmez. Çünkü nefsi açısından bu durum daha makbuldür. *Mülk* elde etme bu nedenle de *asabiyet*in gayesi durumundadır.³⁴ Hakimiyetin gerçekleşerek *mülk*ün elde edilmesi, kudret sahibi olunması ve bu özelliklerin muhafaza edilmesi bakımından *asabiyet* şarttır. Ancak İbn Haldun, *mülk*ün elde edilmesi bakımından tek şart olarak *asabiyet*in yeterli olmadığını belirtmektedir. Hakimiyeti ele geçirmiş olan kavmin, güzel ahlaka sahip olmasının yanı sıra hak, adalet, yardımseverlik gibi hasletlerle iktidarını tamamlaması gerekmektedir. Çünkü tamamlayıcı unsurlar olmadan *mülk* organları kesik olan bir şahsın halk arasına çıplak bir şekilde çıkması demektir.³⁵

Kalıcı bir devletin kurulması, *umrân*ın oluşması ve *umrânı* oluşturan insan toplumların yönetilebilmesi için gereken zemin, Nesep *asabiyeti* veya sebep *asabiyeti* sayesinde mümkün olmaktadır. *Umrân*ın kapsadığı alanın genişlemesiyle birlikte kan bağıyla gerçekleşen *asabiyet*in etkisinden çok, belirli bir amaca ortak duygular beslemek önem kazanır. Tüm *asabiyet* sahiplerinin çevresinde aynı doğrultudaki amacı ise sadece din sağlayabilir. Çünkü dini renk, *asabiyet* sahipleri arasındaki rekabeti ortadan kaldırmaktadır. İbn Haldun'a göre dinin getirdiği gücün ortadan kalkmasıyla galibiyet yalnızca *asabiyet* ölçüsünde gerçekleşebilir.³⁶ Fakat her *asabiyet* sahibi *badiyede* yaşayan

³² Kayapınar, agm., s. 91.

³³ İbn Haldun, *age.*, s. 349.

³⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

³⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 355-356; Apak, agm., s. 79.

³⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 378; Şenol, *agt.*, s. 101-102.

topluluğun *mülkü* elde ettiği söylenemez. Çünkü henüz *mülke* ulaşmadan *asabiyetin* azalmasına yol açan unsurlar bulunmaktadır. *Asabiyet* sahibi topluluklar tam anlamıyla *mülkü* geçime imkanına ulaşamaları da *asabiyetleri* nispetinde *mülkten* hisse elde ederler ve bu *mülkle* yetinerek hâkim *asabiyete* boyun eğmeyi tercih ederler. Ayrıca elde ettikleri *mülkün* nispetinde de lükse ve refaha kavuşurlar. Bu refahın da etkisiyle *mülkün* tamamını elde etmeyi düşünmezler.³⁷ İbn Haldun hem boyun eğmenin hem de lüks ve refahın *asabiyeti* zayıflatığı noktasına parmak basmaktadır. Çünkü belli bir geçim yolunu benimseyen toplulukların halleri genişler ve ihtiyaçlarının üstünde bir zenginliği elde ettiklerinde bu durum onları rahat bir yerde oturmaya sevk eder. Zarurî olandan fazlası için hareket etmeye başlayan kavimlerde refah hali artarak şehirler ve kasabalar inşa ederler. Sonrasında da gıdaların terbiye edilmesi, yemek kaplarının şekillendirilmesi, ev ve konakların yükseltilip, üstüne birtakım sanatlarla süslenmesi gibi refahın adetleri bu durumu takip eder.³⁸ *Bedevîlikten* gelen ve sertlik ve kabalık ortadan kalkar ve *asabiyet* bu şekilde zayıflamış olur. Çünkü artık *bedevî* yaşamadaki çetin şartlar ortada yoktur ve kendilerini bu tehlikelere karşı korumalarını ve kaynaşmalarını gerektirecek durumlardan da uzaklaşmışlardır. Kendilerinden sonra gelecek nesillerde ise *asabiyet* gittikçe eksilerek ilerler. Nesiller boyunca aktarılan ve eksilen *asabiyet*, en sonunda yok olarak etkisini yitirir. *Asabiyetin* giderek yok olmasına ve *mülkün* elde edilmesine engel olan ikinci durum ise mezellet ve inkıyat etme halinin husule gelmesidir. *Asabiyeti* kuvvetli bir topluluk siyasi bir otoriteye boyun eğmeye mecbur bırakılır ve kendilerini müdafaa etmekten aciz duruma düşerse, onların *asabiyetleri* zamanla azalır. Yeni haklar talep etme konusunda da aciz kalacaklarından bu durum *mülkü* elde etmelerinin de önüne geçecektir.³⁹ Ayrıca *asabiyetleri* kuvvetli toplumlar bir boyun eğme halinde vergi ve borçlandırılma hususu da onların mukavemetlerini kırarak *asabiyetlerini* azaltmaktadır. Çünkü ağır vergi, haraç ve cizye gibi yükümlülüklerde haksızlık ve zillet bulunmaktadır. Bu gibi haksızlığa karşı mukavemet gösteremeyen ve zulmü defedemeyen *asabiyet* sahibi kişiler, yeni haklar talep etme durumundan mahrum kalırlar ve *asabiyetleri* zamanla kırılarak yok olur.⁴⁰

Bir kabilenin içerisinde çeşitli ailelerde bulunan birden fazla *asabiyet* mevcutsa, bunlar arasında en kuvvetli olan bir *asabiyetin* olması gereklidir. Diğerlerinden daha

³⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 351-352; Kayapınar, *agm.*, s. 94.

³⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 323.

³⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 352.

⁴⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 354.

kuvvetli *asabiyeti* olan aile, diğer *asabiyet*lere üstün gelerek, onları kendisine tabî kılarak kendi aralarında *asabiyet*leri kaynaştırır. Kaynaşan *asabiyet*lerin hepsi dışardan tek ve büyük bir *asabiyet*miş gibi görünür. Eğer böyle bir durum yaşanmazsa ihtilafa ve çekişmelere yol açarak itaatsizliği doğurur. En kuvvetli *asabiyet* sahibi aile, kendi kabilesi üzerinde hakimiyet kurduktan sonra doğası gereği kendi kavminden uzakta olan diğer *asabiyet*ler üzerinde de hakimiyetini kurmayı arzular. Sürekli kendinden uzak durumda bulunan *asabiyet*ler üzerinde hakimiyet kurmasının ardından o *asabiyet*le de kaynaşarak tagallüp kuvvetini arttırmış olur. İlk gayeden daha yüksek ve daha istekli bir şekilde tahakküm peşinde koşan bu söz konusu *asabiyet*, en sonunda ihtiyarlık dönemine girmiş olan bir hanedanlığın elinden *mülkü* çeker ve nihayet arzuladığı *mülkü* tamamen elde etmiş olur.⁴¹

Bedevîlik-hadarîlik: *Bedevî* kelimesinin köküne bakıldığında “çölde yaşamak, sahrada oturmak” anlamlarına gelen *bedavet* kelimesinden türemiş olduğunu görülmektedir. Kır, sahra, çöl anlamlarına gelen *badiyede* yaşamlarını sürdüren toplumlara da *bedevî* veya ehül’l-badiye, ebnâü’l-badiye denmektedir. İbn Haldun’un bahsetmiş olduğu *bedevî* kabileleri sadece çöllerde yaşamakta olan Araplarla sınırlandırmak ve bu terimin içeriğini daraltmak İbn Haldun’un *umrân* ilmine oldukça aykırı bir düşüncedir.⁴² Çünkü İbn Haldun’un *bedevî* ve *hadarî* kavimlerin hallerinden ve yaşantılarından detaylar vererek, aslında o kavimlerin yaşantılarının sadece Arap yarımadasında yaşamakta olan kabileler ve toplumlarla sınırlı kalmadığı fark edilebilir bir durumdur. Bu nedenle de İbn Haldun’un *bedevî*lerin ve *hadarî*lerin durumlarından nasıl *Mukaddime* içerisinde ele aldığından söz etmekte fayda vardır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere toplumların ahvalinde görülen farklılık yalnızca onların geçim yollarını sağlamalarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Toplumların bir araya gelmelerinin sebebi ise geçimlerini sağlayabilmek adına yardımlaşmaktır.⁴³ İnsanların ihtiyaçları zorunlu ve basit olandan, gelişmiş ve karmaşık olana zamanla evrilerek lüks ve refaha doğru değişim ve gelişim göstermektedir. İbn Haldun ise bu değişimi *umrân*ın aşamaları olarak belirlemiş ve *bedevîliği umrân*ın ilk aşaması olarak ele almıştır.⁴⁴ İnsanın gereksinimlerindeki basitten karmaşıklığa giden bu aşamalılık

⁴¹ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

⁴² *Umrân* ilmi için daha ayrıntılı bkz. Hüseyin Fırat Şenol, *İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.

⁴³ İbn Haldun, *age.*, s. 323.

⁴⁴ Şenol, *agt.*, s. 103.

konusunda İbn Haldun, *bedevîliğin hadarîlikten eski olduğunu ve hadarîliğin kökünün ve kaynağının bâdiye olduğunu söylemektedir. Hadarî bir halkın geçmişi incelendiğinde, çoğunun zamanında o şehrin civarında bulunan bir bedevî halka dayandığı görülmektedir. Çünkü bedevî ahvaldekiler hadarî olma gayesine ulaşmak için çabalarlar. Refah ile ilgili haller ve âdetlerin ortaya çıkmasına sebep olan bolluk durumuna geldiklerinde ise kendilerini şehir şartlarına bırakarak hadarîleşirler. Ancak halihazırda şehirde yaşamakta olan topluluklar, bedevînin ahvalini bu duruma sevk edecek bir zaruret bulunmadığı sürece arzulamamaktadırlar. İbn Haldun ise bu durumdan bir çıkarım yapmış ve hadarîliğin kökünün bedevîlikte olduğunu öne sürmüştür. Kemâli ihtiyaçlar, zarurî ihtiyaçlardan doğan bir dal durumundadır.*⁴⁵

Zarurî ihtiyaçları doğrultusunda geçimlerini sağlayan toplulukların uğraştıkları işler çiftçilik ve hayvancılıktır. Bu söz konusu toplumları zaruret, bedv/sahraların maişetlerinin sağlayabilecek genişlikte olduğundan *bedevîliğe* sevk etmektedir. Onların bir araya gelerek toplum olarak yaşamaları sadece onların gıda, barınak ve gibi zarurî ihtiyaçlarını karşılayabilecek ölçüde idi. *Bedevî* bir toplumun durumunun el vermesiyle beraber refah ve rahat hali artmaktadır. İhtiyaçlarının üzerindeki zenginliğe ulaşmalarının ardından, bu durum onları bir yerlere oturmaya sevk etmektedir. Daha fazla refahın artmasıyla da bu refahın çeşitli âdetleri türemeye başlamaktadır. Gıdaların terbiye edilmesi, ipek ve atlas gibi kumaşlardan elbiseler giyilmesi, ev ve konakların yükseltilerek süslü ve sanatkarane yapılması gibi yeni yollara yönelmektedirler. İhtiyaçları basit olandan karmaşık olana evrimleşmiş olan bu toplum, yerleşik hayat süren şehirli ve kasabalılaşmış yani *hadarîleşmiştir*. *Hadarî* toplumların bazıları sanatı bazıları ise ticareti meslek olarak benimsemişlerdir. *Bedevî* toplumlara kıyasla bu toplumların maişetleri daha fazla kâr getirmektedir. Bu toplumlar kâr etmesiyle beraber zenginleşirler ve kârı daha fazla refaha ulaşmak amacıyla kullanmaktadırlar.⁴⁶

İbn Haldun *bedevî*lerden söz ederken onların birtakım ayırt edici özellikleri olduğundan bahsetmiştir. Bunların başında ise *bedevî*lerde olmazsa olmaz özellik *asabiyet*lerinin olmasıdır. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz üzere İbn Haldun'a göre toplumların *badiyede* hayatta kalabilmesi için *asabiyet* sahibi olmaları gerekmektedir.⁴⁷ *Asabiyet*, *bedevî*lerin sahip olduğu tek özellik de değildir. İbn Haldun'a göre *bedevî*ler,

⁴⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 325-326.

⁴⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 323-324

⁴⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 333.

hadarî topluluklardan daha fazla hayra yakındırlar.⁴⁸ Çünkü *hadarî*ler çeşit çeşit haz ve zevklerle ve maddi menfaatler doğrultusunda hareket ettiklerinden nefisleri kirlenmiştir. Refahın âdetlerinin getirmiş olduğu dünyevi arzular nedeniyle hayır ve fazilet yol ve vasıtalarından uzaklaşmışlardır. *Bedevî* toplumlarında da bu tür dünyevi hazlardan bulunmaktadır. Fakat bu tutumları sadece zarurî ihtiyaç maddeleri nedeniyle olduğundan ve refahın çeşidinden olan maddelerin getirmiş olduğu haz ve zevk gibi arzuları kapsamadığından nefisleri *hadarî*ler kadar kirlenmemiştir.⁴⁹ Tüm zamanlarını ve enerjilerini *bedevî* hayatın getirmiş olduğu zorlu yaşam koşullarında hayatta kalmaya odaklanmış olan *asabiyet* sahibi *bedevî*lerin, *hadarî*lerden farklı olması oldukça anlaşılır bir durumdur.⁵⁰

*Bedevî*lerde bulunan bir diğer ayırt edici özellik ise *hadarî*lerden daha cesur olmalarıdır.⁵¹ Bunun sebebi de *hadarî*ler kendilerini zevk ve sefa içerisine dalmışlar ve canlarını ve mallarını savunma işini de kendilerini sevk ve idare eden valilere veya hükümdara bırakmışlardır. Onların her zaman tetikte kalmalarını gerektirecek durumdan da uzak bir hayat sürmekteydiler. *Bedevî*ler ise vahşi ve yabani durumda kaldıklarında, onları müdafaa edecek bir siyasi otorite bulunmadığından müdafaa işiyle kendileri uğraşmaktadır. Yardım çağrısında bulunan birisi kendilerine seslendiğinde veya birileri onlara saldırdığında sahip oldukları metanet ve cesaret sayesinde kendilerini korumayı başarırlar. İbn Haldun, *hadarî*lerin metanet ve cesaretlerini yitirmelerini kanunu hükümlerin baskısı altında bulunduklarından kaynaklandığını söylemektedir. Kanuni hükümlerin zorluğu ve baskısı altında bulunan *hadarî*ler, metanetlerini yitirir ve mukavemet kabiliyetleri yok olur.⁵² Kanunlar ve hükümlerin zor kullanılarak uygulanması ve bu kanunları uygulamaktan kaçanların cezaya hatta ölüme çarptırılması şeklinde uygulanması insandaki metaneti kırar ve bir mezellet kazandırır. Uzun süre bu tür kanun ve hükümlere maruz kalan toplumlarında insan ruhundaki cesaret ve metanetlerini kırarak zayıflatır. Rejimin baskısı ne kadar fazla ise o rejimin otoritesinde yaşamakta olan insanların cesaret ve metanetleri o derecede zayıflar. Eğitime ve öğretime dayanan hüküm ve kanunlar dahi tatbik edilen kişi üzerinde tesiri barındırmaktadır. Bu

⁴⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 326; Kayapınar, *agm.*, s. 97.

⁴⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 327.

⁵⁰ Kayapınar, *agm.*, s. 98.

⁵¹ İbn Haldun, *age.*, s. 329.

⁵² İbn Haldun, *age.*, s. 330.

korku ve boyun eğme hali üzerine yetiştirilen şahıslar, metanetine güvenemez durumuna gelirler.⁵³

Aile ve şeref, İbn Haldun'a göre sadece esasında *asabiyet* sahiplerine mahsus bir durumdur.⁵⁴ *Asabiyet*in de bedavette ortaya çıktığını ve bedavetin bir hususiyeti olduğunu varsaydığımız vakit, aile ve şerefın de esas itibarıyla *asabiyet* sahibi *bedevî*lerde söz konusu olduğunu söylemek o kadar da yanlış olmaz.⁵⁵ İbn Haldun aileyi, bir kişinin, eşraftan olan anılmış kişileri babaları olarak sayması veya onların soyundan gelme ve mensup olma durumu, ona kabilenin içerisinde ve kandaşları arasında büyük bir itibar getirir. Bir insan cesaret, metanet, kahramanlık ve cömertlik gibi değer verilen niteliklere sahip bir soydan geliyorsa asil biri olarak itibar görmektedir. Ayrıca bu insan böyle bir soya mensup olmasının yanı sıra herhangi bir liderlik iddiasında bulunursa insanlar onu desteklemek üzere etrafında toplanmaya başlarlar. *Asabiyet*, kavimlerin *hadarîleşmesi*yle azaldığı ve nesiller geçtikçe yok olması nedeniyle *hadarî*lerin şerefi ve asaleti yalnızca mecazidir. Çünkü İbn Haldun başlangıçta bir ailenin *asabiyet* sayesinde şerefının bulunduğunu daha sonra da ailenin *hadarîleşmesi*yle şereflerinden soyunduklarından bahseder. Bu kişiler *asabiyet* sahibi şerefli bir soydan geldiklerini dile getirir ve bununla övünmelerine rağmen *asabiyet* ortadan kalkmış olduğundan bu şerefte hiçbir şekilde pay sahibi değillerdir.⁵⁶ İbn Haldun'un bu kavramından anladığımız kadarıyla *asabiyet*, zor şartlarda yaşayan toplumlarda kaynaşmanın etkisiyle ortaya çıkmakta ve bu kişiler *hadarî*lere kıyasla hayır işlemeye daha yakındırlar. Ayrıca *asabiyeti* kuvvetli olmasının yanı sıra şerefli ve asil bir aileden gelmektedir. Bu hissi kuvvetli olan şahıslar, cesur, metanetli ve iyi bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Haldun'a göre vahşi⁵⁷ kavimler, diğerlerinden daha fazla tagallübe kâdirdirler. Onların cesaretlerinin sebebi tamamen bedavet nedeniyle olduğundan cesaretleri, *hadarî*lere kıyasla daha fazladır. Kısacası *bedevî* haldeki kabileler, hakimiyet kurmaya ve diğer milletlerin elinde olan *mülkü* çekip almaya daha çok kâdirdirler. Eğer bir topluluk, bereketli topraklara iner, bol nimetlere kavuşur ve refahı elde ederse *bedevî*likleri ve vahşilikleri nispetinde cesaretleri noksanlaşır.⁵⁸

⁵³ İbn Haldun, *age.*, s. 331-332; Kayapınar, agm., s. 99.

⁵⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 341.

⁵⁵ Kayapınar, agm., s. 100.

⁵⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 342-343; Kayapınar, agm., s. 100.

⁵⁷ İbn Haldun, vahşi kavim veya kabile derken herhangi bir küçültücü unsur veya hakaret manasında kullanmamıştır. Çünkü o bu tür kelimelere ahlaki anlamlardan ziyade içtimai manayı kastetmektedir.

⁵⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 348.

İbn Haldun, *bedevî* kabilelerin başındaki şahsı *reis* şeklinde hitap ediyor ve bu yönetim tarzını ise *riyaset* olarak adlandırıyordu. Bir şahsın tam teşekküllü bir *reis* olabilmesi ve siyasi bir şahsiyet olarak iddiasını gerçekleştirebilmesi için öncelik olarak güçlü bir *asabiyete* sahip olması gerekmektedir.⁵⁹ *Reis, bedevî* toplumlarda topluluk üyeleri arasında önde gelerek topluluğun ihtiyaçlarına cevap veren bir önder durumundadır.⁶⁰ *Riyaset* sadece mücadele sonrasında meydana gelen galibiyet ile hasıl olmaktadır. Bu tür bir *asabiyetin* diğer *asabiyet*lerden daha güçlü olması gerekmektedir. *Riyaset*, daima topluluğun üzerinde galibiyet kurabilen özel nisapta bulunmaktadır. Eğer *riyaset*, onların elinden çıkarak galebe bakımından onlar kadar kuvvetli *asabiyete* sahip olmayan diğer *asabiyet* sahiplerine intikal etse bile *riyaset* tam olarak gerçekleşmemektedir. Galebeyle gelen *riyaset* sürekli olarak ferler arasında sürekli olarak el değiştirse bile fertler arasındaki en kuvvetli *asabiyete* sahip olandan başkasına intikal etmemektedir.⁶¹

Hadarîlikte ise *mülk*ün elde edilmesiyle beraber bir hanedanlık ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun, devletin geçirmiş olduğu dönemlerden bahsederken aslında hanedanlığın geçirdiği dönemleri kastetmektedir.⁶² İbn Haldun'a göre hanedanlık iki durumda ortaya çıkmaktadır. Birincisi ihtiyarlaşmış bir hanedanlık içerisindeki bir valinin isyanı ile ikincisi ise dışardan gelişmekte, ilerlemekte olan bir kabilenin, ihtiyarlanmış bir hanedanlığa saldırarak *mülk*ünü elinden çekip almasıyla meydana gelmektedir.⁶³ İbn Haldun'a göre insanlar gibi devletlerin de ömürleri vardır. İbn Haldun bunu kesin olarak belirtmese de devletlerin ve hanedanların ömürleri genel olarak üç nesildir. Birinci nesil, çetin hayat şartlarını göğüsleyerek halkı kendilerine boyun eğdirirler. İkinci nesil *bedevîlikten hadarîliğe*, darlıktan genişliğe geçerek *asabiyetlerinin* keskinliğini köreltirler. Bu nedenle de ellerinden birçok şey kaybetmeye mahkûm hale gelirler. Ancak ilk nesildeki gibi hallere dönme ümitlerini daima canlı tutmaktadırlar. Fakat üçüncü nesle gelindiğinde *bedevîliğin* esamesini okumak mümkün değildir. *Asabiyetleri* çoktan kaybolmuş ve devamlı refah ve bolluğu arzulamaları nedeniyle son hallerdedirler.

⁵⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 338. M. Said Polat, "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, Selçuklu Merkezi Araştırmaları Yayınları, Konya, 2019, s. 70.

⁶⁰ Çalışkan Akçetin, Nurhayat, "İbn-i Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2017, s. 360-361.

⁶¹ İbn Haldun, *age.*, s. 338-339.

⁶² Polat, "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapılar", s. 70.

⁶³ İbn Haldun, *age.*, s. 350; Polat, "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapılar", s. 74.

Karşılarına hak talebinde bulunan birileri çıktığında kendilerini savunmaktan aciz durumda kalmışlardır. Bu nedenle de devletin sahibi kendilerine destek olacak bahadır kişilere ihtiyaç duyar. Devletin ihtiyarlaması ve gerilemesi ise bu üç kuşak sürecinde gerçekleşir.⁶⁴

Ayrıca İbn Haldun *mülk*ün elde edilmesinden sonra devletin geçirdiği halleri ve tavırları beş döneme ayırmış ve incelemiştir. Birinci tavır, zafer, galibiyet ve istila dönemidir. Bu dönemde *mülk*ü istila etme ve kendinden önceki devletin elinden onu çekip alma tavrı sergilemektedir. Devletin sahibi bu dönemde mecd ve şan kazanır, vergi toplamaya başlar, memleketini ve bölgesini koruma konusunda kavmine örnek tavırlar gösterir. Çünkü henüz *asabiyet* yitirilmemiştir. İkinci tavır ise istibdat ve infırad dönemidir. Devletin sahibi bu dönemde kavmini bir köşeye itmeye ve görmezden gelme tavrını göstermektedir. Azatlılar, devşirmeler ve kendine taraftar olan kişileri yanında bulundurmaya önem gösteren devlet sahibi, *mülk* üzerinde hissesi olduğunu düşündüğü akrabalarına ve *asabiyet* mensuplarına karşı hakimiyetini savunur. İbn Haldun üçüncü tavrı dinlenme ve rahatlık tavrı olarak isimlendirmektedir. Devletin sahibi bu dönemde vergi toplamaya, servet edinmeye, gelir ve giderleri hesaplamaya, masrafları kaydetmeye bütün gücünü harcamaktadır. Elde edilen servetlerle yüksek binalar dikmeye, muazzam sanat eserlerini toplamaya ve heykeller inşa etmeye özen gösterilir. Bu tavırdaki devlet sahibi, öbür milletlerin gelenlerine ihsanlarda bulunur, layık olanlara iyilikler yayar, askerlerine bol bol erzak ve maaş tahsis etmektedir. Dördüncü tavır ise kanaat ve barış safhasıdır. Bu tavırdaki devlet sahibi, atalarının izinden gitmeye meyillidir. Akranı ve emsali olan diğer mülk sahipleri ve hükümdarlarla barış içinde yaşamaya özen göstermektedir. Devlet sahibinin sergilediği son tavır ise israf ve savurma safhasıdır. Düşük karakterli dalkavukları yanına dolduran devlet sahibi, ondan öncekilerin toplamış olduğu serveti çarçur etmeye başlamaktadır. Baba dostlarının, kendi kavminden olan önemli taraftarların, büyük yardımcıların gönüllerini kırarak kin beslemelerine neden olur. Askerler için ayrılan paraları kendi arzuları doğrultusunda harcamaya başlar. Devlet de bu hastalıktan devlet çökene kadar da şifa bulamaz hale gelir.⁶⁵

İbn Haldun'un bu kavramları hakkında oldukça farklı birçok görüş mevcuttur. Bu kavramların anlamlarının genişletildiği veya daraltıldığı konular da literatürde vardır.

⁶⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 393-394.

⁶⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 399-401.

Fakat biz buraya kadar İbn Haldun'un ele aldığımız kavramlar ölçüsünde Selçuklular'ın tarihini ele almaya çalışacağız.⁶⁶

2. İbn Haldun Bağlamında Selçuklular ile İlgili Çalışmalar

Mevlüt Günler, “İbni Haldun’a Göre Ortaçağ Devletlerinin Kuruluşu; Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti Örneği”⁶⁷, Bu makalenin Selçukluları ilgilendiren kısmında Selçuklular'ın ortaya çıkışı ve birtakım mücadeleleri, İbn Haldun'un *asabiye* düşüncesinin üzerinde durulmuştur. Ayrıca İbn Haldun'un din ve siyaset konusunu makalesinde işlemiştir. Daha sonrasında ise Saltanat mücadelelerini konu edinmiş ve bu durumu da İbn Haldun'un Sultan olmuş şahsın artık yakınlık bağına ihtiyacı olmaması yönünden ele almıştır. Fakat bu makalede Selçuklular'ın yönetim sistemi ve bedevîlik-hadarîlik ilişkisi göz önüne alınmamıştır.

Altan Çetin, *Haldunnâme (İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek)*⁶⁸, Altan Çetin'in bu kitap bölümünde tarihin aslında İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki kavramlarla açıklanabileceğini ve Selçuklular'ın kuruluşunu ve yıkılışına dair malumatlarla yeniden ele almıştır. Fakat bizim tezimizle karşılaştırıldığında ise bu durum tezimizle pek de alakalı değildir. Bu tezde Selçuklular'ın ortaya çıkışları, diğer devletlerle olan ilişkileri, iç ilişkileri, *mülk*ün elde edilmesi ve *hadarîleşme* süreçleri gibi konularda daha geniş kapsamlı olarak ele alınmaya gayret edilmiştir.

Mustafa Alican, “İbn Haldûncü Perspektif Bağlamında Selçukluların Yükselişi ve Düşüşü”⁶⁹, Mustafa Alican'ın İbn Haldûncü Perspektif Bağlamında Selçukluların Yükselişi ve Düşüşü makalesi konu olarak Selçuklular'ın ilk dönemiyle bağlantılı olsa da İbn Haldun'un sadece *asabiye* kavramı çerçevesinde ele alınmış ve diğer kavramların üzerine yeterince düşülmemiştir. Bu nedenle de bu tez içerisinde yapmaya çalıştığımız disiplinler arası yardımlaşma durumu nedeniyle konumuzla bağlantısı bulunmamaktadır. Ayrıca Mustafa Alican'ın bu makalesi Devlet'in *mülk*ü elde etmesinde *bedevî asabiyesinin* bulunduğuna değinmiş ve devletin düşüşünde ise *asabiyetin* zayıflamasını,

⁶⁶ Bu kavramlar ve İbn Haldun hakkında detaylı bilgiler için bkz. İbn Haldun, *age.*, İstanbul 2007; Hüseyin Fırat Şenol, *agt.*, İstanbul 2009.

⁶⁷ Mevlüt Günler, “İbni Haldun’a Göre Ortaçağ Devletlerinin Kuruluşu; Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti Örneği”, ed. Mustafa Eravcı, *Hirâ'dan Tanrı Dağına İnen Nur: Bozkır İslam Medeniyeti ve Türkler*, 2012, ss. 467-480.

⁶⁸ Altan Çetin, *Haldunnâme (İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek)*, Lotus Yayınları, Ankara, 2012.

⁶⁹ Mustafa Alican, “İbn Haldûncü Perspektif Bağlamında Selçukluların Yükselişi ve Düşüşü”, *XVIII Türk Tarih Kongresi 2018 (1-5 Eylül 2018)*, Haz. Semiha Nurdan Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2022, ss. 113-122.

iç çekişmeleri ve Selçuklular'ın farklı bir *asabiye*'ye istinat etmelerinden kaynaklandığı görüşündedir.

Sinan Tarifçi'nin, "İbn Haldun'un Nazariyesi Işığında Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi/Dönüşümü Meselesine Dair Bir Değerlendirme"⁷⁰, Sinan Tarifçi'nin bu kongre bildirisi İbn Haldun'un devletlerin geçirmiş olduğu tavırların ve hallerin değişimi teorisini giriş olarak sunmaktadır. Selçuklular'ın başlangıcı, Tuğrul ve Çağrı beylerin *reisliği* elde edişi, *Mülkü* elde etmeleri ve *mülkün* elde edilmesiyle yaşanan gelişmeler, İbn Haldun'un kavramlarıyla açıklamaya çalışılmıştır. Selçuklular'ın iç meselelerinin ele alındığı bu makale *mülkün* elde edilmesinin ardından yaşanan gelişmeleri merkeziyetçi dönüşüm olarak adlandırmaktadır. Sinan Tarifçi'nin gelişim ve dönüşüm olarak adlandırmış olduğu bu yapı, bizim tezimizde bedevîlik-hadarîlik diyalektiği üzerinden incelenmiştir.

M. Said Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Tanımlama Denemesi"⁷¹, İbn Haldun'un *asabiyet*, *bedevîlik*, *hadarîlik*, *riyaset*, *mülk* gibi kavramlarının Selçuklular'ın teşekkül sürecinde kullanılmıştır. Öncelik olarak Selçuklular'ın yaşantılarına değinilmiş ve onların yaşantılarının tıpkı İbn Haldun'un tanımlamış olduğu *bedevîlerin* yaşantıları gibi olduğu saptanmıştır. Bu makalede Selçuklular'ın Gazneli ve Karahanlılarla olan ilişkileri, İbn Haldun'un kavramlarının kullanılmasıyla farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Ayrıca Selçuklular'ın devleti kurmalarındaki neden-sonuç ilişkisini *asabiyet*, *bedevîlik* kavramları üzerinden kurulmuştur. Selçuklular'ın, Gazneli Devleti'yle olan ilişkileri üzerinde durulmuş ve farklı bir perspektif elde ederek literatüre kazandırılmıştır. Said Polat'ın bu makalesinde, İbn Haldun'un görüş ve tespitlerinden seçmeci davranmak yerine tüm kavramlarının Selçuklu tarihi üzerinde uygulanmasıyla anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

M. Said Polat, "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi

⁷⁰ Sinan Tarifçi, "İbn Haldun'un Nazariyesi Işığında Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi/Dönüşümü Meselesine Dair Bir Değerlendirme", *Al-Farabi 1st International Congress On Social Sciences 2017* (11-14 Mayıs), Ed. Zhakipbek Altaev- Zharkynbike Suleimenova-Ömer Okan fettahlioğlu, Gaziantep, 2017, ss. 1-15.

⁷¹ M. Said Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Tanımlama Denemesi" *XVIII Türk Tarih Kongresi 2018* (1-5 Eylül 2018), Haz. Semiha Nurdan Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, ss. 82-105.

(Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)”⁷², Said Polat, öncelikle disiplinler arası terimlerin uygulanırken anlamlarının daraltılması veya genişletilmesinin tehlikelerini ele almış ve bu soruna parmak basmıştır. Sonrasında ise Selçuklular’ın, oluşturmuş oldukları siyasi yapıların ve bu yapıların başındaki *yabgu*, *beg* ve *sultan* gibi terimleri kavramsallaştırmaya çalışmıştır. Daha sonrasında İbn Haldun’un *riyaset* olarak adlandırdığı kabilelerin en küçük siyasi yapıyı Türklerdeki beg unvanı ve beglik siyasi yapısıyla örtüştüğünü iddia etmektedir. M. Said Polat bu araştırmasında *asabiyet* sahibi Selçuklular’ın, Gazneliler ile olan mücadelesiyle beraber *mülk* nasıl elde ettiği ve hanedanlığın İbn Haldun’a göre nasıl oluştuğundan bahsetmiştir. Sonrasında ise ağırlıklı olarak Selçuklular’ın “*reislik*” ve “*hanedanlık*” adındaki iki siyasi yapıyı nasıl oluşturduğu ele alınmış ve bu dönemi İbn Haldun’un kavramlarıyla açıklamaya çalışmıştır.

Bizim tezimizde ise İbn Haldun’un *asabiyet*, *riyaset*, *mülk*, *umrân*, *vela*, *bedevîlik*, *hadarîlik* gibi kavramların hepsini temel alarak oluşturmuş bulunmaktayız. Aynı zamanda diğer çalışmalarla karşılaştırıldığında Selçuklular’ın hem iç sorunlarını hem de dış münasebetlerini ele aldık. İç sorunlardan kastımız ise Oğuz *Yabgusu* ile yaşanmış sorunlar, reislik mücadeleleri ve *mülk*ün elde edilmesinin ardından çıkan iç isyanlardır. Dış münasebetleri de Sâmânî, Karahanlı, Harezmşah, Cend Emîri Şah Melik ve Gazneliler ile yaşanan münasebetler ve mücadeleler, *Mülk*ün elde edilmesinin üzerine de Abbasi Halifesi ile olan ilişkiler üzerinde durulmuştur. Selçuklular’ın yaşamış oldukları tüm bu gelişmeler, İbn Haldun’un *bedevîlik*, *hadarîlik*, *asabiyet*, *riyaset*, *umrân* gibi kavramlarından yola çıkılarak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. *Mülk*ün elde edilmesinin ardından, onların *hadarîleşmesinin* neler üzerinde etkili olduğu ve bu etkiyi diğer hanedan üyelerinin nasıl karşıladığı araştırmaya konu edilmiştir. Tezimizin göstermek istediği etki aslında, Selçuklular’ın erken tarihini geleneksel yaklaşımlardan ziyade farklı bir bakış açısıyla literatüre kazandırmaktır.

⁷² M. Said Polat, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun’un Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, Selçuklu Merkezi Araştırmaları Yayınları, Konya, 2019, ss. 65-80.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR'IN SÂMÂNÎ, GAZNELÎ ve KARAHAHLILARLA MÜNASEBETLERİ

1.1. Oğuzların İktisadî, Coğrafi ve İdarî Faaliyetleri

Oğuzların iktisadî, coğrafi ve idarî faaliyetlerinden söz etmemizin sebebi, yaşantılarının daha iyi anlaşılacak, İbn Haldun'un kavramlarını ve tespitlerini neden Selçuklular'ın tarihine uyguladığımız konusunun kavranmasıdır. Öncelikle Oğuzların yaşadığı coğrafya'ya göz gezdirilmesi onların hem iktisadî faaliyetlerinin hem de idarî durumlarının anlaşılmasını sağlayacaktır. Oğuzlar, X. yüzyılın başlarında Hazar denizinin doğusundan, Seyhun nehrinin ortalarında bulunan, Farab (Karaçuk) ve İsficab ile bu şehirlerin kuzeyindeki mezraları yurtları olarak belirlemişlerdi. İbn Fadlan, Bulgarlara giderken Emba nehrinden sonra Oğuzlara rastlamamıştır.⁷³ Bu nedenle de Belhî müellifleri Hazar denizinin doğusundan Karaçuk dağlarına uzanan bölgeden “Oğuz Çölü” yani el-Mefâzâtü'l-Guziyye olarak bahsetmişlerdir.⁷⁴ Oğuzlar, genel olarak göçebe ve yarı göçebe olmakla beraber Sabran, Suğnak, Karnak, Süt-kent, Fârâb, Cend, Huvâre, Yengi-Kent gibi birçok şehir ve kasabalar üzerinde hakimiyetleri bulunmaktadır.⁷⁵ Bu şehirleri de yurt olarak benimsemekteydiler. İbn Haldun'un tespitlerinden yola çıktığımız zaman *bedevî* toplulukların var olmaları oldukça doğal bir durumdur. Çünkü bu kavimlerin maişetleri ziraat ve çiftçiliktir. Diğer bazı *bedevî* kavimler ise koyun, keçi, sığır ve arı gibi hayvanlara bakma işini meslek olarak edinmiştir. Çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan bu toplumlar zarurî olarak *bedevîliği* benimsemişlerdi. Çünkü çöller, bu işlerin gerektirdiği derecede geniştir.⁷⁶ Her ne kadar bu kavimler ziraat ve çiftçilik ile uğraşsa da *hadarî* olarak kabul etmek yanlış bir düşünce olacaktır. Çünkü *bedevî* ve *hadarî umrân* birbirinden oldukça farklıdır. Oğuzların, geçim biçimi de göçebe ve yarı göçebe hayat tarzının gerekliliği olarak hayvan yetiştiriciliği idi. Onlar, koyun sürüleri, at sürüleri, develer ve sığır sürülerini kendilerini idame ettirmelerini sağlamak amacıyla ticarete kullanmak üzere yetiştirirlerdi. Bu sürüleri, barış zamanlarında Cürcân, Bategin ve Sabran gibi şehirlere gelerek halkın et ihtiyacını karşılamak amacıyla

⁷³ İbni Fadlan, *Rihletu'bni Fadlan*, çev. Lütfi Doğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954, s. 66.

⁷⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 61.

⁷⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 38-40.

⁷⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 323.

satarlarken, onlar da bu memleketlerden dokuma mamulleri satın almaktaydılar.⁷⁷ Bununla beraber göçebe veya yarı göçebe durumda olan Oğuzlar, şehirlerde yaşayan diğer soydaşlarına, kendileri arasında hakaret manasına gelen “yatuk” kelimesini kullanırlardı. Yatuk haldeki Oğuzlar, tembel bir halde şehirlerde oturup, savaştan uzak kalmakta ve soydaşları tarafından küçük görülmektedirler.⁷⁸ Kesin olarak “yatuk” haldeki bu Oğuzların durumlarını tam olarak kestiremesek de şehirlerde oturduklarından ve savaşmaktan oldukça uzak durmalarından anladığımız kadarıyla *hadarî* bir hayat sürüyorlardı. Oğuzların maişetlerinin tıpkı İbn Haldun’un *bedevî*lerin maişetlerinden bahsettiği şekilde olduğunu görmekteyiz.

X. yüzyıldaki Oğuzların idarî yapısını anlamamız için, onların durumlarından biraz bahsetmekte fayda var. X. yüzyılda, Oğuzların başında idari makamda *yabgu* unvanını taşıyan bulunmaktaydı. Bununla beraber *yabgu* unvanını taşıyan bu şahısların adına hiçbir kaynaktan rastlanılamamaktadır. *Yabgular*, genellikle kışın Sir Derya nehrinin yakınlarında bulunan Yengi-Kent’te oturmaktaydı. Oğuz Devleti, boy beyleri aracılığı ile *yabgu*ya bağlı olmak şartıyla kabilelerin birliğinden meydana gelmekteydi.⁷⁹ Ayrıca bu devletin mahiyeti hakkında da fazla bilgiye sahip olunmadığı gibi, herhangi bir devlete bağlılığı bulunup bulunmadığı konusu da oldukça tartışmalıdır. Çünkü M. A. Köymen herhangi bir bağlılık ilişkisinden İbn Fadlan’ın bahsetmemesi için bir sebep göremediğini vurgulamıştır.⁸⁰ Bu devletin idaresine göz attığımızda ise *yabgudan* sonra onun vekili veya naibi olan kül-erkin (küzerkin) gelmektedir. Ardından *subaşı* ve ondan düşük derecede *tarhan* ve *yınal* gibi unvanları taşıyan şahıslar da Oğuz Devleti’nin ricalinde bulunmaktaydı.⁸¹ Oğuz Devleti’nin devlet ricalinin görevlerinden bahsedecek olursak, şunlardan söz etmemiz de mümkündür: Oğuzlar, meclisler oluşturarak istişare yoluyla işlerini halletmekteydiler. Devlet iç ve dış işlerinde, devletin idaresi ile *yabgu* pek ilgilenmiyor ve bu işleri devletin ileri gelenleri onun yerine sürdürüyorlardı. *yabgunun* yetki ve hükümleri her ne kadar geniş olsa da yine devlet ricaline danışmadan kararları kendi başına verememekteydi.⁸² İbn Haldun *bedevî*lerin sevk ve idare durumunu *riyaset* olarak isimlendirmişti. *Bedevî* hayat tarzını benimsemiş olan kabileler, *asabiyet* kuvvetli

⁷⁷ Sümer, *age.*, s. 43.

⁷⁸ Sümer, *age.*, s. 42.

⁷⁹ Turan, *age.*, s. 62.

⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi cilt I: Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 2.

⁸¹ Köymen, *age.*, s. 4-5.

⁸² Sümer, *age.*, s. 54.

ve diğer *asabiye*ler üzerinde hakimiyet kurmuş olan bir *reis* etrafında teşkilatlanırlardı.⁸³ Oğuzların idari sistemi de tıpkı İbn Haldun'un kavramlarıyla açıklanabilir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra anlatacağımız Dukak ile Selçuk Bey'in, Oğuzların *yabgu* unvanını taşıyan lideri ile yaşamış olduğu olay, İbn Haldun'un, "*riyaset*" kavramı sayesinde daha iyi kavranabilir hale gelecektir. İbn Haldun'un, *bedevî* kavimlerin sevk ve idaresini isimlendirmiş olduğu "*riyaset*" sistemi de buna benzemektedir. Çünkü *reis*lerin askeri ve siyasi teşkilatı bulunmadığından verdiği kararlar daima istişareye muhtaç durumda bulunduklarını tahmin edilebilir bir durumdur.⁸⁴

1.2. Dukak ve Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusu ile İlişkileri

Dukak ve Selçuk Bey'in, Oğuz *Yabgusu* ile olan münasebetlerinin kayda değer kısmı bu olayların ardından yaşanan gelişmelerdir. İki olayın da sonrasında yaşanan gelişmeler bize hem Oğuz Devleti yapısıyla ilgili bilgiler verirken hem de Selçuklular'ın bağımsızlık kazanması adına ilk ateşi yakmalarına olanak sağlamıştır. Her ne kadar bu bilgilerin doğruluğu şüpheli de olsa kaynakların doğrultusunda bu olayları ele almak bize Dukak ve Selçuk Bey'in, karakterlerine dair fikir edinmemize yardımcı olacaktır. İlk olarak *Subaşı* Dukak'ın yaşadığı duruma göz atacak olursak; Oğuz *Yabgusu*⁸⁵, devletin ileri gelenlerine danışmadan bir Türk topluluğuna karşı harekete geçmiştir. Bu hareketten haberi olan devletin *Subaşı*sı Dukak bu hareketi onaylamamış ve Oğuz *Yabgusu*'nun bu hareketine muhalefet ederek, *Yabgu*'nun yaptığıının yanlış olduğunu, kimseye danışmadan hareket etmesinin uygun olmayacağını, üstüne üstlük bu sefer tertibinin de Türklere karşı yapılmasının yanlış bir hareket olduğunu kaba bir dille belirtmiştir.⁸⁶ Bunun üzerine sinirlenen *Yabgu* kılıcını çekerek Dukak'a saldırmış ve onu yaralamıştır. Dukak ise *Yabgu*'ya karşılık vererek onu başından yaralamıştır. Bu durumun ardından devletin ileri gelenleri müdahale ederek olayın büyümesini engellemiş ve daha fazla kan dökülmesine mâni olmuşlardır. Ardından kimin haklı olup olmadığına dair bir meclis kurularak durum hakkında bir değerlendirmenin yapılması uygun görülerek her iki tarafın da dinlenmesi kararı alınmıştır. Dukak verdiği nasihatın tamamıyla devletin bekası için olduğuna ve böyle bir seferin sonucunun ancak saltanatın sona ermesiyle sonuçlanacağını

⁸³ İbn Haldun, *age.*, s. 338.

⁸⁴ Çalışkan Akçetin, *agm.*, s. 360-361.

⁸⁵ Mîrhând'ın *Ravzatu's-safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)* adlı eserinde Oğuz Yabgusunu, Hazar Meliki olarak göstermişse de Mîrhând rivayetlere aldandığından dolayı Hazar Hakanı ile Oğuz Yabgusunu birbirine karıştırmıştır. Oğuzların kullanmış olduğu unvanların konusuyla ilgili bkz. Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜ DTCF*, c. 16, S. 3-4, 1958, s. 148-149.

⁸⁶ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve notlar Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 13.

ön görmesi amacıyla harekete geçtiğini belirtmiştir. Büyükler toplantısının sonucunda Dukak'a hak vermişler ve *Yabgu*'yu barışmaya razı etmişlerdir.⁸⁷ Bu olaydan anlaşıldığı üzere Oğuz Devletinde merkeziyetçi ve otoriter devlet tipinden oldukça uzak, *yabgu*'nun tüm kararlar üzerinde mutlak yetkisinin olmadığı ayrıca devlette en yetkili kişi olsa dahi devlet ricaline danışmadan bu kararları uygulama ayrıcalığının bulunmadığını tespit etmek mümkündür.⁸⁸

Bir diğer incelenmesi gereken mesele ise Selçuk *Bey*'in, Oğuz *Yabgusu* ile yaşamış olduğu münasebettir. Anlaşıldığı kadarıyla Selçuk hemen Dukak'ın ölümünün ardından kendisiyle aynı mevkii olan *subaşı*lığa terfi ettirilmemiş, biraz deneyim ve tecrübe kazanması adına *Yabgu* onu yanında sarayda yetiştirmiştir. Selçuk *Bey*'in büyüdüğü yetenekleri ve kumandanlık vasıflarının fark edilmesi suretiyle *subaşı* makamına yükselmiştir.⁸⁹ Fakat Selçuk *Bey*'in genç yaşta bu kadar güç ve şöhrete sahip olması nedeni ve *Yabgu*'nun, Hatununun kışkırtmaları sonucunda Oğuz *Yabgusu* ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. Selçuk *Bey*'in, *Yabgu*'nun yanından ayrılmasını gerektirecek olaydan bahsetmek gerekirse bir gün Selçuk, *Yabgu*'nun huzuruna çıktı ve *Yabgu*'nun Hatununun ve çocuklarının yanından ilerleyerek *Yabgu*'nun yanına oturmuştur. Bu hareket Kraliçenin hoşuna gitmemiş ve şu sözleri sarf etmiştir: “Bu oğlan şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbâbı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir.” Bu sözler *Yabgu*'yu oldukça rahatsız etmiş ve Selçuk'a karşı kin beslemesine neden olmuştur.⁹⁰ *Yabgu*'nun kendisine karşı harekete geçeceğinin şüphesini duyan veya haberini almış olan Selçuk, maiyeti ile yanında at sürüleri, deve sürüleri, koyunlar ve ineklerle hareket ederek, çobanlık yapma bahanesiyle Oğuz yurdundan ayrılmıştır.⁹¹ *Yabgu*, Selçuk'tan boyun eğme beklentisi içerisinde olmasına rağmen Selçuk *Bey*'in herhangi bir boyun eğme sergilememesi onun *asabiyetini* korumuş ve buna yaraşır bir rütbeyle de *asabiyetini* güçlendirmiştir.⁹² Selçuk ve yanındakilerin belirlemiş ve seçmiş olduğu yeni yurdu ise Oğuzların kışlık payitahtı Cend şehirdir. Selçuk *Bey*'in bu şehri tercih etmesindeki sebepler tam olarak saptanamamışsa da diğer şehirlere göre burada

⁸⁷ Turan, *age.*, s. 7-8.

⁸⁸ Köymen, *age.*, s. 5.

⁸⁹ Köymen, *age.*, s. 11.

⁹⁰ Mîrhând, *age.*, s. 15

⁹¹ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, Süryancandan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, s. 292.

⁹² Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 84; İbn Haldun, *age.*, s. 352.

Yabgu'nun idaresinin daha zayıf bir konumda olmasından kaynaklı olabilir. Çünkü Cend şehrindeki kontrol sadece yıllık olarak yapılmaktaydı ve memurlar buraya sadece bir kere vergi toplamaya geliyordu. Selçuk Bey'in planlarını gerçekleştirmesi açısından bu durum oldukça elverişliydi.⁹³

Buraya kadar bahsettiklerimizden anlayabildiğimiz kadarıyla Oğuzların arasından gelmiş olan Selçuklular'ın gerek yönetim şekli olsun gerek kendilerini idame ettirme yolları olsun, onların *bedevî* hayat tarzına sahip bir topluluğun arasından olduğu gözle görülür şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca Selçuk Bey'in maiyetiyle beraber yerleşmiş olduğu Cend bölgesinde de hayvancılıkla uğraşmaları ve otlak sıkıntısı yaşamaları, onların hala *bedevî* bir şekilde yaşadıklarını kanıtlar niteliktedir.⁹⁴ Yaşadıkları coğrafyaya baktığımız da ise onların deyiimiyle “Oğuz Çölü” yani el- Mefâzâtü'l-guziyye olarak geçtiğini bilmekteyiz.⁹⁵ Bu da onların *bedevî* hayat yaşadığına dair güçlü bir kanıttır. Ayrıca Selçuk Bey ve Dukak'ın, Oğuz *Yabgu*su ile yaşamış oldukları olayları da değerlendirdiğimiz zaman onların *Yabgu*'ya boyun eğmemiş olması, emirlerini ve kararlarını sorgusuz sualsiz uygulamamış olması *asabiyet*lerini yitirmemelerine neden olmuştur. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz gibi İbn Haldun sürekli bir boyun eğme halinin *asabiyeti* zayıflattığını ve yok olmasına neden olduğunu söylemiştir.⁹⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın anlatımını göze aldığımızda Al-i Selçuk'un, Kınık boyundan ve sayısız mal ve *mülk*leri olduğuna ve ordusu ve askerî muntazam, teçhizat bakımından da eksiksiz, kalabalık bir kabile olduğundan otlaklarının darlığı nedeniyle Türkistan'dan Mâverâü'n-nehr'e geldiklerinden bahseder.⁹⁷ Aynı şekilde Ravendi de Selçuklular'dan büyük insanlar olduklarını, ailelerinin çok otlaklarının az olması nedeniyle Türkistan'dan Mâverâü'n-nehr vilayetine geldiklerinden söz etmektedir.⁹⁸ Bar Hebraeus ise Selçuk, *Yabgu*'nun ona karşı harekete geçeceğini anladıktan sonra kabilesini gizlice toplayarak birçok atlar, develer, koyunlar ve inekler alarak, Turan yani Türk diyarından İran diyarına çobanlık etme bahanesiyle geçtiklerini anlatır.⁹⁹ Görüldüğü üzere iki kaynakta da tam bir

⁹³ Mîrhând, *age.*, s. 17; Turan, *age.*, s. 66.

⁹⁴ Bkz. Köymen, şehirde Selçuk Bey'in emri altında bulunan Oğuz kitlelerine otlakların dar geldiğinden bahsetmektedir. Köymen, *age.*, s. 34.

⁹⁵ Turan, *age.*, s. 61.

⁹⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 352.

⁹⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, İstanbul, 2020, s. 53-54; Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 82.

⁹⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Muhammed İkbal'in 1921'de C.M.S., II'de bastırıldığı Farsça metinden Türkçeye çeviren, Ahmed Ateş, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, Ankara, 1999, s. 85.

⁹⁹ Bar Hebraeus, *age.*, s. 292.

sayı vermemesine karşın, Oğuz kitlesi büyük bir göçebe köyü kadar olduğu varsayılmaktadır. Emri altındaki 100 atlı ve serveti ise sadece bir miktar attan başka, 1.500 deve ve 50.000 koyundan ibaret olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁰ Bu durum da bize onların maiyetlerinin *bedevli*ğe uygun olan hayvancılık olduğu hakkında büyük bir fikir vermektedir Selçuk Bey'in, sadece devlet ricalinden olup kendisine bağlı bir kabilenin *reisi* olmadığı ve elindeki serveti de göz önüne alındığında *Yabgu*'nun onu bir tehdit olarak algılaması oldukça zordur. Fakat Selçuk, *subaşı*lığı sırasında üstün başarılar göstermiş ve üstüne üstlük güçlü bir *asabiye*te sahip olduğu düşünüldüğünde ise *reislik* mücadelesine girdiğinde büyük destek göreceği de olası bir durumdu.¹⁰¹ Bu durumun bir sonucu olarak da Selçuk, maiyeti ile Oğuz başkenti Yengi Kent'ten Mâverâü'n-nehr'de bulunan Cend şehrine geçiş yapmak zorunda kalmıştır. Cend'e geçişin ardından da *bedavet*lerini ve *asabiye*tlerini koruyarak, *mülkü* elde etmeye yönelik önemli adımları atma yolunda ilerlemeye çaba göstermişlerdir.¹⁰²

Selçuk Bey'in, Mikail, Arslan, Musa ve Yusuf isminde dört oğlunun olduğu bazı kaynaklarda geçse de muhtelif kaynaklar bazen de beş oğlu olduğundan bahseder.¹⁰³ Bar Hebraeus ise Selçuk Bey'in yine dört oğlu bulunduğundan söz etmekle beraber isimlerinin Mikail, Yabagu (Bigu), Arslan ve Musa olduğunu söyler.¹⁰⁴ Yine başka bir kaynak olan Mîrhând'ın eserinde Selçuk Bey'in, Mikail, Musa ve *yabgu* unvanını kullanan Arslan'dan başka bir oğlu daha olduğundan bahseder fakat ismi bu kaynakta geçmemiştir.¹⁰⁵ *Câmiû't tevârih* de ise Selçuk Bey'in, İsrail, Mikail, Musa *Yabgu*, Yusuf ve Yunus isminde beş oğlu olduğundan ve her birinin emirliğe layık ve büyük şahıslar olduğundan bahseder.¹⁰⁶ Fakat isimlerden yola çıkıldığı zaman Selçuk Bey'in dört oğlu olduğu daha fazla akla yatkındır. İsimleri ise tespit edilebildiği kadarıyla Mikail, Arslan, Musa ve Yusuf'tur. Mikail'in bir kale kuşatması esnasında şehit olduğu bilinmekle beraber hakkında pek fazla malumat yoktur. Diğer oğlu Yusuf'un da hakkında az bilgi olmasının sebebi onun da genç yaşta hayatını kaybetmesinden dolayı olabilir. Daha önce

¹⁰⁰ Köymen, *age.*, s. 20.

¹⁰¹ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 84.

¹⁰² Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 85.

¹⁰³ Kaynaklarda genel olarak Selçuk Bey'in dört oğlu olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak Selçuk Bey'in Yunus isminde bir oğlu olduğundan daha bahsedilmektedir. Bu ismin ise Selçuk Bey'in bir başka oğlu olan Yusuf ile karıştırıldığı kuvvetle muhtemeldir Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Selçuk Bey'in beş oğlu olduğundan, Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni dört oğlu olduğundan ve Mîrhând ise Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni ile aynı fikirde olarak dört oğlu olduğundan bahsetmiştir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 54; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *age.*, 17; Mîrhând, *age.*, s. 20.

¹⁰⁴ Bar Hebraeus, *age.*, s. 293.

¹⁰⁵ Mîrhând, *age.*, s. 20.

¹⁰⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 54.

Selçuk *Bey*'in Oğuz Devleti ricalinden *subaşı* olup Oğuz *Yabgusu* ile yaşamış olduğu anlaşmazlık sonrasında maiyetiyle beraber sadece 200-350 km. kadar uzaklıkta bulunan yine Oğuz *Yabgusu*'na bağlı olan Müslüman bir uç şehri Cend havalisine geldiğinden bahsetmiştik.¹⁰⁷ Yine açıkladığımız gibi M. A. Köymen'e göre Selçuk *Bey*'in Cend'e göç etmesinin sebebi; Oğuz *Yabgusu*nu saf dışı bırakarak onun yerine hakimiyeti ele geçirip *yabgu* olma düşüncesidir.¹⁰⁸ Bu durum İbn Haldun'un tespitlerinde de bahsedildiği üzere güçlü *asabiyete* sahip şahıslar *mülkü* elde etmek istiyorsa sürekli diğer *asabiyet*lere üstünlük kurmak zorunda olduğundandır.¹⁰⁹ Selçuk *Bey* de her ne kadar serveti küçük bir göçebe köyü kadar olsa da *Yabgu*'nun gözünde güçlü bir *asabiyete* sahip olması sebebiyle tehlike arz etmekteydi.

1.2.1. Selçuk *Bey*'in Maiyetiyle Beraber İslamiyet'i Kabulü

Selçuk *Bey*'in Yengi-kent bölgesinden Cend havalisine göçmesinin ardından, bu yeni yurtlarında aldıkları ilk kararın çevrenin içtimai yönü kadar siyasi bakımından da oldukça önemlidir. Daha önce, bu bölgenin zayıf da olsa Oğuz *Yabgusu*'nun idaresinde bulunduğu bahsetmiştik. Turan, yani Türkistan'dan İran bölgesine geçiş yapmış olan Selçuk, bölge halkının çoğunluğunun Müslüman olduğunu görür görmez bu durumun getireceği siyasi imkanları kavrayarak İslamiyet'i kabul etme kararını uygulamaya geçirmiştir. Maiyeti ile uzun uzun istişarelerde bulunan Selçuk *Bey*'in “Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız” fikirlerini öne sürdüğünü Bar Hebraeus eserinde bahsetmiştir.¹¹⁰ İstışarenin bir sonucu olarak da Selçuk ve maiyeti topluca Müslüman olmaya karar vermiştir. Bunun üzerine Selçuk, Zandak vilayetinin bizzat valisine bir adam göndererek, bu bölgeye gelmesinin amacının İslamiyet'i kabul etmek olduğunu ileri sürerek kendisine ve maiyetine Müslümanlığı öğretecek ileri gelen fakihlerden birini göndermesini istemiştir.¹¹¹ Vali bu isteklerine olumlu cevap vermiş ve birçok hediyelerle beraber yaşlı bilge bir adam göndererek İslam inancını öğrenmelerini sağlamıştır. Durumu değerlendirecek olursak Selçuk, bölgeye geldiği andan itibaren sessiz sakin bir hayat yaşamayı düşünmemiş ve *reislik* iddiasından vazgeçmemiştir. İstışareden geçen “tek

¹⁰⁷ Turan, *age.*, s. 68.

¹⁰⁸ Köymen, *age.*, s. 13.

¹⁰⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

¹¹⁰ Bar Hebraeus, *age.*, s. 292-293.

¹¹¹ Köymen, *age.*, s. 21.

başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız” cümlesi bu durumu onaylar niteliktedir. Güçlü bir *asabiyete* sahip olan Selçuk, bir başkasının boyunduruğu altında kalmak istememiş ve bölgede yaşayan Müslüman halkın kendisinin *reislik* iddiasını desteklemesi adına İslamiyet’i kabul etmiştir. Bu durumu anlamamızı kolaylaştıran bir diğer sebep ise M. A. Köymen’in, Selçuk Bey’in Zandak valisinden istemiş olduğu din adamının mevkisine dikkat çekmesiyle olmuştur. Selçuk, validen sıradan bir din adamının gönderilmemesini bunun kendisine layık olmayacağını üstüne üstlük ileri gelen bir din adamının gelmesini istemektedir.¹¹² Yani Selçuk Bey’in kendi konumunu sıradan bir topluluğun *reisliğinden* daha yüksekte gördüğü anlaşılmaktadır. Valinin Selçuk Bey’in elçisine olumlu bir cevap vermesi, bu durumun Vali tarafından da kabul edildiğini göstermektedir.

Daha önce, Cend şehrinin, *Yabgu*’ya bağlı bir uç şehri olup, bu bölgede yaşayanların cihat ve gaza mücadeleleri verdiğinden bahsetmiştik. Aynı şekilde, İslamiyet’e geçen Selçuk Bey de İslamiyet’i kabul ettikten sonra cihat hareketlerinde bulunmuştur. Her ne kadar Selçuk Bey’in, bu hareketlerde bulunmuş olduğu bilinse de onun Cend’deki hayatı ve gazaları hakkındaki malumatlar kaynaklarda kısıtlıdır. Selçuk Bey’in İslamiyet’i kabul ettikten sonraki ilk icraatı ise yıllık vergiyi toplamak amacıyla şehre gelen Oğuz *Yabgusu*’nun adamlarına karşı olmuştur.¹¹³ Müslüman olan Selçuk, kafirlere haraç vermeyi reddederek *Yabgu*’nun memurlarını şehirden kovmuş ve *Yabgu*’ya karşı cihada girişerek “Melik ül-gazi Selçuk bin Dukak” unvanına sahip olmuştur.¹¹⁴ Dikkate alınması gereken bir konu da Selçuk Bey’in bu gaza mücadelesi için uç Türklerini etrafında toplayabilmiş olmasıdır.¹¹⁵ Daha yeni Müslüman olan bir kavmin *reisinin* etrafına toplanmış olmalarının sebebi, *bedevîlerin reisi* durumundaki Selçuk Bey’in kendisine has meziyet ve fazileti bulunmasının yanı sıra, Oğuz Devleti’nde *subaşı* konumuna gelebilmiş kabiliyetleri ve meşhur soydan gelmesi nedeniyle olsa gerek. Bu tür kabiliyetleri gören ve Selçuk Bey’in güçlü bir *asabiyete* sahip olduğunu kavrayan uç Türkleri, gaza yapmak amacıyla Selçuk Bey’e katılmışlar ve onun kendilerine rehberlik etmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Üstüne üstlük Cend valisi de Selçuk Bey’in bu hareketlerini desteklemiş üstüne bir de asker ve para yardımı sağlamıştır¹¹⁶ Ayrıca

¹¹² Köymen, *age.*, s. 22.

¹¹³ Mîrhând, *age.*, s. 17-18.

¹¹⁴ Turan, *age.*, s. 68.

¹¹⁵ Köymen, *age.*, s. 24.

¹¹⁶ Köymen, *age.*, s. 25.

Mîrhând, Selçuk Bey'in kazanmış olduğu zaferle beraber devletinin sancağının yükseldiğini beyan eder. Bu gaza hareketinin sonuçlarını daha iyi kavramamıza yardımcı olacak bir meseledir. Çünkü bu galibiyetle birlikte Türkistan memleketlerinden birçok insan onun çatısı altına toplanmaya başlamışlardı. Bu sayede de çevredeki *melik*ler onun namını duymuş ve yardımına muhtaç durumda olduklarını fark etmişlerdir.¹¹⁷

Selçuk Bey'in gaza girişimleri sırasında çıkan bir boşluktan faydalanan düşmanları¹¹⁸ onun hayvanlarını otlaktan kaçırmışlardır. Bu durumdan bir şekilde haberi olan Selçuk ve maiyeti onların peşinden gitmeye karar vermiş ve bunun üzerine durumun vahametini anlayan sürü hırsızları, hayvanları bırakarak uzaklaşmışlardır. Selçuk Bey de almış olduğu galibiyet sevinciyle yurduna geri dönmüştür.¹¹⁹ Selçuk Bey'in bu sıralarda Cend ve havalisini çoktan hakimiyeti altına almış olmasıyla beraber, bununla da yetinmeyerek daha birçok şehri de ele geçirdiği bilinmektedir. Başka bir cihat hareketi esnasında kuşatılan bir kalenin saldırısında oğlu Mikail'in okla vurularak ölümcül bir yara olması sonucu şehit düştüğü de kaynaklarda geçmektedir.¹²⁰ Buna müteakip ise Selçuk Bey, onun çocukları olan Muhammed (Tuğrul Bey) ve Davud'u (Çağrı Bey) kendisi yetiştirmeye gayret göstermiştir.¹²¹

Görüldüğü üzere, sürekli cihat ve gaza mücadeleleri veren Selçuk Bey'in bu andan itibaren kazanmış olduğu başarılar, kulaktan kulağa yayılarak daha fazla insanın kendisine katılmasına olanak sağlamıştır. Daha önce bahsettiğimiz üzere Selçuk, Oğuz Devleti'ne gaza yapmak amacıyla uç Türklerini, kendi ikna kabiliyeti ve liderlik faziletleri sayesinde toplamıştı. Kazandığı başarılar neticesinde de *reis*liğini kanıtlamış ve bunun sonucu olarak, Sâ mânî Devleti gibi *hadarî* bir toplum olan Karahanlı Devlet'ine karşı onun yardımını isteyecek duruma gelmişti. Bûndârî eserinde Selçuklular'ın durumlarından bahsederken, “esbab ve edevatları mükemmel, kuvvet ve servetleri yerinde olup kalabalıklardır. Kimseye itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı.” şeklinde tarif etmekteydi. Selçuklular'ın ahvalini bu şekilde anlatan el-Bûndârî tekrardan onların hem *bedevî*liklerini hem de kimseye boyun eğmeyerek *asabiye*lerini koruduklarına dair

¹¹⁷ Mîrhând, *age.*, s. 18.

¹¹⁸ Kaynaklarda bu düşmanların kim olduğu kesin olarak tespit edilememiş olsa da Oğuz Devlet'inden olma olasılığı olduğu gibi alelade bir haydut grubunun olması da mümkündür.

¹¹⁹ Mîrhând, *age.*, s. 18.

¹²⁰ Mîrhând, *age.*, s. 20.

¹²¹ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 13, 1958, s. 118.

fikir edinmemizi sağlamaktaydı.¹²² Yeni katılan kitlelerle beraber Cend ve çevresi *bedevi* yaşam tarzı yaşayan Selçuk Oğuzlarına dar gelmeye başlamıştı. Bu nedenle de Selçuk, sürülerini otlatmak için komşu ülkelerin izniyle birtakım otlaklar elde etmeye çalışıyordu. Fakat bunu yaparken menfaat ilişkisi de olmazsa olmaz bir durumdu. Sâ mânî devleti hükümdarı, Selçuk Bey'in şöhretini duymuş ve onlara bir antlaşmayla gelmişlerdi. Bu antlaşmaya göre Selçuk, Buhara yakınlarında bulunan Nur kasabasında sürülerini otatabilecek bunun karşılığındaysa Sâ mânîlerin sınırlarını gelebilecek her türlü tehlikeye karşı savunacaklardı. Onlar Sâ mânîlere destek vermiş, Karahanlılar gibi bir devlete karşı da bir zafer elde edebilmişlerdir. İlig Han nasr gibi bir devlet adamını kaçırmaya zorlayan Selçuklar yeni bir yurt elde etmiş¹²³ fakat Selçuk burayı görememiş ve Cend'de hayata gözlerini yummuştur. Zaten ailenin *reisliğini* de daha önce büyük oğlu Mikail'e devretmiş ancak Mikail Müslüman bir Türk şehrine yapılan bir hücumda vefat etmiştir. Selçuk Bey'in ölümüyle beraber *asabesi* sona ermiştir. Çünkü o tek bir *asabeye* dayanmaktaydı. *Asabesi*, çocuklarının ve torunlarının arasında paylaşılmasıyla büyük bir güç kaybetmiştir. *Reislik* mücadelesine tekrardan başlamalarına rağmen Arslan'ın *reisliği* tüm aile içerisinde kabul görmüştür.¹²⁴ Daha sonrasında ise ailenin *reisliğini* Arslan, *yabgu* unvanıyla üstlenmiştir. Görüldüğü üzere Sâ mânîoğulları gibi köklü bir devlet, Selçuk Bey'in, *reisliğinden* yardım talebinde bulunuyordu. Bu yardım talebi tamamıyla karşılıklı çıkar ilişkisine dayanmakla beraber Selçuklu Oğuzları asla Sâ mânîlere bağlı üst alt ilişkisi bulunan bir konumda değillerdi. Sürekli boyun eğme durumu *asabiyeti* zayıflattığından ve *mülkü* elde etmenin önünde engel teşkil ettiğinden, gerçekleşecek bu tür bir ilişki de Selçukoğulları, Sâ mânîlerin boyunduruğu altına girmekten kaçınabilmişlerdi.¹²⁵

1.3. Selçuklular'ın Sâ mânî Devletiyle Münasebetleri

Selçuklular, Cend'de müstakil bir beylik haline gelmiş ve kendilerine katılan birçok insan ve hayvan sürüleri nedeniyle otlak sıkıntısı yaşamaktaydılar. Kaynaklar, her ne kadar Selçuk Bey'in ve maiyetinin ahvali hakkında suskun kalsa da anladığımız kadarıyla askeri birtakım başarılar sonucunda Sâ mânî Devleti sultanı olan Nuh'un dikkatini çekmişlerdi Sâ mânî Hükümdarı Nuh, Selçuk Bey'in şahsına bizzat elçi heyeti

¹²² el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-ʿuşra*, M. Th. Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1943, s. 5.

¹²³ Mirhând, *age.*, s. 19.

¹²⁴ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 72.

¹²⁵ İbn Haldun, *age.*, 332.

göndermiş ve böylelikle ilk defa *hadarî*lerin siyasetine adım atma imkânı bulmuşlardır. Köymen, bu yardım isteklerinin tam olarak üç defa cereyan ettiğini varsaymaktadır. İlk yardım talebini olumlu karşılayan Selçuk, *reis*liğini devretmiş olduğu Arslan *Yabgu*'nun *reis*liğinde bir grup askeri görevlendirerek, Sâ mânî Devleti'nin yardımına göndermiştir.¹²⁶ Bu yardımı talep etmesinin sebebi ise Satuk Buğra Han'ın torunu, Hârûn Buğra Han liderliğinde Mâverâü'n-nehr'de bir istilaya girişmiş olan ve görece zayıflamış olan Sâ mânî Devleti'nin, bu istilayı engelleyecek durumu olmadığından, fetihler durmaksızın devam etmekteydi. 975 yılında başlamış olan bu hareketle birlikte, Hârûn Buğra Han, en sonunda 987 senesinde Sâ mânîlerin başkenti olan Buhara'ya ulaşmıştı.¹²⁷ Sâ mânî devleti içerisindeki ayrılıklar ve ihanetler, Hârûn Buğra Han'ı adeta istilaya davet eder nitelikteydi. Büyük kadim hanedanlar ve dihanların yanı sıra devlet içerisinde yüksek mevkide görev alan emirler de gizlice Buğra Han ile mektuplaşarak fetih yapmasını desteklemekteydiler. Bu emirler arasında bulunan Ebû Ali Simcari, Horasan Eyaletine gözünü dikmişken, Emir Fâik de Belh ve Efganistan vilayetlerini ele geçireceğinden oldukça emindi. İç işleriyle oldukça meşgul olan Sâ mânî Devlet'inde, istilaya karşı olumsuz bir hava olmamakla beraber, sakın bir hava bulunmaktaydı.¹²⁸ Hârûn Buğra Han, durumu değerlendirerek fetihlerin başarıya ulaşacağından emin olarak harekete geçmiştir. Hârûn Buğra Han, Selçuklular'ın Sâ mânîlere askeri destek verdiğini duymuş ve hasta olması sebebiyle geri çekilmenin daha uygun olacağını düşünerek, Buhara'yı terk etmiştir.¹²⁹ Buğra Han'ın geri çekilişi gören Türkmen askerleri, hücum ederek ordunun ard kuvvetlerine karşı zafer kazanarak ganimet elde etmişlerdir. Selçuk kuvvetlerinin geldiğinin haberini alan, Hârûn Buğra Han'ın geri çekilmesi, Selçuk ve maiyetinin gerçek anlamda nam saldığı ve tereddüt edilecek kuvvete sahip olduğunun göstergesidir.

Sâ mânî hükümdarının göndermiş olduğu elçinin, Selçuk *Bey*'e askeri destek karşılığında ne teklif etmiş olduğu kaynaklarda yer almasa da Hârûn Buğra Han'ın ordusunun kuvvetlerine karşı kazanılan ilk zaferin ardından ganimet toplamaya girişmeleri bize bir fikir vermektedir. Selçuk *Bey*, her ne kadar eski yaşamında *subaşı* rütbesine sahip deneyimli bir kumandan olsa da içine girmiş olduğu *hadarî* siyasetine pek uyum sağlayamadığını anlaşmanın sonucundan çıkartabiliriz. Çünkü Ebû Ali ve Emir

¹²⁶ Köymen, *age.*, s. 43.

¹²⁷ Turan, *age.*, s. 70.

¹²⁸ Köymen, *age.*, s. 42.

¹²⁹ Köymen, *age.*, s. 44.

Fâik gibi asi kumandanlardan darbe yemiş olan ve üstüne üstlük Hârûn Buğra Han ile mektuplaşarak onu istilaya çağıranlardan medet uman bu devletten, sadece ganimet karşılığında yardımı kabul etmiş olması, Selçuk *Bey*'in *hadarî* siyasetinde iç şartları yeterince deneyimleyememiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. *Bedevî* toplumların çölde yaşantıları oldukça çetin geçmektedir. Bu nedenle de geçim yolu olarak hayvancılık tercih edilirken, geniş sahalara ihtiyaç duyulur.¹³⁰ Selçuk ve maiyeti giderek sürülerini çoğaltmalarının bir sonucu olarak otlak arazilerine ihtiyaç duymaktaydılar. Sâ mânî Devleti'nin ilk yardım talebinde onlara bir arazi sunduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, bu askeri destekle bolca ganimet kazanacaklarını söyleyerek yardım istemiş olması muhtemeldir. İki taraf arasında ilk yardım antlaşmasında, hudutların istilaya karşı korunması istenerek, otlak teklif edilmiş olması da muhtemeldir. Zaten Sâ mânî Devleti'nin payitahtının düşmek üzere de olduğu göz önüne alındığında, oldukça kârlı bir antlaşma meydana gelmiştir. Fakat otlak teklifi edilmemişse dahi İbn Haldun'un tespitlerinden de çıkarabildiğimiz kadarıyla *hadarî* topluluklar, lüks tüketim maddeleri ve sürekli refahı arttırmaya yönelik istekleri bulunması nedeniyle *bedevî* toplumlardan ayrılmaktadırlar. *Hadarî*lerin uğraş yolları, daima *bedevî*lere kıyasla daha fazla kar getirdiği açık bir şekilde görülmektedir.¹³¹ Bu sebeple de Selçuk, zaten dar olan otlakları nedeniyle kıtlık yaşamaktan çekinerek bu fırsatı iyi değerlendirmiş ve büyük bir servet kazanacağından emin bir şekilde, ganimet karşılığında yardım isteğini geri çevirmemiştir.¹³²

Ayrıca Sâ mânîler ve Selçuklular arasında yapılan bu antlaşmanın geçici bir destek olduğunu da Sâ mânîlerin, Hârûn Buğra Han'ın geri çekilmesinin ardından topraklarını geri kazanmasının ardından, ikinci desteğini Karahanlılara karşı Gazneli Hükümdarı olan Sebük Tegin'e başvurmalarından anlamaktayız.¹³³ Arazi teklifinin ilk yardım talebinde teklif edildiği düşünülse dahi onların Cend'den Mâverâü'n-nehr taraflarına geçişi takribi 992 senesinde yaşanmıştı. Görülen odur ki, Selçuklular'a Cend'den Mâverâü'n-nehr'e, özellikle Nur, Buhara ve Semerkand otlaklarını yurt olarak teklif edilmesi kısmı tam olarak kesinleşmemiş bir konudur. Çünkü Köymen, ilk yardımın Sâ mânîler tarafından sadece ganimet karşılığı sunulduğunu ve bunun ucuz bir paralı askerlik olduğuna dikkat

¹³⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 323.

¹³¹ İbn Haldun, *age.*, s. 324.

¹³² Köymen, *age.*, s. 44.

¹³³ Köymen, *age.*, s. 45-46.

çekerken¹³⁴, O. Turan ise Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin eserine atıfta bulunarak, Selçuklular'ın mal ve hayvanlarıyla beraber 985 senesinde Türkistan'dan Mâverâü'n-nehr'e geldiklerini belirtir.¹³⁵ V. V. Barthold'un bahsettiğine göre, bir kısım Oğuzlar, hükümetin rızasıyla yurtları olan Cend'i terk ederek, bilinmeyen sebepler sonucunda *bedevî* yaşam tarzına da uygun olan bir bölgeye göçmüşlerdi. Bu göçün amacı ise hem hayvanlarını otlatmak hem de Sâ mânîlerin hudutlarını gelebilecek Türk akınlarına karşı korumaktı.¹³⁶

Sâ mânî hükümdarı, Gazneli Sebük Tegin'den yardım istemiş ve müttetiklerini arttırarak, Emir Nuh'a ihanet eden Ebû Ali ve Emir Fâik'in Horasan'dan ayrılmasına ve Cürcân'a sığınmalarına neden olmuşlardır. Sâ mânîler'in bu yardım talebi, onlar için yıkıcı bir hale gelmiştir. İbnü'l-Esîr de yazdığına göre, olay şu şekilde cereyan etmişti: Emir Fâik, adamlarıyla Buhara'yı istila etmeyi kafasına koymuş Belh üzerinden başkente adamlarıyla harekete geçmiştir. Fakat, Nuh'un askerleriyle karşı karşıya bir mücadelede yenik düşerek Ebû Ali'nin yanına kaçmıştır. Ebû Ali ile güçlerini birleştiren Fâik, ayrıca Fahrüddeve b. Büveyh'in de desteğini istemiştir; Nuh ise Sebük Tegin'e başvurmuştur. Herat yakınlarında karşılaşan iki ordu muharebeye girişmiş ve Ebû Ali'nin ordusundan taraf değiştirenler olduğu için Emir Nuh savaştan galip ayrılmıştı. Nîşâbur taraflarına kaçan Emir Fâik ve Ebû Ali, Cürcân'a sığınmış; sonrasında ise Emir Nuh, Nîşâbur'u istila ederek Nîşâbur valiliğine ve Horasan orduları kumandanlığına Sebük Tegin'in oğlu Mahmud'u görevlendirmiştir.¹³⁷ Ayrıca Karahanlılar tekrardan toparlanarak fetih hareketlerine başlamış ve üstüne üstlük Gazneli Hükümdarı Sebük Tegin ile de bir antlaşma yapmışlardır. Belirlenen bu antlaşmaya göre, Katvan sahrası Sâ mânîler ile Karahanlılar arasındaki sınırı teşkil edecekti. Sebük Tegin ise Amuderya'nın güney kısmındaki bütün eyaletlerin sahibi olacaktı. Hükümdar Nuh'un 997 senesinde vefat etmesiyle, oğlu Mansur, daha hükümdarlığının ilk safhasında bir süreliğine başkent Buhara'yı terk etmeye mecbur kalmıştı. Mansur, genel olarak iç karışıklıkları gidermeye ve asi emirleri birbirleriyle barıştırmaya çaba göstermekteydi. Fakat Fâik, Karahanlılar'ın hem Mansur'un Buhara'yı terk etmesine sebep olan, hem de Mansur geri döndükten sonra devleti elde tutan kişi haline gelmişti.¹³⁸ Bu sırada ise Gazneliler'de Sebük Tegin'in

¹³⁴ Köymen, *age.*, s. 44.

¹³⁵ Turan, *age.*, s. 74; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *age.*, s. 17-18.

¹³⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 276; Turan, *age.*, s. 73.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, c. IX, İstanbul, 1991, s. 88-89.

¹³⁸ Köymen, *age.*, s. 46-47.

ardından oğlu İsmail veliaht tayin edilmiş olsa da Mahmud tahta oturmuş ve Horasan, tekrardan Sâ mânîler'in eline geçmişti.¹³⁹ Fakat Mahmud, Horasan'ın kendisine verilmesinde ısrarcı durumdaydı. Fâik ve Horasan valisi Begtüzün, Mansur'un Mahmud ile uzlaşmasından çekinmiş olacak tahtından azletmişlerdir. Bir süreliğine Horasan'dan vazgeçmek durumunda kalan Mahmud ile aralarında bir uzlaşmaya varılmış olsa da bu kısa sürmüş ve kazandığı zafer sonucunda Mahmud, bütün Horasan'ı ele geçirmiştir. İlig Nasr Han'ı da Horasan sipahsalarlığına atamıştır. Fâik'in ölümüyle de İlig Nasr harekete geçmiş ve Sâ mânîlerin sonunu getirmeyi amaçlayarak başkent Buhara'ya yönelmiştir. Halk, Hükümdarın istilaya karşı direniş çağrısına tepkisiz kalarak Buhara'nın ikinci defa Karahanlılar'ın işgalini kolaylaştırmışlardır. Bütün Sâ mânî Hanedanı esir duruma düşmüş ve hanedan, Özkent'e gönderilerek zindana atılmıştır.¹⁴⁰

İsmâil b. Nûh, İlig Han'ın Buhara'yı ele geçirmesinin ardından, aile fertleriyle Özkent'te hapis halde bulunmaktaydı. İsmâil b. Nûh, ona hizmetlerde bulunan cariye'nin elbiselerini giyerek hapisten kaçmayı başarmış ve Buhara'dan Harezm'e giderek Muntasır lakabını almıştı. Sâ mânîler devleti fiili olarak bitmiş olsa da İsmâil b. Nûh bu durumu kabullenmemiş ve geride kalan emirleri etrafında toplayarak, İlig Han'ın Buhara'daki adamlarının üzerine gece baskını gerçekleştirmiş; Karahanlı valisini Buhara'dan atabilmişti. Ayrıca Karahanlıların Semerkand valisini de bozguna uğratarak muzaffer bir şekilde Buhara'ya geri dönen Muntasır, halk tarafından sevinçle karşılanmıştı.¹⁴¹ Daha sonra Nîşâbur yakınlarında Mansur ile bir savaşa girişen Muntasır, bu savaştan da galip ayrılmıştı. Nîşâbur'u da istila ederek ordusunu genişleten Muntasır, zaferini böylelikle pekiştirebilmişti.

Gazne Hükümdarı Mahmud, Nîşâbur'un Muntasır tarafından istila edildiğini haber alır almaz harekete geçmiş; fakat Mahmud'un yola çıktığını duyan Muntasır, Nîşâbur'dan ayrılarak İsferyân'e doğru hareket etmiştir. Bununla birlikte, onunla savaşmakta ısrarcı olan Mahmud'a karşı, Muntasır, asker toplamak amacıyla Şemsü'l-Meali Kâbus b. Veşmgir'den yardım istemiştir. 1001 senesinde, Muntasır'ın Nîşâbur'a haraç toplamak amacıyla geri döndüğünün haberini alan Mahmud, onun üzerine asker yollamış ve iki ordu böylelikle karşı karşıya gelmiştir. Savaşın sonucunda mağlup olan Muntasır, Ebîverd taraflarına kaçmış oradan da Serash'a geçmiş, fakat burada da Mansur

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. s. 109.

¹⁴⁰ Köymen, *age.*, s. 47.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 130.

b. Sebük Tegin tarafından mağlubiyete uğrayınca, yolda rastladığı Oğuz Türklerinden yardım istemek durumunda kalmıştır.¹⁴²

İbnü'l-Esîr de yazdığına göre, Muntasır yoluna devam etmekteyken Oğuz Türklerine rastlamış; onlar da Sâ mânîlere karşı sempati beslediklerinden, Hamiyyet duyguları kabarak harekete geçmelerine neden olmuştur.¹⁴³ İbnü'l-Esîr'in kullanmış olduğu bu "hamiyyet" sözcüğü, kişinin üstün değerlerini korumaya çaba sarf etmesine karşı bir duygu veya kişinin yurdunu ve milletin her ferdini milliyetçilik duygularının bir sonucu olarak sevmesi anlamına gelmektedir. Bu kelimeye dikkat çekmemizin sebebi, Oğuz Türklerinin yani Selçuklular'ın, Muntasır'ın zor durumda olduğunu görmeleri ve bu duyguları kabarmasının, onu kendi kavimlerine yakın görmelerinden kaynaklanıyor olabilir. Muntasır'ı da kendilerinden yani *asabelerinden* sayan Oğuz Türkleri, yardıma muhtaç ve tarih sahnesinden silinmesi an meselesi olan hanedanın hükümdarına müzakerelerden sonra yardım etmekte bir sakınca görmemişlerdi. Daha önce İbn Haldun'un tespitlerinden bahsettiğimiz kısımda, çöllerde yaşamının sadece *asabiyet* sahibi kişilerde mümkün olduğundan söz etmiştik.¹⁴⁴ *Hadarî* bir devletin Hükümdarı olan Muntasır, başka bir *hadarî* hükümdar olan Mahmud'dan kurtulmak amacıyla çöllere çekildiği sırada Oğuz Türkleriyle karşılaşarak onlardan yardım talebinde bulunmuş, Oğuzlar da daha önce yardımda bulunmuş oldukları bir devletin liderine tekrardan yardım etmeyi kendi aralarında danışarak kabul etmişlerdi. Kendi *asabelerinden* saydıkları bu kişiye yardım etmeleri, onlar için tabii bir durumdu. Çünkü insan, kendi nesebinden veya kavminden olan kişinin zulme veya tecavüze uğramasından dolayı zelil hissederek, bu durumun önüne geçmeye çalışır. Bu nesep *asabiyet*idir ki; daha önce bahsettiğimiz *vela* ve *hulf* de bu söz konusu *asabiyetin* çeşitlerindendir.¹⁴⁵ Muntasır ile antlaşma yaparak birlikte harp etmek amacıyla yola çıkan Oğuzlar'ın *reisliğini* ise Arslan *Yabgu* üstlenmekteydi. Muntasır ve Oğuzların ilk icraatı, Kuhek taraflarındaki *Subaşı* Tekin'i mağlup etmek oldu. İlig Han ise, Muntasır'dan intikam almak için heveslenmiş ve ordusuyla beraber Semerkand civarına yerleşmişti. Oğuzlar, büyük bir tehlike içerisinde olduklarını ve arazi savaşında galip gelemeyeceklerini anlayarak, gece baskınının daha uygun olacağı yönünde anlaşmış ve harekete geçmişlerdir. Gece baskını konusunda haklı çıkarak galibiyeti elde eden Oğuzlar, büyük ganimetlerin yanı sıra tam 18 tane büyük

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 131.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 131.

¹⁴⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 333.

¹⁴⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 335.

kumandanı da esir etmişlerdi. Muntasır, bu esirleri kendisi alıkoymak istese de Oğuzlar, İlig Han'dan fidye istemek amacıyla, onun bu teklifini reddederek esirleri kendilerine saklayarak yurtlarına dönmüşlerdir.¹⁴⁶ Fakat Muntasır, Oğuzların bu esirleri, İlig Han ile yakınlaşmak amacıyla serbest bırakma konusunda kendi aralarında tartıştıklarını öğrenmiş ve bu haber, ona bir ihanetle karşı karşıya kaldığını hissettirmişti. Bu his nedeniyle, burada daha fazla kalmanın kendisine tehlike arz edebileceğini düşünerek, yanında güvendiği adamlarıyla beraber kaçmanın en iyi seçenek olacağına karar vermişti. Muntasır, adamlarıyla birlikte Dergan geçidinden donmuş bir nehrin üzerinden geçmiş ve ardından da Âmül'e doğru yola çıkmıştı. Selçuklu Oğuzları ise bir yere kadar takip etmiş, ancak daha sonra donmuş nehri geçmenin risklerini bildiklerinden, takibi sonlandırmanın akıllıca olacağına karar vermişlerdi.¹⁴⁷

Görüldüğü üzere, ilk yardımda çaresizliğin pençesine düşen Sâ mânî hükümdarları, Oğuz Selçuklarından yardım istemiş ve bu yardım karşılığında herhangi bir arazi temini sağlanmamış olmasına karşın, servet niteliğinde ganimet teklif edilmiştir. İkinci yardım dair gözümüze çarpan durum ise, Oğuzlar'ın, onu kendilerinden sayarak hamiyet duygularının kabarmış olmasıdır. Üstüne üstlük, Oğuzların *yabgu* unvanını taşıyan Arslan, Sâ mânî hükümdarının kızıyla evlenerek akrabalık tesis etmiştir. Bu seferki yardımda da herhangi bir tabilik-metbuluk ilişkisinin bulunmadığını İlig Han'a karşı yapılan gece baskını sonrasında anlamaktayız. Çünkü böyle bir ilişki kurulsaydı, esirleri kendileri çıkarına saklamak yerine, Muntasır'ın sözünü dinleyerek ona 18 kumandanı teslim ederlerdi. Esir düşen kumandanların kendisine teslim edilmesini isteyen Muntasır'a kulak asmayan Oğuzlar, esirleri yurtlarına götürerek Karahanlılarla bir antlaşma yapmanın peşindeydi. Çünkü halihazırda Sâ mânî Devleti'nin sonunun geldiğini düşünmeleri ve asıl güç sahibi olan Karahanlılarla yanaşmaya çalışmaları, oldukça doğal bir hareket olarak yorumlanabilir. Bu durumdan da anlaşıldığı üzere, yine bir boyun eğme durumu olmadığını varsayarak, Oğuzların *asabelerini* ve *bedevîliklerini* korumakta olduğunu öne sürebiliriz.

Muntasır, tüm bu yaşananlara rağmen Sâ mânî Devleti'nin yeniden tesisi için mücadelesinden vazgeçmemiş ve bu haklı davayı sürdürmek amacıyla üçüncü kez Mâverâü'n-nehr taraflarına geçmiş, ancak Buhara valisi tarafından yenilgiye uğramıştır.

¹⁴⁶ Turan, *age.*, s. 86-87.

¹⁴⁷ Köymen, *age.*, s. 49-50.

Daha sonra Nur şehrine çekilmiş ve buradan taarruza geçerek zafer kazanan taraf bu sefer o olmuştur. Bu zaferin de etkisiyle, Semerkand ayyarlarının *reisi*, yaklaşık 3000 adamıyla Muntasır'ın devleti yeniden tesis sürecinde kendisine katılmıştı. Muntasır'a askeri destek sadece bununla da kalmamış; kendilerinden yardım istenmediği kesin olarak bilinen Selçuklu Oğuzları, üçüncü yardımda kendi istekleriyle Muntasır'a katılmışlardır. Sâ mânî Hükümdarı Muntasır, Karahanlılara karşı inisiyatif alarak hücum kararı vermiş ve Üsrûsene sınırlarının etrafında bulunan bir köy yakınlarında gerçekleşen savaşta, Karahanlı Hükümdarını bozguna uğratmayı başarmıştı. Selçuklu Oğuzları, kazanılan bu zaferin ardından geri çekilmekte olan Karahanlı ordusunu ganimet elde etmek amacıyla takibe koyulmuş ve bu takip sonucunda bolca ganimeti ele geçirmişlerdi. Selçuk Oğuzlarının, Sâ mânî hükümdarının yardımına ne maksatla katıldıklarını, savaş esnasındaki ve sonrasındaki hareketleri bu şekilde bir açıklama kazanmaktadır. Oğuzlar, daha önce de bahsettiğimiz üzere, çöl hayatının getirmiş olduğu zorluklar nedeniyle bu savaşı da hızlı bir ganimet kazanma fırsatı olarak değerlendirerek savaşa katılmışlardı. Zaten zaferin kazanılmasındaki en önemli rolü oynayan kesimin aslında Oğuz Türkleri olduğu, az sonra anlatacağımız olay da daha iyi anlaşılacaktır. Karahanlılara karşı kazanılan savaşın etkisi pek uzun ömürlü olmamış ve 1003-1004 yıllarında kaybedilen ardı ardına iki savaşın ardından, Karahanlı Hükümdarı İlig Han, toplamış olduğu yeni kuvvetlerde Sâ mânî hükümdarına doğru harekete geçmişti. Fakat edinmiş oldukları bol ganimetin üzerine Oğuzlar, durumlarından tatmin olarak, Sâ mânî hükümdarına destek olmayı gerekli görmemişlerdi. Bu sırada, Sâ mânî hükümdarının kumandanlarından biri olan Tak oğlu Hasan, 5000 kişilik kuvvetiyle Karahanlıların tarafına iltihak etmiş ve Muntasır, bozguna uğrayarak savaş meydanından uzaklaşmıştır.¹⁴⁸ Muntasır, daha sonraları Merv taraflarına 8 kişi ile kaçarak orada Arap çöllerinde Behîc'in çadırına sığınmış, ancak sığındığı Araplar tarafından mücevherlerle süslü giysilerine tamah ettikleri için 395 Rebûlevvel'de (Aralık-Ocak 1004-5) öldürülmüştür.¹⁴⁹ Böylelikle, Sâ mânî Devleti kesin olarak tarih sahnesinden silinmiştir.

Bu üç yardım da Oğuz Selçukluları'nın derece olarak ne kadar fazla yükseldiğini ve bu doğrultuda hareketlerindeki bağımsızlığı net bir şekilde görmekteyiz. Kısa süre içerisinde, başarılarının bir sonucu olarak, önce askeri destek istenecek boyuta ulaşmış ve

¹⁴⁸ Turan, *age.*, s. 87.

¹⁴⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, Türk Tarih Kurumu, ter. Fahri Unan, Ankara, 2021, s. 9; Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhîriler- Saffâriler; Sâ mânîler ve Gazneliler)*, ter. Filiz Akçay, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2022, s. 53.

hatta sınırları korumak amacıyla Mâverâü'n-nehr taraflarında yeni bir yurt dahi elde etmişlerdi. Bunun ardından, Arslan *Yabgu*, Sâ mânî hükümdarının kızıyla evlenerek akrabalık tesis edebilecek duruma dahi gelmiştir. Üç yardımda da tâbîlik-metbuluk ilişkisi içerisinde değil, tamamen eşit şartlar altında Selçuklu-Sâ mânî ilişkisinin varlığını görmekteyiz. Selçuk Oğuzlarının, amaçlarından asla sapmayarak ilerlediklerini, Cend'e geldiklerinden beri belirledikleri *mülk* sahibi olma siyasetine daima sadık kaldıklarını ve bundan sonrasında bu siyasetin izlerinin, devletlerle yaşanacak münasebetlerde de karşımıza çıkacağını sanmaktayız. Ayrıca, Sâ mânî Devleti'nin yıkılmasına rağmen Selçuklular hiç olmadıkları kadar kuvvetli ve birlik halinde bulunmaktaydılar; ki onlar kazanmış oldukları yurtları terk etmeyerek burada yaşamaya devam etmişlerdir. Köymen, Oğuz Selçuklular'ın siyasetinin ana vasıflarının uyanıklık, planlılık, zemin ve zamana uygunluk nedeniyle yaşandığını ve gayelerinin her fırsatı değerlendirerek maddi ve manevi bakımdan güç sahibi olmak olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰ Bu vasıflara uydukları sürece de *asabiyet*lerinin de yardımıyla *mülkü* elde etmeleri oldukça mümkündü.

1.4. Arslan Yabgu'nun Gazneli ve Karahanlılarla Münasebetleri

Sâ mânîoğulları Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesiyle, Oğuzların Mâverâü'n-nehr taraflarında edinmiş oldukları bölgeler de doğal olarak Karahanlı Devleti'nin hakimiyetine girmişti. Böylelikle, Sâ mânîler'in aradan çekilmesiyle Selçuk Oğuzları, Karahanlılarla karşı karşıya kalmıştı. Yaşanan tüm bu süreçlerin arasında, Selçuk *Bey*'in yaşlandığından ve artık idarenin başında Arslan'ın *yabgu* sıfatıyla bulunduğundan bahsetmiştik. Fakat her ne kadar Arslan, *yabgu* sıfatıyla Selçukların *reis*liğini üstlense de diğer Selçukoğulları, ona o kadar da sıkı sıkıya bağlı bir halde değillerdi. Çünkü Selçuk *Bey*'in geriye kalan oğulları ve torunları, kendi kabilelerini yönetmekle meşguldüler. Bu beyler, sadece önemli hallerde bir araya gelerek sıkı bir birlik oluşturmaktaydılar. Tuğrul ve Çağrı beyler ise, tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda tam anlamıyla amcaları Arslan'ın boyunduruğu altına girmemişlerdi. Zaten dedeleri Selçuk *Bey*'in ölümünün ardından, tam tarih bilinmese de Cend'den ayrılarak kendilerine bağlı Türkmen gruplarıyla bağımsız şekilde yaşamaya başlamışlardı. Onlar öyle işler başardılar ki Mâverâü'n-nehr ve Türkistan'daki *melik*lerin yürekleri bu iki genç *reis* tarafından korkuyla kaplanmıştı.¹⁵¹ Ayrıca bir de kardeşi Yusuf Yinal da ona bağlı Oğuzlar ile kendi halinde takılmaktaydı. Arslan'ın içerisinde bulunduğu durum, aslında İbn Haldun'a göre

¹⁵⁰ Köymen, *age.*, s. 65.

¹⁵¹ Mîrhând, *age.*, s. 21.

sakıncalı bir durumdu. Çünkü bir topluluk içerisinde birden fazla güçlü *asabiyete* sahip şahıs ve topluluk varsa, *riyaset*'in tam anlamıyla sağlanabilmesi için bir *asabiyetin* diğer *asabiyetlere* üstünlüğünü kesin olarak kabul ettirmesi gerekmektedir.¹⁵² Fakat, her ne kadar Arslan *Yabgu* bu durumun farkında olsa da onları kendi halinde bırakmıştı. Zaten Tuğrul ve Çağrı beyler de Arslan *Yabgu*'nun *reisliğine* herhangi bir itirazda bulunmamışlardı.

Karahanlılar'ın yönetimi altında yaşamaya başlayan Selçuklular, onların dikkatini üzerlerine çekmemek adına bir müddet sessiz sakin bir şekilde hayatlarını sürdürmeye başladılar.¹⁵³ Fakat hem Arslan *Yabgu* hem de Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han, birbirlerine karşı temkinli davranıyor ve güven problemleri yaşıyorlardı.¹⁵⁴ Bu nedenle de Arslan *Yabgu*, her ihtimale karşı müttefik arayışı içerisine girdi. Karahanlılar tehlikesine karşı aradığı ittifakı da kısa süre içerisinde bularak, kendi güvenliğini sağlama yolunda büyük bir adım atmayı başarmıştı.

1.4.1. Arslan Yabgu ve Karahanlı Hükümdarı Ali Tegin'in İttifak Kurması

Karahanlı prenslerinden biri olan Ali Tegin'in, zamanında Buhara'da hüküm sürdüğü, fakat daha sonrasında hakimiyeti uzun sürmeyerek, Karahanlı hükümdarlarından biri olan Arslan Han tarafından esir edildiğini bilmekteyiz. Fakat Ali Tegin, bir yolunu bularak hapisten kurtulmuş ve yeniden Buhara'ya gelerek burasını istila etmiştir. Ali Tegin'in istilası başarılı olmuş olsa bile, askeri bakımdan zayıf bir haldeydi. Tam o sırada, Selçuklular'ın lideri olan Arslan *Yabgu*'nun şöhretini bildiğinden onunla müttefik olma fikri oldukça cazip gelmiş olmalıydı. Bu nedenle de vakit kaybetmeyerek müttefik olma teklifini sunmuştur. Arslan *Yabgu* da bir müttefik arayışında olduğundan hem de *bedevî* olmanın getirmiş olduğu hayvancılık maişetinin işlemesi adına otlak darlığı yaşadığından, Ali Tegin'in de sunabileceği arazilerinden faydalanma imkânı bulunduğu için bu teklife oldukça sıcak bakmıştı. Ali Tegin'in ordusu olmaması ve Arslan *Yabgu*'nun da hayvanlarını otlatılabileceği arazisinin olmaması, bu iki kişiyi tamamlayarak eşit şartlarda bir müttefiklik yapısı oluşmasına olanak sağlamıştı.¹⁵⁵ Bu ittifakın gerçekleşmesiyle, uzun süredir suskunluklarını koruyarak geri planda kalmak zorunda kalan Selçuklular'ın tekrardan siyaset sahnesine çıktığını görüyoruz. Ali Tegin ile

¹⁵² İbn Haldun, *age.*, s. 339.

¹⁵³ Köymen, *age.*, s. 67.

¹⁵⁴ Turan, *age.*, s. 88.

¹⁵⁵ Köymen, *age.*, s. 69-70.

Selçuklu *reisi* Arslan *Yabgu*'nun kurmuş olduğu ittifak sistemine karşı, Gazneliler ve Karahanlılar da etkiye tepki olarak müttefik olmuşlardı. Gazneli Hükümdarı Mahmud halihazırda olan bu İttifak'a karşı bir süre kayıtsız kalmışsa da daha sonra Ali Tegin'in zulmünden kaçan Belh halkı kendisini Gazneli Mahmud'a şikâyetle bulununca, Gazneli Mahmud kendisini harekete geçmek zorunda hissetti. Ayrıca Ali Tegin, Gazneli Mahmud'un Karahanlı Devleti'ne giden elçilerine de yol vermemektedir. Bunun üzerine, Köymen'in dediğine göre, Gazneli Mahmud, Ali Tegin ve Arslan *Yabgu*'yu kendisinin vasalı olarak görmekte ve iç işlerine karışmayı da kendisine hak bilmekteydi. Köymen'e göre, Sultan Mahmud'un bu olaylara sessiz kalmasını olasılığı bu nedenle bulunmamaktaydı.¹⁵⁶ Mahmud, ordusuyla beraber 1025 senesinde Amuderya'yı geçerek Harezm valisinin askeri desteğini kendisine katarken, Karahanlı hükümdarı Kadir Han ise Semerkand'a kadar olan bölgeleri istilaya girişmişti. Gazneli Sultanı Mahmud, Ali Tegin ve Selçuklu *reisi* Arslan'ın üzerine gitmeden önce, Karahanlı Kadir Han ile görüşerek bazı konularda karara varmak istemiştir. İki hükümdar, İran ve Turan'a ait bütün sorunları gözden geçirmiş ve Ali Tegin'in Mâverâü'n-nehr'deki varlığının son verilmesi kararını almışlardı. Selçuklular sorununun ise Ali Tegin ortadan kalktıktan sonra kendiliğinden çözüleceğini ön görmekteydiler. Konuşmanın sonucunda, Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır olmak kaydıyla, Sâmanî Devleti'ni kendi aralarında paylaşılmışlardı. Horasan ve Harezm, Gaznelilerin eline kalıyor; Şark ülkeleri de Karahanlıların eline geçiyordu.¹⁵⁷ Her ne kadar görüşmelerin amacı, genel itibarıyla Ali Tegin'in ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak gözükse de asıl mesele Selçuklulardır. Zira, Karahanlıların baş hükümdarı Kadir Han, Gazneli Mahmud'a bir mektup göndererek bu topluluğun derhal Mâverâü'n-nehr'den uzaklaştırılarak Türkistan'a götürülmesi gerektiğini belirtmiş ve Selçuklular tehdidinin küçümsenmemesi gerektiğini iletmisti. Çünkü Kadir Han'ın düşüncesine göre, halihazırda Nur, Buhara ve Soğd-i Semerkand bölgelerini yıllardır yurt olarak kullanan bu kavim çok kuvvetli ve intizamlıydılar. Bu bölgelerdeki tüm yerleri ve meramları ele geçirmiş, silah, alet, malzeme ve savaş levazımatı yaparak ordularını çoğaltmışlardı. Sultan Mahmud'un olası bir Hindistan seferini fırsat bilerek, *asabiyetinin* güçlü olması ve meşhur bir soya¹⁵⁸ dayanmasının getirdiği kuvvetle bir vilayet istemeleri veya bir bölgeye yağma yapma ihtimalleri göz ardı edilecek gibi değildi. Bu nedenle, Sultan Mahmud'dan onların yardımlarını isteyerek

¹⁵⁶ Köymen, *age.*, s. 72.

¹⁵⁷ Turan, *age.*, s. 90.

¹⁵⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 342-343.

desteklerini almanın ve onlardan bir kişiyi rehin olarak tutmanın vacip olacağını mektubunda dile getirmiştir.¹⁵⁹ Sultan Mahmud, Karahanlı Hükümdarının bu mektubunu ciddiye almış veya almak zorunda kalmıştır. Çünkü Selçuklular sadece Karahanlılar için değil, Gazneliler için de tehdit unsuru oluşturmaktaydılar. Arslan *Yabgu*'nun tehdit oluşturmamasının sebebi ise çok fazla adama sahip oluşundan kaynaklanıyordu. Bu askerleri gerekli gördüğü zaman, Gazneli ve Karahanlılara karşı kullanabileceğini sıkça dile getirmekteydi. Bu sözleri işiten kişiler de hemen bu durumu Gazneli Sultanı Mahmud'a iletti. Ancak Mahmud bu duruma karşı kayıtsız kalmıştı. Ayrıca Arslan *Yabgu*, Mahmud'un idaresini eleştiriyor ve durumdan memnun kalmadığını dile getiriyordu. Hatta bir defasından ileri giderek, "Sultan Mahmud'un filleri varsa bizim de o filleri delik deşik edecek oklarımız var." şeklinde sözler dahi savurmuştu.¹⁶⁰ Sultan Mahmud, tüm bu olayların yaşanması üzerine Kadir Han'ın mektubunu dikkate almaya karar vererek, Arslan *Yabgu* meselesinin üzerine daha fazla gitmesi gerektiğini idrak etmişti.

1.5. Arslan *Yabgu*'nun Esareti

Görüldüğü üzere Arslan *Yabgu* herhangi bir *mülkü* olmamasına rağmen, sadece askeri gücüne ve *asabiyetine* güvenerek *hadarîlere* baş kaldırıyor ve onları alt edebileceğine dair kendine güveniyordu. Fakat Sultan Mahmud ve Karahanlı Kadir Han'ın görüşmelerinin haberini almış olan Arslan *Yabgu* ve Ali Tegin, herhangi bir karşı saldırı teşebbüse girişmemiş ve kaçma refleksi göstermişlerdir. Her ne kadar Ali Tegin'in hangi yöne kaçtığı bilinmese de Arslan *Yabgu*'nun tüm maiyetiyle kaçmış olduğu yer bildiği en iyi bölge olan Çöllerdur. Çünkü İbn Haldun'un da söylediği gibi çöllerde *asabiyet* sahibi *bedevî* kabilelerden başka toplulukların yaşaması mümkün değildir. Çöller, *asabiyeti* güçlü olan *bedevîler* için ana kucağı gibi olmasının yanı sıra *hadarîlerin* her türlü tecavüzüne karşı da bir sığınma bölgesiydi.¹⁶¹ Sultan Mahmud'un, Selçuklu şefi Arslan *Yabgu*'ya nasıl ulaştığı muhtelif kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Sultan Mahmud, Ali Tegin ile Selçuklu *reisi* Arslan'ı bulması adına takipçiler tayin etmiş ve bu takipçiler Arslan *Yabgu*'nun saklandığı yeri hükümdara haber vermişti. Sonrasındaysa bu takipçiler, Arslan *Yabgu*'yu saklandığı yerden hükümdarın huzuruna getirmişlerdi. Diğer bir görüşe göre Sultan Mahmud bizzat Arslan *Yabgu*'ya hitabeti güçlü bir elçi göndermiş ve mektubunda şunları dile getirmiştir: "Bizler her zaman gaza niyetiyle Diyar-ı Sind ve

¹⁵⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 349; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 55.

¹⁶⁰ Köymen, *age.*, s. 77.

¹⁶¹ İbn Haldun, *age.*, s. 333; Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci" s. 83.

Aksa-yı Hind tarafına gidiyoruz. İslam beldelerinde bizimle beraber hareket eden ve hem fikir olan nice topluluklar vardır. Sizin işbirliğinizle ve aklınıza şaşmak gerekir. Zira komşu olmanıza rağmen sizden hiçbir grup böyle bir saadete erişmeye teşebbüs etmedi ve bizden bir istekte bulunmadı. Bizim, sizinle dost olma isteğimiz tamdır. Mesafenin uzaklığı yakınlığına dönüştüğüne göre, lider ve önderinizin hazrete gelmesi gerekir. Zamanın ve maslahatın gereği bu şekildedir. (lider ve önderinizin sözleri) dinlenerek, şahane hil'atlerle geri döner.”¹⁶² Bunun üzerine Arslan *Yabgu*, seçkin 10.000 atlıyı Sultan Mahmud'un huzuruna göndermiş; fakat Sultan Mahmud, şuan için bir yardımın gerekli olmadığına, asıl maksadın konuşmak ve iki taraf arasında iyi ilişkilerin kurulmasını amaçladığı cevabını vermiştir. Bu cevabın gereği olarak da Arslan *Yabgu* ordusundan 300 nefer ile Sultan Mahmud'un yanına gelmiştir.¹⁶³ İki rivayet karşılaştırıldığında ikinci rivayet olan Arslan *Yabgu*'nun kendi isteğiyle Sultan Mahmud'un ayağına gitmesi, oldukça makuldür. Çünkü görülen o ki, Arslan'ın zorla getirilemeyecek kadar büyük bir askeri gücünün olmasının yanı sıra Gazneliler ile herhangi bir kötü ilişkilerinin de daha önce bulunmaması, Selçuklular nezdinde Mahmud'dan gelebilecek herhangi bir kötü niyetin olamayacağını düşündürmüştür. Kendisini de diğer *mülk* sahiplerinin konumunda gördüğünü düşünmek de abartıya kaçmaz. Çünkü Arslan *Yabgu*'nun kendisinin ordu kuvveti olarak çekinilecek biri olduğunu ve askeri olarak destek olabileceğine güveninin tam olduğunu varsaymamız mümkündür.

Sultan Mahmud, Arslan *Yabgu*'nun gelişinin şerefine alışlagelmiş bir tören düzenleyerek huzuruna kabul etmişti. Gerçekten de Mahmud, Arslan *Yabgu*'yu kendisiyle beraber meliklik tahtının köşesine ve ümeranın hepsinden yükseğe oturtmuştu. Sultan konuşma esnasında Arslan *Yabgu* hakkında bilgi almak istemiş ve askeri gücü hakkında fikir edinmek istemişti. Sultan Mahmud bu konuşmasında “Bizim her vakit, kafirlere gaza yapmak için Hind tarafına gitmemiz gerekiyor. Horasan beldeleri ihmal edilip boş kalıyor. Sizden beklenen, iki taraf arasında anlaşma, dostluk ve yardımdır. Eğer bir vakit bir taraftan düşman ordusu ortaya çıkar ve yardıma ihtiyaç olursa, siz muavenet ve yardımı esirgemeyiniz.” Bunun üzerine Arslan *Yabgu* da “...kusur ve gecikme olmaz” diyerek cevabını iletmiştir.¹⁶⁴ Gazneli Mahmud, merakını gidermek amacıyla Arslan *Yabgu*'dan talep edildiği vakitte kaç asker gönderebileceğini sormuş ve Arslan *Yabgu* da bu merakı gidermek niyetiyle silahlarından Yay'ı eline alarak, içkinin de etkisiyle “Eğer bu yayı

¹⁶² Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 55.

¹⁶³ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 56.

¹⁶⁴ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 56.

kendi kavmime gönderirsem, hemen otuz bin kişi atlanıp yola çıkar” diye gururlu bir şekilde çıktı. Sultan Mahmud “... daha fazlasına ihtiyacım olursa?” dedikten sonra Arslan *Yabgu*, Sultan Mahmud’un önüne bir ok attı ve “Eğer bu oku, nişan ve alamet olarak akrabalarım, aşiretime gönderirsem, on bin adam daha gelir” dedi. Mahmud da oldukça meraklanarak ya daha fazlasına ihtiyaç duyulursa demiş ve Arslan bir ok daha çıkartarak “Bu oklardan birini Balhan Kuh’a gönder yüz bin atlı gelir” şeklinde yanıtladı. Sultan Mahmud, son kez “Eğer zaruret olur daha fazla gerekirse?” demesinin üzerine Arslan, yayını çıkartmış ve “Bu yayı Türkistan’a gönder, eğer istersen padişahın yardımına iki yüz bin kişi gelir” demesiyle Sultan Mahmud, derin düşüncelere dalmıştır.¹⁶⁵ Henüz devleti bile olmayan bir *reis*in bu kadar geniş ordu gücüne sahip olması ve sadece üç tane ok ve yayla bu kadar insanı savaşa hazır hale getirmesi Sultan Mahmud’u dehşete düşürmüştür. Sultan Mahmud, Selçuklu *Yabgusu*’nun gücünden çekinmiş ve onu devre dışı bırakmak amacıyla adamlarına emir vermişti. Onlara bol bol içki ikram ederek kendilerinden geçmelerini sağlamış; sonrasında ise Arslan *Yabgu* ve adamlarını hepsini yakalayarak zincire vurmuşlardı. Sultan Mahmud, o gece Arslan *Yabgu* ve adamlarını, Hindistan’daki Multan civarında bulunan Kālincâr Kalesi’ne esir etmek amacıyla göndermiştir. Ayrıca Sultan Mahmud, geride kalan Selçuk *Bey*’in diğer evlatlarına da hil’atlerle beraber, Arslan’ın durumu hakkında endişelenmemeleri gerektiğini belirten, yalnızca Sultanın huzurunda, alkolün de etkisiyle Arslan *Yabgu*’nun bir kusur işlediğini ve bu nedenle de namus-ı saltanat adına birkaç gün hapis cezasına çarptırılması gerektiğini içeren bir mektup da göndererek arkasını sağlama almayı amaçlamıştır.¹⁶⁶

Arslan *Yabgu*’nun kardeşleri ise durumu haber alır almaz Sultan Mahmud’a karşı isyan etmek istediler; ancak kaybetme ihtimallerinden çekindiler. Bu nedenle de hediyelerle gelen elçiyi, hediyeler vererek geri göndermiş ve Muti olduklarını iletmişlerdi.¹⁶⁷ Arslan, yedi sene kadar Kālincâr kalesinde esir hayatı sürmüştü. Onun kabilesinden iki tane Türkmen, bu taraflara gelerek hamallık ve sakılık yapmış ve durumu gözlemleyerek, Arslan’ı hapisten kurtarmanın fırsatının gelmesini ummuşlardır. Bir gün bir fırsatını bulmuş ve bir gece vakti Arslan’ı yakalayıp esirlikten kurtararak¹⁶⁸ Horasan’a

¹⁶⁵ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 57.

¹⁶⁶ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 57-58; Zahîru’l-dîn Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 78.

¹⁶⁷ Köymen, *age.*, s. 88.

¹⁶⁸ Arslan’ın esirlikten kurtarılması ve tekrar yakalanması durumu oldukça şüpheli bir hadisedir. Çünkü Köymen yanındaki Türkmenlerin saklanıp Arslan’ın niye saklanmadığı konusuna parmak basarak mantıksız olacağı

doğru yola çıkmışlar, fakat bir akıl karışıklığı yaşayarak bir türlü doğru yolu bulamamışlardı. Sabah vaktinde Kālincâr kalesi muhafızı durumun farkına vararak askerlerini, Arslan *Yabgu*'nun peşinden gitmesi amacıyla görevlendirmişti. Askerler, kısa süre içerisinde onların izlerini bulmuştu. Arslan *Yabgu*, yakalanacaklarını anlayınca Türkmen kardeşlerine şu şekilde bir mesaj iletti: “Benden ümidi kesin. Kardeşlerime benden selam ulaştırıp deyin ki: Horasan *mülkünü* istemede ciddi bir cehd ve gayret göstereyinler, çalışıp çabalasınlar. Çünkü bu padişah köleoğludur. Bize nisbetle büyük biri değildir. Zira beni günahsız yere yakalayıp hapsetti.” Askerler gelmiş ve Arslan'ı kaleye esir hayatına geri götürmüşler¹⁶⁹ ve Arslan, bu kalede tam 7 yıl esir hayatı sürdürdükten sonra hayatını bu kalede kaybetmiştir.

Selçuklu şefi Arslan *Yabgu*'nun ile Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud arasında yaşanan bu hadiseye göz geçdirecek olursak, öncelikle Köymen, verilen ilk iki sayının doğru olabileceği fikrindedir. Köymen'e göre, ilk sayı olan 30.000 atlı, Arslan'ın *reisliğini* kabul etmiş olan Oğuzlar'ın çıkarabileceği muhtemel kuvveti ifade etmektedir. İkinci sayı olan 10.000 atlı ise, Arslan *Yabgu*'ya doğrudan bağlı olan kavminin çıkaracağı kuvvettir.¹⁷⁰ Görüldüğü üzere, Arslan, *asabiyyetinin* sağladığı etkiyle ve askeri başarılarıyla *reisliği* elde etmişti; daha önce de belirttiğimiz üzere galibiyetle gelen *riyaset*, diğer nisaplara göre daha kuvvetlidir.¹⁷¹ Arslan *Yabgu*, bununla da kalmayarak, Oğuzlar arasında da şöhretini arttırmış ve diğer *asabiyyet*lere bu yolla üstünlük kurmuş olduğu aşıkardır. Çünkü bir kavim içerisinde eğer ona boyun eğmemiş tek bir *asabiyyet* bile varsa *mülkü* elde etmenin önüne engeldir.¹⁷² Arslan *Yabgu* da tıpkı babası Selçuk gibi *hadarî*lere özgü siyasete yabancı olduğundan Sultan Mahmud'un asıl niyetini anlamamış ve kuvvetli *asabiyyeti* sayesinde, muhtemelen elde edebileceği *mülke* asla ulaşamamıştır. Arslan'ın diğer verdiği sayıların, Türkistan'da bulunan eski Oğuz Devleti sahalarında yaşamakta olan Oğuzları ifade ettiği varsayılabilir. Arslan *Yabgu*, Türkistan'da bulunan Oğuzların da kendisine katılacağından oldukça emin bir şekilde konuşmuştur. Bu durum Arslan'ın şöhretinin nerelere kadar yayıldığıнын da bir göstergesidir. İbn Haldun'un nazariyesine göre anlatıldığı kadarıyla neseplerdeki fayda, yardımlaşmaya ve gayrete gelerek imdada koşmaya neden olan *asabiyyetten* oluştuğuna göre¹⁷³, Arslan *Yabgu*,

görüşündedir. Bu nedenle Selçuklu şeflerine gönderdiği mesaj da şüpheye açıktır ama bu mesajın değer bakımından farklı bir yönü olduğu da su götürmez bir gerçektir.

¹⁶⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 58-59.

¹⁷⁰ Köymen, *age.*, s. 93.

¹⁷¹ İbn Haldun, *age.*, s. 338.

¹⁷² İbn Haldun, *age.*, s. 350.

¹⁷³ İbn Haldun, *age.*, s. 342.

Türkistan'da yaşayan Oğuzları kendi *asabesinden* sayıyor ve herhangi bir yardım çağrısında onların geleceklerine inanıyordu. Bu durum aynı zamanda o taraflardaki Türklerin de Arslan *Yabgu*'nun *reisliğini* onayladığı anlamına gelmekteydi. Bu nedenle de Arslan *Yabgu*'nun hizmetine girebilmek adına Arslan'ın yaşadığı coğrafyaya akın akın gelmekteydiler. Köymen, bu nedenle Arslan'ın hakimiyet sahasının uzandığı yerlere “Manevi Nüfuz Sahası” adını vererek, Arslan'ın kuvvetini teşkil edebilecek coğrafyayı işaret etmiş ve gerçekten de bu açıklama, Oğuzların gerçekten de onun *reisliğini* kabul ettiklerini açıklar niteliktedir.¹⁷⁴ Ancak bir toplum içerisindeki grup üyelerinin sayısının artmasıyla aradaki kan bağı hakiki olmaktan çıkmaktadır. Bu nedenle de Arslan *Yabgu*'nun Türkistan'daki Türkleri kendi *asabesinden* sayması durumu yalnızca vehmi bir inanç durumundan ileri gidemediğini söylemek pek de yanlış bir düşünce olmaz. Bir kişinin diğer aile üyeleri ile kurmuş olduğu yakınlık tıpkı suya atılmış bir taşın oluşturmuş olduğu halkalar gibidir. Halkanın merkezindeki yoğunluk, seyreterek dış halkalara doğru azalmaktadır. Buradan yola çıkıldığında *asabiyeti* oluşturan en temel etkenin iltiham yani kaynaşma olduğu daha iyi anlaşılır hale gelmektedir. Çünkü rivayete göre Arslan *Yabgu*'yu kaçırmaya gelen, suya atılmış halkanın merkezindeki yakın aile üyelerinden ve kabilesindeki adamlardan başkası değildi.¹⁷⁵

Gerçekliği her ne kadar sorgulanabilir olsa da Arslan'ın Kālincâr kalesinden kaçırılıp yakalanmadan önce Türkmenlerden Selçukoğullarına iletmesini istediği mesajın değerine: Bu mesajda gözümüze çarpan ilk ayrıntı, Selçuklu *reisi* Arslan'ın, Selçukoğullarından Horasan *mülkünü* elde etmelerinde ısrarcı olmalarını istemesidir. Çünkü Arslan'a göre, kendisi gibi *asabiyeti* kuvvetli bir şahsın eninde sonunda *mülke* ulaşacağı ortadadır ve *asabiyetin* de ulaşmak istediği nokta *mülk* olduğundan, Selçuklular'ın da *mülkü* elde edebilecek *asabiyet* mevcuttur. Öncesinde de anlattığımız üzere, *asabiyet* sahibi kimseler herhangi bir rütbeye ulaşınca daima bir üst rütbeyi arzular.¹⁷⁶ Arslan da babası Selçuk *Bey*'den daha üst bir unvan olan *yabgu* unvanını kullanmaktaydı; yani rehber ve şef olma rütbesine ulaşmıştı. Arslan *Yabgu*, diğerleri üzerinde kendi liderliğini kabul ettirmiş hatta Türkistan'da bulunan Türkler tarafından bile *reislik* yapmasında *beis* görülmeyecek hale gelmişti. Arslan *Yabgu*, kendi kabilesi üzerinde hakimiyet kurmuş ve artık kendisinden uzak durumdaki diğer *asabiyetler* üzerinde de hakimiyeti elde etme noktasına gelmeye çok yakındı. Sultan Mahmud'un da

¹⁷⁴ Köymen, *age.*, s. 94.

¹⁷⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 335; Kayapınar, *agm.*, s. 89-90.

¹⁷⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

çekindiği durum da tam olarak buydu. Çünkü kendi kabilesi üzerinde hakimiyetini sağlamış bir şahıs diğerleri üzerinde hakimiyet kurmak ister. Diğerleri üzerinde hakimiyet kurarak ilerlerken, başka bir hanedanın (bu durumda Gazneliler oluyor) ihtiyarlık zamanına rastlarsa ve bu devletin kendini savunacak *asabiyet* sahibi idarecileri yoksa, gelişmekte olan *asabiyet* tarafından istila edilir ve hakimiyeti elinden alınır.¹⁷⁷ Sultan Mahmud'un, Arslan'dan çekinip esir etmesi de bu durumu destekler niteliktedir. Çünkü zaten *mülkü* elde etmiş olan Mahmud'un *asabiyeti* duraklamış belki de gerilemeye yüz tutmuştu. Nedeni de *asabiyet*, gayesi olan *mülkü* elde etmesinin ardından bir müddet sonra artık duraklamaya ve sonrasında da gerilemeye başlar. Bu nedenle de Sultan Mahmud'un, Arslan gibi henüz *mülkü* elde etmemiş ancak *asabiyeti* güçlü bir rakibi ortadan kaldırmak istemesi kadar doğal bir durum yoktur. Arslan *Yabgu* da mesajın ilettiği gibi bu durumun farkındadır. Çünkü Sultan Mahmud'un "Köleoğlu" olduğunu, sahip olduğu *mülkü* üzerinde herhangi tasarruf etme hakkı olmadığını farkındadır. Bu nedenle kardeşlerine, *mülkü* elde etme konusunda çalışmalarını ve çabalamalarını iletmiştir. Çünkü eninde sonunda *mülkün* kendi *nesebinden* birinin eline geçme olasılığının yüksek olduğuna inanmaktadır.

1.6. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Reisliği Elde Etmesi

Selçuk *Bey*'in ölümünün ardından bir süre daha Cend sınırları içerisinde hayatlarını idame ettiren Çağrı ve Tuğrul *beyler* daha önce de bahsettiğimiz üzere Arslan'ın *reisliği* meselesine sıcak gözle bakmamalarına karşın amcalarına saygıda kusur etmeyerek herhangi bir *reislik* mücadelesine de girişmemişlerdi. Çağrı ve Tuğrul *beyler* emsal ve akranlarından üstünlük belirtileri taşımakla beraber birçok başarı elde etmişler ve bu başarılar nedeniyle Mâverâü'n-nehr ve Türkistan'da bulunan tüm *meliklerinin* yüreği korkuyla titremiştir.¹⁷⁸ *Meliklerin* kalbinin korkuyla titremesinin nedenini ise Mîrhând şu şekilde aktarmaktadır. Mâverâü'n-nehr hâkimi İlig Han, Tuğrul ve Çağrı *beylerin* şevket ve haşmetinden oldukça çekinceliydi. Onlarla arada ittifak kaideleri içerisinde anlaşmalar gerçekleştiriyor bazen de hilaf ve anlaşmazlık yaşanıyordu. Öyle bir etkileri vardı ki İlig Han onlar Türkistan'dan uzaklaşmadan buraların hâkimi olamayacağını dahi düşünmekteydi.¹⁷⁹ Tuğrul ve Çağrı *beyler*, İlig Han'ın aklından geçeni sezer nitelikte bir refleks göstererek ona karşı isyan bayrağını çekerek mücadele

¹⁷⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

¹⁷⁸ Mîrhând, *age.*, s. 21.

¹⁷⁹ Mîrhând, 21-22.

etmeye başladılar. İlig Han böyle bir tehlike karşısında şaşkına dönmüş fakat kendisini çabucak toparlayarak ordusuna Selçukluları defetme emrini vermişti. Selçuklular'ın bu sırada orduları sahra ve çöllerde dağınık hallerde bulunmaktaydı. İlig Han'a karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini istişare zaman Çağrı Bey, bu memleketin sınırlarından uzaklaşarak Buğra Han'ın ülkesine iltica etmelerinin doğru olacağı fikrini ortaya atmış ve bu görüş herkes tarafından onay almıştı. Bu nedenle derhal Buğra Han'a elçi göndererek durumu izah etmişler ve Buğra Han da bu haberdan mutluluk duyduğunu belirterek onlara kucak açmıştı. Ayrıca Buğra Han onların kendi emri altına girmeyeceğini çok iyi bildiğinden şu şekilde bir mesaj iletmiştir. "Bizim ve Selçuklular'ın arasındaki ilişkilerde, bundan sonra ortaklık ve işbirliği sürecektir." Selçuklular bu mesaja oldukça fazla sevinmişlerdi çünkü bir hükümdarın emri altına girmek onların yapabileceği bir iş değildi. Bu haberi alan Selçuklular her ne kadar Buğra Han'a sığınma fikrine ılımlı yaklaşmış olsalar da hala Buğra Han'a yeteri kadar güvenmiyor ve ihanet etmesine karşın Tuğrul Bey bir fikir öne sürmüştü. Ve kardeşine Çağrıya dönerek "O Halde ikimizden birinin haftada üç gün Han'ın Otağına gidip onun hizmet kemerini beline bağlaması doğru olur. Böylece eğer onun aklından bir hainlik geçerse uygulamaya imkân bulamaz. Eğer -Allah korusun- ikimizden birini yakalayacak olursa, diğerimiz bu olayın telafisine bakabilir. " dedi.¹⁸⁰ İki kardeş karar verdikleri planı uygulamaya özen gösteriyor biri Buğra Han'ın yanına giderken öteki ise yurtta kalarak tedbiri elinden bırakmıyordu. Buğra Han ise çoktan bu iki kardeşe ihanet etmeyi kafasına koymuş fakat bir türlü ikisini aynı anda denk getiremiyordu. Bir türlü iki kardeşi aynı anda yakalamaktan ümidi kesinde Tuğrul Bey'in ziyareti sırasında onu esir aldı ve hapse attı. Çağrı Bey kardeşinin esir halde tutulduğunu haber alır almaz ordusunun yiğitlerinden oluşan bir bölüğü Buğra Han'ın üzerine göndermişti. Ancak her ihtimale karşı da kendi adamlarını ve akrabalarını çöllere sığınmaları amacıyla göndererek tedbiri elden bırakmamıştı. Buğra Han'ın üzerine doğru harekete geçen Çağrı Bey, Buğra Han'ı büyük bir hezimetle uğratmış ve ileri gelen 130 tane kumandanını tutsak olarak almıştı. Buğra Han bu ezici yenilginin ardında Çağrı Bey ile çatışmanın akıllıca olmayacağını düşünmüş ve çaresiz bir durumda da olduğundan Tuğrul Bey'in bırakılmasına karar vermiştir. Buğra Han, Tuğrul Bey'in yanından ayrılmasının şartı olarak kumandanların teslim edilmesini rica ederek ona ihsanlarla birlikte on bin dinar da vererek kardeşinin yanına geri göndermiştir. Çağrı Bey'in yanına

¹⁸⁰ Mîrhând, *age.*, s. 22-23.

gitmesinin ardından iki kardeş Semerkand taraflarına gitmenin daha uygun olacağını düşünüp o taraflara hareket etmişlerdir.¹⁸¹

Tuğrul ve Çağrı beylerin hareket etmiş olduğu şehrin hâkimi İlig Han diye nam salmış olan Arslan *Yabgu*'nun da müttefiki Karahanlı Hükümdarı Ali Tegin idi. Ali Tegin, bu iki kardeşin geliş haberini alır almaz Türkistan *meliklerine* ve Sultanlarına mektuplar yollayarak sayısız asker yardımı talebinde bulundu. Selçuklular bu haberi duyunca içlerini korku sarmış ve istişareye girişmişlerdi. Çağrı *Bey* de işin çıkar yolunun olmadığını Tuğrul *Bey*'e şu şekilde aktarmıştı: “Senin tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rum (Anadolu) gazasına gideyim. Belki güçlü düşmanlar elini eteğimizden bu şekilde çekerler.”¹⁸² dedi. Tuğrul *Bey* de bu fikri mantıklı bularak maiyetiyle beraber *hadarî* düşmanların ulaşması pek mümkün olmayan zorlu olan çöllere çekilerek kendini korumaya almıştı.

İki kardeş tek başına kaldıkları bu *hadarî* dünyada bir *mülk* edinebilmekten ziyade hayatta kalma mücadelesi içerisindeydiler. Onlar *bedevî* hayatın içinde büyümüş ve *asabiye*lerini korumakta olsalar da *mülk* edinebilmek onlar için henüz çok erkendi. Çünkü *reisleri* Arslan, *yabgu* unvanıyla başlarına geçmişti. Bu duruma her ne kadar ses çıkarmasalar da durumdan rahatsız oldukları belliydi. Amcaları da anlaşıldığı kadarıyla onları kendi başlarına bırakmıştı. Ali Tegin onları kendi hakimiyetine bir tehlike bilmekle birlikte itaat altına almak belki de yok etmek üzere hazırlığa girişmişken, Amcaları Arslan *Yabgu* bu durumu görmezden gelmişti. Bunun üzerine de Tuğrul ve Çağrı beyler, durum değerlendirmesi yaparak Tuğrul *Bey*'in çöllere çekilmesi ve Çağrı *Bey*'in de keşif yapmak ve ganimet elde etmek amacıyla Anadolu taraflarına gitmesini uygun bulmuşlardı. Ayrıca Anadolu da Gaza faaliyetleri gerçekleştirerek elde edecekleri zaferlerle beraber kendi şöhretlerini arttırmış olacaklar ve hem dış düşmanlarına karşı manen ve madden de olsa bir nebze kuvvetlenmeyi amaçlamaktadırlar.

Daha önce anlatıldığı üzere Tuğrul *Bey*, *hadarî* devletlerin ona ulaşmasını güçleştirmek adına maiyetiyle birlikte çöllere çekilme kararı alırken, Çağrı *Bey* de Mîrhând'a göre 3000¹⁸³ meşhur atıyla Ermeniyeye gitmek üzere Horasan'a doğru hareket etmiştir (1016). Tus Valisi Arslan Câzib, Çağrı *Bey*'in Horasan civarına geleceğini

¹⁸¹ Mîrhând, *age.*, s. 24.

¹⁸² Mîrhând, *age.*, s. 25.

¹⁸³ Mîrhând, Çağrı *Bey*'in emrinde bulunan asker sayısını 30000 olarak vermektedir. 30000 sayısının o dönem ve şartlar içerisinde oldukça abartı bir sayı olduğu oldukça açıktır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 16.

duyduğunda askerlerini onu yakalamak amacıyla göndermişti. Fakat tayin edilen askerler onu bir müddet aradıktan sonra ele geçiremeyip geri dönmüşlerdi. Çağrı Bey ise bu sırada Rey şehrinden geçip Anadolu taraflarına geçmişti. Arslan Câzib ise onun dönüş yoluna iş bilir adamlarını görevlendirerek Çağrı Bey'i geri dönerken yakalamalarını ve Gazne'ye göndermelerini emretmişti. Çağrı Bey Anadolu'ya giriş yapmış ve burada Türklerden oluşan bir grup da ona katılmıştı. Onlarla birlikte gaza yaparak birçok kaleyi fetheden Çağrı Bey arzulamış olduğu ganimetleri de ele geçirdi.¹⁸⁴ Öncelikle Ermeni krallığının üzerine giden Çağrı Bey, onların ordusunun daha önce alışık olmadığı şekilde bir harp taktiğini kullanması nedeniyle onları bozguna uğratması pek zor olmamıştı. Çağrı Bey, buradan bolca ganimet elde etmesinin üzerine Şeddâdîler'in arazilerini yağmalamaya başlamıştı. Çağrı Bey'in amacı da görüldüğü üzere her ne olursa olsun bolca ganimet ele geçirmektir. Çünkü Şeddâdoğulları gibi Müslüman bir beyliğin üzerine gidip yağmalar yapması gaza ruhuna aykırı bir davranıştır. Yaşadıkları *bedevî* hayatın getirmiş olduğu geçim sıkıntıları nedeniyle zarurî ihtiyaçlarının karşılanması oldukça doğal bir durumdu. Çünkü toplum olarak yaşadıkları *bedevî* hayat İbn Haldun'un *umrân*'ının ilk aşamasıdır. Bu nedenle de zarurî ihtiyaç maddelerine kemâlî ve hâcî olandan daha fazla muhtaç durumdaydılar.¹⁸⁵ Daha sonra Gürcü krallığının üzerine giden Çağrı Bey, burada hiçbir direnişle karşılaşmamış ve arazi Oğuzların istilasına altında kalmıştı.¹⁸⁶ Son olarak, biraz daha Anadolu'nun içlerine gitme kararı alan Çağrı Bey, Ani Krallığı'nın arazilerine giriş yapmıştı. Çağrı Bey ve maiyeti anlaşıldığı kadarıyla bu krallıkta ilk mağlubiyetlerini yaşayarak geri çekilmişlerdi. Bu yenilginin ardından zaten oldukça fazla ganimet elde eden Çağrı Bey, artık kardeşi Tuğrul'un yanına dönme kararını vermişti. Ganimetin devletin kuruluş aşamasındaki önemi de göz ardı edilemezdir. İbn Haldun zenginliğin kuruluş aşamasındaki bir devletin gücüne güç kattığını söylemektedir.¹⁸⁷ Çağrı Bey, kendisine katılan Türkmenlere veda edip Merv yakınlarına geldiği zaman, yanındakileri dağıtarak ayırdı ve kendisi de tüccar kılığında şehre girdi. Çünkü Tus valisi Arslan Câzib, onu yakalamaları ve Gazne'ye göndermeleri amacıyla birçok kişiyi bu göreve tayin etmişti. Arslan Câzib'i bu şekilde atlatarak Gazneli Devleti'nin içinden geçen Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul'a bir elçi göndererek kendisinin başarılı bir şekilde ganimetle geri

¹⁸⁴ Mîrhând, *age.*, s. 27-28.

¹⁸⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 326.

¹⁸⁶ Köymen, *age.*, s. 110.

¹⁸⁷ İbn Haldun, *age.*, 399.

döndüğünü bildirmişti. Bu haberi sevinçle karşılayan Tuğrul *Bey*, maiyetiyle beraber yurtlarından ayrılarak, Çağrı *Bey* ile buluşmak üzere harekete geçti.¹⁸⁸

Çağrı *Bey* ve Tuğrul *Bey* buluşmadan önce Buhara taraflarında Çağrı *Bey*'in grubuna orada yaşamakta olan Türkmenler dahil olmuştur. Bunun nedeni ise gerçekleştirilen batı seferine bağlamak yerinde bir tahmin olacaktır. Türkmenlerin, Tuğrul ve Çağrı *beylere* katılmak istemelerinin sebebi, bu kardeşlerde *riyaset*'in mevcut olduğunu görmeleri olmuştur. Özellikle de bu bölgedeki Türkmenlerin Arslan *Yabgu*'ya bağlı olduğu düşünüldüğünde, bu hareket gerçekten de dikkate alınması gereken bir olaydır.¹⁸⁹ Arslan *Yabgu*, Tuğrul ve Çağrı *beylerin* sefer sonucu şöhret edinmelerini ve etraflarında kendisine bağlı olması gereken Türkmenleri de görünce, içini kıskançlık ve kin kaplamıştı. Onları düşmanlara karşı tenkit ediyor gibi görünerek “Sizin etrafınızda toplanan bu kalabalık, Mâverâü’n-nehr ve Türkistan *melikleri* ve sultanlarının yeniden taarruzlarına ve ordularının çöllerin ve sahraların etrafında dağılmaları için izin vermelerine sebep olacaktır.” diyerek toplanan kalabalığın dağılmasına neden olmuştu.¹⁹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla, bu sefer ganimetten daha fazla getiri sağlamıştır. Çünkü Çağrı *Bey*'in “Ermeniye”ye sefer yapmasının asıl amacı, gaza yapmak, yurt bulmak ve ganimet toplamaktı. Çağrı *Bey*'in, Tuğrul *Bey* ile ilk buluşmasında sefer hakkında malumat verirken “Rum diyarında bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım”¹⁹¹ ifadesi amaçlarının yaşayabilecekleri yurt bulmak olduğunu gösterir niteliktedir. Amaçlarına ulaşabilmek için bir basamak edinen Tuğrul ve Çağrı *beyler*, edindikleri şöhretin de etkisiyle, etraflarında davalarını destekleyecek ve komşu devletlerin dikkatlerini üzerlerine çekecek kadar taraftar toplamışlardı. İbrahim Kafesoğlu da onların Çağrı *Bey*'in Anadolu seferini düzenlemesinin sebebinin hem askeri güçlerini göstermek olduğunu hem de ganimet elde etmek olduğunu söylemektedir.¹⁹² Belki de *reisliklerini* destekleyecek taraftarlara, kendilerinin kudretini bu şekilde göstermeyi planlamışlardı. Fakat *reisleri* Arslan *Yabgu*'nun tavsiyesiyle *mülkü* elde etmeleri engellenmiş ve çöllere çekilmeleri gerekmiştir. Bu çekilme nedeniyle, iki kardeşin malumatlarına, Arslan *Yabgu*'nun esir düşmesine kadar bir daha rastlanılamamaktadır. Bu olaydan çıkartılabilecek bir sonuç varsa, o da iki kardeşin *reisliği* elde etmek için belki de bir fırsat

¹⁸⁸ Mîrhând, *age.*, s. 28-29.

¹⁸⁹ Köymen, *age.*, s. 113.

¹⁹⁰ Mîrhând, *age.*, s. 30.

¹⁹¹ Bar Hebraeus, *age.*, s. 293.

¹⁹² Kafesoğlu, *age.*, s. 17.

beklemiş olmalarıdır. Çünkü kendileri de amcaları kadar, belki de amcalarından da fazla *asabiyete* sahiplerdi. Çünkü sürekli mücadele ve ölüm-kalım ile kaynaşmalarını pekiştiriyor ve bu kaynaşmaların yoğunluğu *asabiyeti* kuvvetlendiriyordu.¹⁹³ Üstüne üstlük bu *asabiyeti* destekleyecek taraftarları da kolay bir şekilde etraflarında toplayabiliyorlardı. Arslan *Yabgu*'nun, bu iki kardeşe karşı davranışlarının mesafeli olmasının sebebi bu olabilir. Arslan'ın, Tuğrul ve Çağrı'ya karşı endişesini anlamak için İbn Haldun'un tespitlerinden faydalanmakta yarar var. İbn Haldun'a göre bir kabilenin içerisinde *riyaset* daima fertler arasında intikal etmektedir. Fertler arasında intikal etmiş olsa bile en kuvvetli olandan başkasına intikal etmez.¹⁹⁴ Arslan'ın, kavim içerisinde henüz bu iki kardeş meziyetlerini göstermeden önce en yetenekli ve meziyetli kişi olduğu başardığı işler ve ona bağlı Türkmenlerden anlaşılmaktadır. Fakat Tuğrul ve Çağrı'nın kısa sürede göstermiş olduğu başarıların Arslan'ı *reisliğin* elden gideceği konusunda endişelendirmesi oldukça doğal bir durumdur.

Arslan *Yabgu*'nun, Sultan Mahmud tarafından Kālincâr kalesinde esir edilmesinin ardından, Tuğrul ve Çağrı *beylerin*, Arslan *Yabgu*'yu kurtarmak adına herhangi bir teşebbüste bulunmaması kayda değer bir durumdur. Onun akıbeti pek umurlarında olmadığına göre, kendilerinden başka Türkmenlerin başına geçebilecek başka bir *reis*'in bulunmadığını düşünmektedirler. Türkmenlerin *reisliğini* üstlenen bu iki kardeşe, Selçukoğullarından hiç kimse itiraza kalkışmamıştı. Bundan dolayı da onların, Arslan'ın yerine geçmek için en uygun adaylar olduğu aile tarafından kabul edildiği düşünülebilir. Selçuklular'ın dışında da Tuğrul ve Çağrı'nın *reisliğini* ilk olarak Arslan'ın emrinde bulunan kumandanların bir kısmının kabul ettiğini görmekteyiz. Bu nedenle Arslan ile Tuğrul ve Çağrı *beyler* arasında, daha ilk zamanlardan beri bir rekabet bulunuyor olması çok muhtemel bir durumdur. Çünkü bu iki kardeş, Arslan'ın yokluğunu bir fırsat bilerek bütün Selçuklu ailesinin ve Türkmenlerin hakimiyetini elde etmek amacıyla hareket etmeye başladığını, Sultan Mahmud'a yazılan mektup sayesinde anlayabiliyoruz.¹⁹⁵ Tuğrul ve Çağrı'nın bu aceleci tavırları Arslan'a bizzat bağlı olan Türkmenleri korkutmuştu. Bunun sebebi ise bu Türkmenlerin bizzat iki kardeş tarafından takibata uğramış olmalarıydı. Arslan'ın, Kālincâr kalesinde esir edilmesinin ardından Türkmen kumandanlarından ve liderlerinden Yağmur, Boğa, Göktaş ve Kızıl, kendilerine bağlı

¹⁹³ Kayapınar, agm., s. 92.

¹⁹⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 338-339.

¹⁹⁵ Köymen, *age.*, s. 116.

4000 çadırı Horasan'a geçmeleri için Sultan Mahmud'dan ricacı olmuşlardır. Kendi Emirlerinin onlara yapmış olduğu eziyet ve zulümden dolayı Horasan'a geçmeyi ve asker olarak görev almayı Sultan Mahmud'dan istemişlerdir. Sultan Mahmud onları Serash, Ferave ve Baverd çöllerine yerleştirerek onlara bir yurt vermiştir.¹⁹⁶ Daha yeni şeflerini haksız yere esir etmiş bir Sultan'a mektup göndererek onun hakimiyeti altına girmeyi istemeleri için Tuğrul ve Çağrı beylerle aralarında bir husumet olması mantıklı bir açıklamadır.¹⁹⁷ Tus Valisi olan Arslan Câzib ise Sultan Mahmud'a "Onlara Horasan'a yol vermek doğru değildir. Çünkü onlar çok kalabalıktırlar ve hadsiz savaş levazımatı, alet ve malzemeleri vardır. Olmaya ki onlardan bir fesad doğsun" diyerek uyarıda bulunmuş hatta onların şerrinden kurtulmak için Horasan'a geçirmelerinin şartı için her birinin baş parmaklarının kesilmesi tavsiyesini vermiştir.¹⁹⁸ Fakat Sultan Mahmud hazineyi çoğaltma hırsı gözünü kör ettiğinden memnuniyetle¹⁹⁹ onların Ceyhun nehrinden geçip Nesâ ve Ebîverd kısımlarında yurt edinmelerine izin vermişti.²⁰⁰ *Riyaset*'in aile içerisindeki en yetkin kişide bulunacağını daha önce anlatmıştık. Aile içerisinde *reisliğe* en uygun kişiler ise bu iki kardeşti. *Reisliğini* aileye kabul ettiren Tuğrul ve Çağrı beyler, bununla da yetinmeyerek öteki *asabiyetler* üzerinde de hakimiyet kurmak adına amcasına bağlı Türkmenlere baskı ve takibat uygulamaları da oldukça doğaldı. Çünkü *riyaset* sadece mücadele ile gelen galebe ile hâsıl olmaktadır. Bir kavim üzerinde *riyaset*'i elde edebilmek içinse o kavim içerisindeki diğer *asabiyetleri* teker teker alt ederek galip bir *asabiyete* dayanmak şarttır.²⁰¹ Bu nedenle de Tuğrul ve Çağrı beyler, daha önce amcalarına bağlı olan Türkmenleri, *riyaseti* tamamıyla gerçekleştirebilmek adına kendilerinin *riyasetini* kabul ettirmeleri gerekliydi.

Ali Tegin, Sultan Mahmud'un gazabından kurtulunca, Sultan Mahmud onu takip etmeyi tercih etmeyerek Gazne tarafına geri dönmüştü. Bunun üzerine de Ali Tegin, Mâverâü'n-nehr'in güçlü bir hükümdardan mahrum kaldığını görerek harekete geçmiş ve bölgeyi hakimiyeti altına almaya kalkışmıştı. Ayrıca Başsız kalan Selçuklular'ın da düzen ve hile ile ele geçirip yokluk içerisinde bırakmayı düşünmüş ve elçilerle mektuplar göndererek, onların aklını çelmeye çalışmıştı. Mektupta: "Sizin Mahmud bin Sebük Tegin'e karşı muhalefetiniz sebebiyle onun bu diyarda ikamet etmesi veya bu memleketi

¹⁹⁶ Gerdîzî, *age.*, s. 65-66.

¹⁹⁷ Köymen, *age.*, s. 116-117.

¹⁹⁸ Bûndârî, *age.*, s. 6.

¹⁹⁹ Reşîdî'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 60.

²⁰⁰ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *age.*, s. 20.

²⁰¹ İbn Haldun, *age.*, s. 339.

bir serdara vermesi mümkün değildir. Şimdi siz Semerkand tarafına gidin. Şayet memleket benim tasarruf ve temellükümde olursa, sizinle benim aramda işbirliği olacaktır. Sizin yaşlılarınız baba yerinde, gençler kardeş derecesinde ve çocuklarınız da evlad mesabesinde bu diyarda yaşayacaklardır.” yazmaktaydı. Ali Tegin tekrar tekrar elçileriyle Tuğrul ve Çağrı beylerin, aklını çelmeyi denemiş olsa da Selçuklular onun bu isteğini kabul etmekten kaçınmışlardı. Ali Tegin ise Tuğrul ve Çağrı beyleri kandıramayacağını anladığında ise aile arasında bir ayrılık çıkarmanın en etkili yolunun Yusuf’u ailenin başına geçirmek olduğunu düşünmüştür.²⁰² Ali Tegin’in aslında istediği Selçuklular gibi bir askeri kuvvete sahip olmaktı. Belki de Arslan *Yabgu*’nun etrafta olmamasını fırsat bilerek Türkmenleri kontrol altına alacaktı. Ancak Türkmenlerin, Tuğrul ve Çağrı’nın *reisliğine* kabule yakın olması Ali Tegin’in işini zorlaştırmıştı. Ali Tegin, onların kuvvetini kendi hakimiyeti altında bulundurmak adına onlara *mülk* üzerinde ortaklık dâhi teklif etmişti. Ancak bu iki kardeş, ya Ali Tegin’in gerçek niyetini anlamış ya da onunla *mülk* üzerinde bir ortaklık içerisinde bulunmayı istememişlerdi. Her iki türlü de olsa Ali Tegin, bu maksadına asla ulaşamamış ve siyasetini değiştirme kararını almıştı. Aldığı karar ise Oğuzların başbuğluğunu Tuğrul ve Çağrı beylerin, amcalarının oğlu olan Yusuf’a vermektir. Böylelikle aile içerisine nifak sokmuş olacak ve bu nedenle aile arasında birlik olunamayacaktı. Bu sebeple de Yusuf’a çeşit çeşit hediyeler göndererek huzuruna gelmesini istemiştir. Ali Tegin, davetini kabul eden Yusuf’a, kendi hakimiyet sahası içerisindeki bütün Türkler’in idaresini bırakmıştı. Ayrıca Ali Tegin, ona, *yabgu* unvanını bile tevcih edince ikbalinin sancağı yükselmiş oldu. Bütün bunların haberini alan Tuğrul Bey bu duruma çok içerlemiş ve Yusuf’u derhal cezalandırmak istemiş, ancak Çağrı Bey, onu engellemişti. Ali Tegin’in Yusuf’u yüceltmesinin sebebinin Selçukoğulları arasında ayrılık yaratmak olduğunun farkına varan Çağrı Bey, Tuğrul Bey’e bu konuyu ileterek sakinleştirmişti. Tuğrul Bey de kardeşinin bu sözleri üzerine Yusuf’u cezalandırmaktan vazgeçerek ailesi arasındaki birliğin devam etmesini sağlamıştı.²⁰³ Aileyi içten yıkmakta başarılı olamayan Ali Tegin, Selçukluları tuzağına çekemeyeceğini anlayınca düşmanlığını açıktan belli etmiş ve Alp Kara isimli kumandanını, Yusuf’un öldürmesi adına görevlendirmişti.

Ali Tegin’in kumandanı Alp Kara, ona verilmiş olan görevi tamamlamak üzere Selçuklulara karşı harekete geçmişti. Bu sırada ise Selçuklular, durumdan habersiz bir

²⁰² Mîrhând, *age.*, s. 34-35.

²⁰³ Mîrhând, *age.*, s. 35.

şekilde hayatlarına devam etmekteydiler. Alp Kara, herkesin uykuda olduğu bir gece yarısı Selçuklulara saldırmıştır. Yusuf ve taifesi, bu saldırıya ellerinden geldiğince karşılık verebilmiş ancak savaştan Alp Kara galip ayrılmıştır.²⁰⁴ Amcaları Arslan'ın haksız yere Sultan Mahmud tarafından esir edilmesine karşı bile çıkmayan Tuğrul ve Çağrı beylere, Yusuf'un haince öldürülmesi ağır gelmişti. İbn Haldun'un *asabiyet* kavramı üzerinde durmuş olduğu önemli tespitlerden bir tanesidir. Akrabalığa dayanan *asabiyeti* daha önce ne olduğundan biraz bahsetmiştik. Soya dayanan *asabiyet* tamamen kan bağına dayanmakla beraber eğer akrabalar arasına biraz mesafe girdiği takdirde bu bağ zayıflar ve sadece şöhreti kalır.²⁰⁵ Amcaları Arslan *Yabgu* ile Tuğrul ve Çağrı beyler arasında bir süreden beri ayrılığın olduğunu bilmekteyiz. Aralarına giren soğukluk, bu bağın zayıflamasına ve Tuğrul ve Çağrı beylerin, Amcalarını kurtarmaya girişmemeleri veya intikam uğrunda hareket etmemelerine neden olmuş olabilir.

Yusuf ve maiyetinin öldürülmesinin üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler, Türklerden ellerinden geldiği kadar asker toplamaya başlamışlardı. Çünkü hedefleri Ali Tegin'in kumandanı olan Alp Kara'dan intikam almaktır. Kendi *asabelerinden* olan Yusuf'un öldürülmesi üzerine harekete geçmeleri kadar doğal bir durum yoktu. Fakat Ali Tegin, Selçuklular'ın intikam almak amacıyla asker toplamaya başladığını ön görerek, kendisi de ordusunu hazır etmeye başlamıştı. 1030 senesinde harekete geçen Selçuklular, Alp Kara'nın ordusunun karşısına çıkmış ve savaştan galip ayrılan taraf olmuşlardır.²⁰⁶ Daha sonra Ali Tegin'in askerlerinden bir grubu da saldırarak Ali Tegin'e ağır bir darbe indirmişlerdi.

Köymen'in tespitlerine göre, Tuğrul ve Çağrı beyler, Arslan *Yabgu*'nun esir edilmesinin üzerine Karahanlı Ali Tegin'in hakimiyeti altına girmişlerdir. Bunun sebebini Köymen şu şekilde açıklamaktadır: Ali Tegin'in, Yusuf'a *yabgu* unvanını tevcih etmesi ve aile üyelerinin de bu durumu kabullenişlerinden Selçuklular'ın, Arslan *Yabgu* gibi müttefiklik sıfatına erişemediklerini anlamaktayız. Fakat bu iki kardeş şimdilik bu statüyü bile kabullenmişlerdi. Çünkü her ne kadar iç münasebetlerde tüm aile onların *reisliğini* kabullenmiş olsa da dış ilişkilerde Arslan'ın sahip olduğu kaynaklara sahip değillerdi.²⁰⁷ Bu nedenle önlerinde kendilerini kabul ettirmeleri açısından uzun bir yol bulunmaktaydı.

²⁰⁴ Mîrhând, *age.*, s. 36.

²⁰⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 335.

²⁰⁶ Mîrhând, *age.*, s. 36; *age.*, s. 125.

²⁰⁷ Köymen, *age.*, s. 129.

Ve bu iki kardeş ilk engel olan Ali Tegin engelini başarıyla atlatarak, kendilerinin *reisliğe* yakışır şahıslar olduklarını göstermişlerdi. Ayrıca bu iki kardeş, Selçuklu ailesinin halk nezdindeki şöhretini sarsmamak adına kendi ailesinden olan Yusuf'u cezalandırmamış, böylelikle siyasi teşekkülün temellerini atarken itimatlarının zayıflamasına izin vermemişlerdi.²⁰⁸ Bu düşünce bile Tuğrul ve Çağrı beylerin, *mülkü* elde etmeleri açısından bir gram bile yoldan sapmadıklarının delili niteliğindedir.

²⁰⁸ Köymen, *age.*, s. 130.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR'IN İSTİKLAL KAZANARAK MÜLK SAHİBİ OLMASI

2.1. Tuğrul ve Çağrı Beylerin, Ali Tegin ve Harun'un Kurmuş Olduğu İttifakta Yer Bulması

Selçuklular açısından talihin kendi lehlerine dönmesine sebep olan olay, 1030 yılında Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud'un vefat etmesidir. Gazneli Devleti'nde boşalan tahta Sultan Mahmud'un oğlu Mesud oturmuştur. Sultan Mesud'un dış siyasetini iki devlet adamının fikir ve görüşlerine danışarak yürüttüğü söylenebilir. Bu devlet adamlarından ilki, Harezm valisi Altuntaş idi. Harezm Valisi Altuntaş, Mesud'a göndermiş olduğu mektubunda, Karahanlılarla dostluğun devam ettirilmesinin önemini vurgularken, Ali Tegin'e karşı da hiçbir zaman gardın düşürülmemesini ve bir kere düşmanın her zaman düşman kalacağının hatırdan çıkarılmaması gerektiğini tembihliyordu. Fikirlerini danıştığı diğer devlet adamı bizzat veziri olan Ahmed b. Abdussamed idi. Vezir de yine Altuntaş gibi Ali Tegin'e karşı dikkatli olması gerektiğini, gerektiği yerde savaşmalarını ve dikkatin elden bırakılmamasını tavsiye etmekteydi.²⁰⁹ Vezir Ahmed b. Abdussamed ve Harezm valisi Altuntaş'ın, Ali Tegin konusunda bu kadar ısrarcı olmalarının sebebi ise Sultan Mahmud'un ölümünün üzerine Ali Tegin boş durmayarak hazırlıklar yapmış olması ve Gazneliler Devleti'ne karşı harekete geçmek istemesiydi. Fakat Sultan Mesud, Mahmud'dan boşalan tahtı çabucak ele geçirince, Ali Tegin yeni siyasetin şartlarına kendisini uyarlamak lüzumunu görerek bir müttefik arayışına girmişti. Ali Tegin, en uygun müttefik olarak ise Selçukluları uygun görmüştü.²¹⁰ Böylelikle Selçuklular, yeniden *hadarî*lerin arasındaki siyasete dahil olabilmiş ve bu tür siyasi ilişkilere uyum sağlayabilmek adına tecrübe kazanmaya tekrardan başlamışlardı. Sultan Mesud, Ali Tegin probleminden tamamen kurtulmanın yolunun barış ile değil, onu Mâverâü'n-nehr bölgesinden savaş yolu ile bertaraf etmenin daha kesin bir çözüm olacağı yönünde kararını vererek, Harezm valisi Altuntaş'ı bu işle görevlendirmiştir.²¹¹

Harzemşah Altuntaş, Sultan Mesud'un gönderdiği kuvvetlerle beraber Ceyhun nehrini geçerek Ali Tegin'in üzerine yürümüş, ancak Ali Tegin meseleyi haber alır almaz

²⁰⁹ Köymen, *age.*, s. 133.

²¹⁰ Köymen, *age.*, s. 137.

²¹¹ Köymen, *age.*, s. 141.

payitahtı Buhara'yı boşaltarak, Debûsiye taraflarına çekilmişti. Ali Tegin'in Debûsiye'ye çekilmesinin sebebinin ise, Selçuklular ve Türkmenlerin kendisine katılmasını sağlamak amacıyla olduğunu biliyoruz. Harezm Valisi Altuntaş ve Ali Tegin'in ordusu Debûsiye'de karşılaşmış ve Altuntaş ordusuna verdiği nutukta; karşılaşacakları düşmanın kuvvetinden ve hepsinin mütehid yani yek-dil bir orduya sahip olduklarından bahsetmişti. Selçuklular'ın ve Türkmenlerin, Ali Tegin'in ordusunun neredeyse tamamını oluşturduğu Altuntaş'ın askerlerine çektiği bu nutuktan anlaşılmaktadır. Ordunun, yek-dil yani mütehid durumda olması ve aynı amaç uğruna mücadele etmeleri, İbn Haldun'un da görüşlerini doğrular niteliktedir. Çünkü İbn Haldun, *asabiyeti* kuvvetli bir birlik karşısında kölelerin ve azatlıların başarı kazanmasının mümkün olamayacağını savunmaktadır. *Mülk*ün istikrar bulmasıyla artık *asabiyete* ihtiyaç kalmaz ve devletin ihtiyarlamasının üzerine azatlılar ve devşirmelerle ayakta kalabilen bir hale bürünür. Bunların da ötesinde artık kendini savunamaz hale gelince ücretle tutulan hizmetlilere dayanan döneme girer.²¹² Selçuklular'ın, daha sonraki kısımlarda da bu durumu daha iyi açıklar nitelikte başarılar kazanacağını gözlemleyeceğiz.

Savaş sonucunda kesin bir netice alınamamış dahi olsa da Vali Altuntaş, bozguna uğramamak adına ordusunu geri çekmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Altuntaş, Âmül'e vardıktan sonra Ali Tegin ve Sultan Mesud arasında barışın kurulması adına aracı olmayı da kabul etmişti.²¹³ Fakat Altuntaş, ordusunu geri çektiği sırada ok ile vurularak yaralanmasının ardından vefat edince, Ali Tegin ve Sultan Mesud arasında sulh gerçekleşmemişti. Altuntaş'ın ölümünün üzerine de Ali Tegin, Altuntaş'ın oğlu Harun ile müttefik olmaya davet ederek, Mesud'a bir darbe daha vurmuştu.²¹⁴ Böylelikle Ali Tegin, Selçuklular ve Harezmşah Harun üçlü bir ittifak kurmuş bulunuyordu. Ayrıca Şebânkâreî, Vali Altuntaş'ın ölümüyle Selçuklular'ın daha fazla güç kazandığını ve Buhara ve Semerkand Türkmenlerinin onlara katılarak ordularının genişlediğinden bahsetmiştir.²¹⁵

Bu yeni kurulmuş olan üçlü ittifak sisteminin, doğrudan Gazneli Devleti'ne karşı yöneltilmiş olduğu oldukça açık bir meseledir. Çünkü Harun, Ali Tegin ile müttefik olduktan bir müddet sonra Sultan Mesud adına okunan hutbeyi kesmiş ve açık bir şekilde

²¹² İbn Haldun, *age.*, s. 376.

²¹³ Köymen, *age.*, s. 142-144.

²¹⁴ Köymen, *age.*, s. 145.

²¹⁵ Şebânkâreî, *age.*, s. 58.

yerini belli etmişti.²¹⁶ Daha önce Selçuklular'ın, Mâverâü'n-nehr taraflarına inmeden önce *hadarî* bir devlet olan Sâ mânî Devleti'ne sadece zor zamanlarında yardımlarına koştuklarını anlatmıştık. Şimdi ise Selçuklular'ın, Harun ve Ali Tegin ittifakında yer edinecek kadar güç toplayarak, artık *hadarî* siyasette diğer devletler tarafından destekleri istenecek boyuta ulaştıklarını söyleyebiliriz. Ali Tegin ile ilişkileri halihazırda olan Selçuklular'ın, Harzemşahlar'la da iyi ilişkileri bulunmaktaydı. Çünkü Harezm valisi, onlara her yıl kışlamaları nedeniyle ülkeye giriş yapmasına izin veriyordu.

Selçuklular'a, Harezmşah Harun'un bir müttefiki olarak Harezm bölgesinde otlaklar ve belirli yerler tahsis edilmiş ve Selçuklular, emirlerinde birçok asker, sayısız deve, at ve koyunlarıyla bu bölgeye yerleşmişlerdi. Harun, bölgesine yeni gelmiş olan Selçuklular'a, "İstirahat etmeniz lazımdır. Çünkü Horasan'ı fethetmek istiyorum. Bu nedenle hazırlık yapıyorum. Harekete geçeceğim zamana kadar burada ağırlıklarınızı kuvvetlendiriniz ve benim öncülerim olarak gidiniz."²¹⁷ demiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Selçuklular, Harezmşah'ın ordusunda önemli bir yer kaplıyor gibi görünmekle beraber üzerlerinde bir hakimiyet kurulması durumu da yoktur.

Altuntaş'ın oğlu Harun, Selçuklulara çok kıymetli hediyeler vererek, onlara Rabat Maşa civarında yurt tahsis etmiş, Selçuklular da adamları ve hayvanlarıyla bu bölgeye yerleşmişlerdi. Fakat bu bölgede onlara, eski zamanlarından kalma bir düşman hala kin beslemekteydi. Cend Emîri Şah Melik, Selçuk Bey'in, Oğuz Devlet'i *Yabgusu* ile olan çatışmalarından ve sonraki faaliyetlerinden dolayı onlara karşı hala düşman bir tavır takınmaktaydı. Selçukoğullarından, casusları vasıtasıyla haberlerini almış olan Şah Melik, 1034 yılında Kurban Bayramının dördüncü gününde harekete geçmiş ve Selçuklulara baskın yaparak büyük bir darbe vurdu. Cend Emîri Şah Melik, Selçuklulardan birçok kişi öldürmüş ve kadın, çocuk ve mallarını alarak geri dönmüştü.²¹⁸ Mîrhând, Cend Emîri Şah Melik'i, Harzemşah Harun'un kışkırttığını ve Selçuklulara hile ve hainlik yaptığını kaynağında dile getirmiştir. Fakat aslında Cend Emîri Şah Melik, Selçukoğullarına kadim bir kin, kan ve düşmanlık beslemekteydi.²¹⁹ Selçuklular'ın başlarına böyle bir felaketin gelmesine Harezmşah Harun çok üzölmüştü. Harezmşah Harun, Cend Emîri Şah Melik'e bu düşmanlığını sonlandırması gerektiğini içeren bir

²¹⁶ Köymen, *age.*, s. 146.

²¹⁷ Köymen, *age.*, s. 149.

²¹⁸ Turan, *age.*, s. 93-94.

²¹⁹ Mîrhând, *age.*, s. 38.

mektup yazmış fakat Şah Melik ikna olmamıştı. Bunun üzerine Harun'un 30.000 kişilik bir ordu topladığını gören Şah Melik, Selçuklular'a daha fazla takip etme cesareti gösteremeyerek Cend'e geri çekilmiştir.²²⁰ Tuğrul ve Çağrı beyler ise ülkenin ileri gelenlerinden oluşan bir topluluk ile kendilerini kurtarmış fakat ne yapacaklarını şaşırarak bir durumda bulunuyorlardı. İki kardeş istişarelerden sonra Ceyhun'dan geçip Nesâ ve Ebîverd taraflarına geçmenin kendileri için en uygunu olacağını kararlaştırmışlardı.²²¹

1035 senesine geldiğimizde Selçuklular tarihi ve Gazneliler açısından dönüm noktası olacak bir olay gerçekleşmişti. Üçlü ittifak sisteminin üyelerinden biri olan Ali Tegin hastalıktan ölmüş ve Selçuklular artık o bölgede barınamayacak hale gelmişti. Zaten Selçuklular'ın Harezm'e geçmelerinin sebebi ise müttefikleri Ali Tegin'in ölümüyle bağlantılıydı. Çünkü Selçuklular, Ali Tegin'in yerin geçmiş olan oğullarıyla aralarında düşmanca gerilim mevcuttu. Harezm'de ise Selçuklulara, geçmişten beri düşmanlık besleyen Cend Emîri Şah Melik, Selçuklulara büyük bir darbe indirerek, onların çokça adam ve mal kaybetmesine neden olmuştu. Fakat Harezmşah Harun'un, Selçuklulara karşı güveni sarsılmamış ve elinden gelen bütün desteğini vermişti. Çünkü Ali Tegin'in ölümüyle beraber bütün Horasan'ı elde etmek isteyen Harun'un, Selçuklulardan gelecek yardım ihtiyacı vardı. Selçuklular kaybettikleri kuvvetin yerine yenilerini koyabilecek kudrettedirler.²²²

Gazneliler tarafında ise Sultan Mesud, casusları aracılığıyla bütün bu olup bitenlerden haberdar olmuş ve durumu veziri ile değerlendirmeye koyulmuştu. Vezir Ahmed b. Abdussamed, Harezmşah Harun'a bir suikast gerçekleştirmek üzere tüm hazırlıkların tamamlandığını Sultan Mesud'a bildirdi. Harun'un payitahtından ayrılmasıyla bu planın başarıya ulaşması beklenmekteydi. 1035 yılında Vezir Ahmed b. Abdussamed'in hazırlamış olduğu bu plan başarıya ulaşmış ve Harezmşah Harun öldürülmüştü. Fakat Harun'un öldürülmesiyle Harezm, Gazneliler Devleti'nin hakimiyetine girmemiş ve yönetimi Harun'un kardeşi İsmail ele geçirmişti.²²³

Bu şartlar altında ise Selçuklular oldukça çaresiz durumda kalmışlardı. Artık onlar, Ali Tegin'in oğullarının düşmanca tavrı nedeniyle ne Buhara'ya gidebiliyorlar ne de Şah Melik'in kadim kını nedeniyle Harezm'de kalabiliyorlardı. İyice ümitsizliğe düşen

²²⁰ Turan, *age.*, s. 94.

²²¹ Mirhând, *age.*, s. 38.

²²² Köymen, *age.*, s. 155.

²²³ Köymen, *age.*, s. 159-160.

Tuğrul ve Çağrı beyler, kendi aralarında istişare ederek, Harezm'den Horasan'a gitme kararını almışlardı. Bu nedenle Sultan Mesud'a dostluk kurmak ve Ceyhun'dan geçip o taraflarda yurt edinmek istediklerini dileyen bir mektup yolladılar. Tus Valisi Arslan Câzib ise bu durumun oldukça sakıncalı olduğunu, daha önce Yağmur, Boğa, Göktaş, Kızıl gibi Türkmen liderin o taraflarda olduğunu ve eğer bu beylerin, Tuğrul ve Çağrı beylerin *reisliği* altına girerlerse oldukça sıkıntı çıkaracağını dile getirmişse de Sultan Mesud, Selçuklular'ın Ceyhun'dan geçmelerine müsaade etmişti. Ceyhun'dan geçip mesafeler kat eden Selçuklular, Nesâ'ya ulaşmışlar ve çöl taraflarına yerleşmişlerdi.²²⁴ Birkaç gün sonra Tuğrul ve Çağrı beyler, Sultan Mesud'a, *hadarîleri* oldukça iyi tanıyan, güzel konuşan bir elçiyi Sultan Mesud'a göndermişlerdi.²²⁵ Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî durumu şu şekilde anlatmaktadır: “Müminlerin emirinin mevalisi *Yabgu*, Tuğrul ve Davud'dan yüce *reis* ve şey, beyimiz, efendimiz Ebu'l-Fazl-ı Suri b. El-mu'tez'in huzuruna. Biz kullar için eskisi gibi Mâverâü'n-nehr ve Buhara'da kalmak mümkün olamadı. Çünkü Ali Tegin yaşadığı sürece aramızda dostluk vardı. O öldü gitti, memleketin işleri iki tecrübesiz oğlunun eline kaldı... Harun'un öldürülmesi Harezm'de büyük bir tesir yaptı; bu cihetten orada kalmak mümkün değildir. Biz şimdi büyük Sultan, dünyanın sahibi, velinimet Emir'in himayesine sığınıyoruz.... Eğer Hace-i bozorg yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergâhta bulunsun ve diğerleri Emir'in ferman buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de Emir'imizin sayesinde rahat edelim Çölün başında yer alan Nesâ ve Ferave vilayetleri biz verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim, rahat edelim ve Belhan Kuh, Dehistan, Harezm hududu ve Ceyhun'un diğer taraflarından bir fesatçının bu tarafa geçmesine meydan vermeyelim...”.²²⁶ Mektubu okuyan Ebu Nasr'a “Ey hace, şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi. Başımıza ne büyük dert geldiğine dikkat etmelidir. Çünkü belalar henüz ayaktadır: Şimdi vilayet zabteden kumandanlar (emiran-ı vilayet-giran) geldiler. Taberistan'a, Cürcân'a gitmenin sırası değildir diye çok feryat ettim... Tanrı bu işin sonunu hayır eylesin! Şimdi bütün buna rağmen, bırakmazlar ki, doğru bir tedbir alınsın: Bu Selçuklular'ı (da) kızdırırlar. O zaman (bundan neler doğacağı kolaylıkla) bilinebilir.”²²⁷ Daha sonra bu meseleyi Sultan Mesud'a açmışlar ve Sultan Mesud'da derhal bir danışma meclisi kurarak durumu müzakere etmeye başlamıştı. Sultan Mesud

²²⁴ Mîrhând, *age.*, s. 39.

²²⁵ Mîrhând, *age.*, s. 40; Polat, ““Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 89.

²²⁶ Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, ter. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022, s. 436-437.

²²⁷ Köymen, *age.*, s. 200.

“Bu ehemmiyetsiz mesele değildir; on bin Türk mukaddemleri ile beraber gelmişler, bizim vilayetimize yerleşmişler. Bunlar, bizim için yaşayacak hiç emin bir yer kalmadı; biz pek aciz kaldık, diyorlar. Biz bunların bir yerde yerleşmelerine meydan vermemeliyiz, yoksa bunlar dal budak salarlar, kuvvetlenirler. Bu durumda ihtiyatlı davranılmak lazımdır...”²²⁸ diyerek durumun ciddiyetine dikkat çekmiştir. Görüldüğü üzere on bin atlıdan oluşan Selçuklular bütün her şeylerini beraberlerinde getirerek Nesâ ve Ferave taraflarındaki çöle yerleşmiş ve Sultan Mesud’un kendilerine yurt vermesini beklemekteydiler. Tuğrul ve Çağrı beyler, her ne kadar Sultan Mesud’un onlara olumlu yanıt vereceğini düşünseler de savaş hazırlığı yapmayı ihmal etmiyorlardı. Fakat Sultan Mesud’un, Selçukoğulları’nın daha fazla güç toplamasını bekleyecek bir hali de yoktu. Çünkü onlar Ceyhun’u geçer geçmez kendilerine birçok Türkmen de katılmış ve tekrardan tehdit teşkil eder duruma gelmişlerdi. Çünkü Harezm’den Horasan’a göçerlerken sayıları 900 civarındayken Ceyhun nehrini aşar aşmaz sayıları 10.000’i bulmuş ve Gazneli Devleti’ne tehdit teşkil edebilecek bir boyuta ulaşmıştı. Her ne kadar Cend Emîri Şah Melik, Selçukoğullarına şimdiye kadar ki en büyük darbeyi vurarak felaketin eşiğine getirmiş olsa da Selçuklular *asabiyet*lerinden kaynaklanan şöhretleri sayesinde soydaşlarını çabucak yanlarına çekebildikleri bu durumdan anlayabiliyoruz. Ayrıca bu süratli artışın sebebini Köymen şu şekilde açıklamıştır: Horasan’a daha önce geçmiş olan Türkmenler içerisinde sayıları 50’ye ulaşan Türkmen *reis*leri, Sultan Mesud’un emriyle ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle de ortaya bir şef kıtlığı ve buhranı çıkınca *reissiz* kalan Türkmenler, bölgeye yeni gelen iki yeni *reis*in etrafında toplanmaya başlamışlardır.²²⁹

Daha öncesinde Köymen, Sultan Mesud’un, Ali Tegin ve Selçukluları ittifak olarak görmemiş hatta Selçukluları siyasi bakımdan muhatap dahi almayarak karşısında tek bir düşman varmış gibi davrandığını izah eder. Ayrıca bu durumun Altuntaş için de olduğunu vurgular.²³⁰ “*Vilayetler zabteden emirler*” bulunuyor ifadesi bize birçok fikir vermektedir. Gazneliler artık Selçuklular’ı direkt olarak muhatap almaya başlamış ve diğer göçebe Türkmenler gibi olmadıklarının, *mülkü* elde edebilecek *asabiyete* sahip olduklarının farkına varmışlardı. Giriş bölümünde kaynaşmanın, *asabiyeti* doğuran temel unsur olduğundan bahsetmiştik. *Bedevî* hayat yaşayan Türkmenler, sürekli olarak çeşitli

²²⁸ Beyhakî, *age.*, s. 438.

²²⁹ Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 73; Köymen, *age.*, s. 205.

²³⁰ Köymen, *age.*, s. 143.

meydan okumalara girişiyor ve bu ölüm-kalım mücadelesinde de birbirleriyle yardımlaşarak kaynaşmayı en yoğun seviyede yaşıyorlardı. Çünkü şartlar ne kadar zor olursa bu kaynaşma hali de en üst seviyeye çıkmaktadır. Bu tür mücadelelerin sonucunda da onların *asabiyet*leri sürekli diri kalmaktaydı. Bu nedenle de Tuğrul ve Çağrı beylerin sayıları çabucak 10.000 kişiye ulaşmış olabilir. Çünkü Gazneliler'in 50'ye yakın Türkmen *reis*ini öldürmesi sonucunda başı boş kalmış Türkmenlerin, *asabiyeti* kuvvetli olan ve her an ölüm-kalım mücadelesindeki Tuğrul ve Çağrı gibi iki *reis*in etrafında toplanmalarına sebep olmuş olabilir.²³¹

2.2. Selçuklu ve Gazneli Kumandanı Begtoğdı Arasında Yaşanan Savaş ve Savaş Sonrasında Selçuklular'ın Elde Ettikleri Vilayetler

Sultan Mesud, Selçuklular'ın Nesâ ve Ebîverd taraflarında mal toplayıp, asker hazırlamakla meşgul olduklarını ve askerlerin ve reayanın mallarını yağmaladıklarının haberini almıştı. Selçuklular ise Sultan Mesud'da karşı çoktan adamlarını ve kadınlarını korumak amacıyla müstahkem bir yere saklanmaları için göndermişlerdi. Sultan Mesud, Selçuklular'ın bu tavrına çok sinirlenmiş ve savaşçılara, kılıç ehline çokça para ve mal verilmesini emrederek bir ordu oluşturdu. Oldukça meşhur bir serdar olan Begtoğdı ise bu büyük ordunun başına geçirilerek, Selçuklular'ın yok edilmesi amacıyla harekete geçmesi söylenmiştir. Begtoğdı, olabildiğince eksiksiz ve büyük bir orduyla Nesâ tarafına Selçukluları ortadan kaldırmak için harekete geçmiş, Selçuklular ise Sultan Mesud'un bu emrini işitince onun askerlerini karşılamaya karar vermişlerdi.²³² Gazneli hükümdarı Sultan Mesud, Begtoğdı'nın emrine tam 15.000 her cinsten bulunan süvari ve 2.000 saray kölesi tahsis etmişti.²³³ İki taraf karşı karşıya gelmiş ve çatışmaya başlamışlardı. Savaşın sonucunda birçok kişi hayatını kaybetmiş ve akan kanlardan bir nehir oluşmuştu. Bu savaşta zafer ise Selçuklular'ın olmuş ve Begtoğdı, ordusundan bir taife ile kaçmak zorunda kalmıştı.²³⁴ İbn Haldun'un, ücretli ve köle askerlerden oluşan bir ordunun, Selçuklulardaki gibi kuvvetli *asabiyete* karşı galibiyet kazanamayacaklarını iddia ettiği görüşü burada adeta ispat kazanır niteliktedir.²³⁵ Kaçanlar durumu Sultan Mesud'a bildirmiş ve büyük bir ordu ile Selçukluları defetmek üzere Gazne'den ayrılmıştır.²³⁶

²³¹ Kayapınar, agm., s. 92.

²³² Mîrhând, age., s. 42-43.

²³³ Beyhakî, age., s. 447.

²³⁴ Mîrhând, age., s. 43.

²³⁵ İbn Haldun, age., s. 376; Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci" s. 90.

²³⁶ Mîrhând, age., s. 44.

Selçuklular ise kazandıkları zaferle beraber galeyana gelmemiş ve tekrardan Gaznelilerle sulh yapmanın kendileri açısından daha hayırlı olacağı görüşündedirler. Bu nedenle Selçuklu Türkmenlerinden Buharalı ihtiyar bir alim ile Sultan Mesud'a bir mektup gönderdiler. Bu mektupta: "Biz Suri'yi arada vasıta yapmak, ondan yardım beklemek hususunda hata ettik. Suri, hiddetli, asabi bir adamdır; işin akıbetini düşünemedi, nihayet Emir'i üzerimize asker sevk edecek bir hale getirdi. Yoksa Emir'in mansur ordusuna karşı kılıç çekmek bizim haddimiz miydi? Fakat Emir'in askerleri, koyun sürüsüne düşmüş kurt gibi içerimize daldılar. Biz aman istiyorduk; onlar bizim evlerimize barklarımıza hücum ettiler. Artık bizim için nefsimizi müdafaadan başka ne yapmak mümkün idi?... Vezir Emir'in bize karşı gönlünü hoş yapsın, bizim kalbimize sükûnet verecek tarzda bu mektubumuzun cevabını göndersin ta ki bu mesele uzamasın..."²³⁷ Daha sonra iki taraf arasında Selçuklular'ın bu mektubunda ne kadar samimi olduklarını anlamak amacıyla birçok elçi gidip gelmeye başlamıştı. Bu kadar elçi gidip gelmesinin sonunda Sultan Mesud, nihayet bir karara varmış ve Selçuklulara istediklerinin verilmesinin en doğru seçim olacağını düşünmüştür. Nesâ, Ferave ve Dehistan, Tuğrul, Çağrı ve İnanç *Yabgu*'ya tahsis edilecek ve hilat, liva ve menşur da onlara hakimiyetlerinin sembolü olarak takdim edilecektir. Gazne elçisi Hubbini, Selçuklulara bu müjdeli haberi vermek amacıyla harekete geçmiş ve yanlarına ulaştığında şunları da aktarmayı ihmal etmemiştir. Nesâ Tuğrul'a, Dehistan Çağrı'ya, Ferave ise İnanç *Yabgu*'ya tevcih edilecek fakat karşılığında Sultan, Belh'e dönünce, üç liderden birisinin hükümdarın sarayına gelip, hükümdarın katında arzı hürmet eylemeleri gerektiğini bildirmiştir. Sultan Mesud tarafından, bu üç *reise* mektuplar yazıldı ve onlara Horasan'a mahsus olan "Dihkan" unvanı verildi. Ayrıca Gazne valilerine verilen üç hilat, her birine iki sorguçlu külâh, liva, dikilmiş esvap, at, eyer, Türk tarzı altın kemer de hediye edilmişti.²³⁸ Fakat Selçuklular tarafından gönderilen bu hilatler oldukça hakir görülmüş ve iki dallı külâhları da ayaklarının altında çiğneyerek, onlar gerçek düşüncelerini belli etmişlerdir.²³⁹ Gazneliler açısından Selçuklular itaat altına alınarak üzerlerinde hâkimiyet kurulduğu düşünülmekte idi. Ancak Selçuklular, verilen hediyelere ve hilatlara hiç kıymet göstermeyerek, Gazneli Devleti'nin boyunduruğu altına girmediklerini ve kazandıkları savaşın sonuçlarını oldukça iyi değerlendirebilen siyaset adamı olduklarını anlayabiliriz. Köymen, Selçuklular'ın, Mükellefiyetlerinin neredeyse hiç olmadığını altına çizmiş ve

²³⁷ Beyhakî, *age.*, s. 455.

²³⁸ Beyhakî, *age.*, s. 457.

²³⁹ Beyhakî, *age.*, s. 458.

onların tabiri caizse en geniş vasa1 statüsüne sahip olduklarından söz etmiştir. Çünkü ne vergiye tabiiler ne de Gazne ordusuna asker göndermekle yükümlüydüler.²⁴⁰ Onlara sadece Statü olarak Horasan’a özgü olan “Dihkan” unvanı tevcih edilmişti. Selçuklular’ın vergi, haraç ve cizye gibi borç altında bulunmamaları onlar için ümit verici bir durumdur. Çünkü İbn Haldun’a göre borç ve vergilerde haksızlık ve zillet durumu mevcuttu. Kendilerine edilen eziyeti engelleyemeyen kavimlerin ise *asabiyetleri* müdafaa konusunda zayıf kalmış demektir. Bir *reis*, kendilerine edilen bu eziyetin önüne geçemiyorsa nasıl yeni haklar konusunda hak talep eder duruma gelebilir. Yapılan zulme, boyun eğme hali, *mülke* giden yoldaki engellerden bir tanesidir.²⁴¹ Selçuklular da vergiyle kendilerinin borç altında ezilmemeleri nedeniyle bu engele maruz kalmamışlardır.

Her ne kadar gidip gelen elçilerin iletmiş olduğu mektuplarda Selçuklular, zor durumda kaldıklarını oldukça net bir şekilde ifade ediyorlar ve buna uygun davranarak da alttan alma eğilimi göstermekteydiler. Bu mektuplaşmalardan ve sonrasında yaşanan olaylardan anladığımız kadarıyla, Selçuklular ve Gazneliler arasında bir çıkar anlaşmazlığı söz konusudur. Selçuklular’ın, *bedevî* yaşam şartları ve *bedevî*likle gelen maişetleri olan hayvancılık, bu hayvanları otatabilecekleri geniş sahralara ihtiyacı ortaya çıkarmaktaydı. Gazneliler’in ise Selçuklular ve onlara bağlı Türkmenler üzerinde hakimiyet tesis etmek istemekteydi. Fakat Selçuklular, gönderilen hilat ve külahlara olan tavırlarıyla Gaznelilere boyun eğmediklerini ilan etmişti. Görüldüğü kadarıyla bu tavır, ilerde de bunun mümkün olamayacağına dair bir mesajdı. Selçuklular’ın her anlamda bir zafer kazandığını da söylemeye gerek yoktur. Çünkü bölgedeki en güçlü *hadarî* devletlerden birisi olan Gazneli Devleti’ne karşı savaştan galip ayrılmış ve savaşın sonucunda ganimetler sayesinde zenginleşmişlerdi. Üstüne üstlük artık onların hakimiyetleri altında Nesâ, Ferave ve Dehistan gibi topraklar bulunmaktaydı. Onların hala *bedavet*lerini koruduğu da bildiğimiz bir konudur. Göçebelikle beraber gelen hayvancılık uğraşını devam ettirebilecekleri araziler üzerinde hakimiyet kurmaları nedeniyle geçim sıkıntısını bir süre dert etmeyecekleri anlamına gelmektedir. Bunun bir kanıtı olarak da onlar bir süre Sultan Mesud’a vermiş oldukları sözü tutmuş, yağma işlerinden uzak bir süre uzak durmuşlardı.

²⁴⁰ Köymen, *age.*, s. 226.

²⁴¹ İbn Haldun, *age.*, s. 354; Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 73-74.

Sultan Mesud, Selçuklular gibi tehdit unsurunun halledildiğini düşünerek Belh'e gitmek amacıyla Nişâbur'dan ayrılmıştı. Ancak Ocak 1036 yılına gelindiğinde, Selçuklu Türkmenlerinin tekrardan yağma faaliyetlerinde bulunduğu Horasan'dan haberler gelmeye başlamıştı. Bust, Guzgenan ve Serash'dan gelen bir mektuplarda da bir Türkmen gruplarının taşkınlık yaptıkları ve hayvanları alıp götürdüklerini içeren bir mesaj bildiriliyordu. Eğer bu taşkınlıklara acilen bir son verilmediği takdirde Horasan'ın elden çıkıp gideceği dahi konuşulmaktaydı.²⁴² Selçuklular yağma yapmama sözünü bir süre tutmuş fakat anladığımız kadarıyla kış gelmiş olmasından ötürü tekrardan yağma yapmaya başlamışlardı. Kışın gelmesi sebebiyle kıtlık yaşanmış ve Selçuklulara doğrudan bağlı olmayan Türkmenler de yağma yapıp halkı katletmeye başlamış ve bu olaylar da Selçuklular'a mal edilmişti. Zaten onlar, Sultan Mesud'un elçisine etmiş oldukları üç liderden bir tanesinin dergâhta sultana hizmet etme yeminini de tutmamışlar fakat antlaşmaya kendilerince sadık kalmaya çalışmışlardı.²⁴³ Ayrıca Selçuklular, Gaznelilere karşı kazandıkları bu zaferin de etkisiyle şöhretleri artmış ve diğer devletlerle de siyasi ilişkiler kurabilecek noktaya gelmişlerdi. Bunu da Harezmşah İsmail Han ile kurulan ikili ilişkilerle ispatlayabiliriz. Harezm'de idareyi ele alan İsmail Han, Bağdat halifesi adına hutbe okuturken, diğer taraftan da Selçuklularla bir siyasi münasebete girişmişti. Bu ilişkilerden casusları aracılığıyla haberdar olan Mesud ise devlet erkanını toplayarak bir toplantı düzenleme kararı aldı.²⁴⁴ Toplantının kararı ise Selçuklu Türkmenlerinin, Horasan'dan tamamıyla atılması idi. Çünkü Mesud, Selçuklular'ın, bu bölgede daha fazla tutunmasından pek fazla hazzetmiyor üstüne üstlük başka bir *hadarî* olan Harezmşah İsmail ile dostluk kurmalarını kendine yöneltilmiş bir tehdit olarak da algılamış olabilir. Selçuklular da bölgedeki yalnız kalma hissini ise sadece *hadarî* bir müttefikle üstesinden gelebiliyorlardı.²⁴⁵ Sultan Mesud, bu amaçla *subaşı* kumandanının emrine 10.000 süvari ve 5.000 piyade ve yardımcı kuvvetle desteklenecek bir ordu verildi. Sultanın bu kararından haberi olan Selçuklular, ona elçi göndererek durumlarını açıklama ihtiyacı hissettiler.

12 Kasım 1036 günü Sultan Mesud'a, Selçuklular tarafından iki elçi ordugaha gönderilmişti. Bunlardan bir tanesi Buharalı, natıkası kuvvetli bir adam idi. Diğerisi ise Türkmenlerin en yakın adamlarından olduğunu söyleyen bir Türkmen'di. Bu elçilerin

²⁴² Beyhakî, *age.*, s. 463.

²⁴³ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 92-93.

²⁴⁴ Köymen, *age.*, s. 230-231.

²⁴⁵ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 87.

getirdiği mektupta şu şekilde yazmaktaydı: “Bizden Şimdiye kadar hiçbir taşkınlık ve sarkıntılık olmamıştır. Şu gizli bir husus değildir ki Horasan’da başka Türkmenler bulunmaktadır ve oraya bunlardan daha da gelecektir, çünkü Ceyhun ve Belhan Kuh yolu açıktır. Bu bize verilen vilayet ise dardır, bizim ahalimizi almıyor. Hace-i Bozorg araya girsin, Sultan’dan çölün etrafında bulunan Merv, Serash ve Baverd gibi şehirlerin bize verilmesine delalet etsin. Orada sahib-beridler, kadılar ve Sultan tarafından sahip-divan bulunsun, onlar bizden vergi alsınlar, bize maaş versinler; asker olarak Sultan’ın ordusunda çalışalım, Horasan’ı müfsitlerden temizleyelim... En müşkül işler olsa da yine yapmaktan çekinmeyiz... Şimdi Hacib *Subaşı* ve askerler Nîşâbur ve Herat’ta bulunuyorlar. Eğer bunlar bize hücumda bulunurlarsa biz de bunlara karşı koymağa mecburuz... ”.²⁴⁶

Tuğrul ve Çağrı *beyler*, bir şekilde gücü kendilerinde toplamış ve sadece iki elçi göndererek, İnanç *Yabgu*’nun gücünün azaldığı yönünde gelişmeler yaşanmıştır. Fakat Sultan’dan Merv, Serash ve Baverd şehirlerini istediklerine göre *Yabgu*’yu tam olarak devre dışı bırakmayarak, üçlü liderlik sistemini devam ettirdiklerini anlayabiliriz. Gözümüze çarpan bir diğer husus ise Selçuklular’ın, Sultan Mesud’dan yeni yerler karşılığında askerlik hizmeti sunmayı teklif etmeleridir. Selçuklular gerekirse vergi vermeyi teklif etmişler, ancak daha önce vergi vermenin *mülkü* elde etmenin önünde engel teşkil edeceğinden bahsetmiştik.²⁴⁷ Fakat Selçuklular’ın bunun bir şekilde üstesinden geleceği ve onların *asabiyetinin* bir zulüm karşısında buna karşı çıkacağı da ortadadır. Çünkü onların, gönderilen bu mektuptan Sultan Mesud’un ordusunun hücum edeceği takdirde kendilerinin de onlara hücum edeceği yönünde, Sultan’a uyarıda bulunacak cürete sahip olduklarını anlamaktayız. Gönderdikleri bu elçi aracılığıyla Selçuklular, bu zamana kadar *hadarî* devletlerle kurdukları ilişkilerin bir benzerini de Sultan Mesud’la da kurmayı amaçlamaktaydılar. Ayrıca Selçuklular daha büyük bir amaç uğruna bu zulme katlanmayı göze almış da olabilirler. Selçuklular’ın, Gazneli Devleti’ne üç tane şehir karşılığında yapmayı teklif edecekleri hizmetlerden de asıl amaçları daha iyi anlaşılabilir. Onlar, Devlet’in maaşlı askerleri olarak görev alacak ve Horasan’da sükûn ve asayiş sağlama görevi alacaklardı. Selçuklular, bu görevi üstlenirlerse Horasan’da yaşamakta olan bütün Türkmenleri yavaş yavaş kendi hakimiyetleri altına almayı planlıyor olabilirler. Çünkü hem mektuptan anlaşıldığı kadarıyla denetimden yoksun Türkmenlerin

²⁴⁶ Beyhakî, *age.*, s. 470.

²⁴⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 354.

çıkarmış olduğu taşkınlıklar, Selçuklular'a hamlediliyor hem de onların sayılarının her geçen gün çoğalmasıyla yaşanabilecek tehlike artıyordu. Sultan Mesud'un, Selçuklular'ın teklifini kabul etmesiyle bu sorun, denetimleri altında çözüme kavuşabilirdi. Ayrıca Türkmenler üzerinde bir hakimiyet sağlamaları onların konumlarını güçlendirici bir etkiye yol açacak ve yağmalara engel olmalarıyla da *hadarî* halkın da gözüne girebileceklerdi. *Bedevî* sistemi olan *yabguluk* sistemini devam ettirdiklerinden emin olduğumuz Selçuklular, *yabgu* sistemini *hadarî* ahali üzerinde uygulamaları da pek olası değildi. Bu nedenle de Sultan Mesud'dan, *hadarî* idarecilerin sağlanmasını ve vergi tahsil etmelerini istemişlerdi.²⁴⁸ Ayrıca bu durumu gözlemleyerek *hadarî* yönetim sistemine aşinalık sağlayabilir ve *mülkü* elde ettiklerinde uygulamaya geçirebilirlerdi. Çünkü bölgedeki en güçlü *hadarî*lerin onlar olduğunu düşünmekle birlikte Gazneliler'in ortadan kalktıkları takdirde *mülkü* talep edecek kendilerinden daha uygun kimse kalmayacaktı.

Sultan Mesud, Selçuklular tarafından gönderilen elçileri geri göndermelerini emretti ve Ebu Nasr ve Vezir Ahmed b. Abdussamed'i bu konu hakkında danışmak amacıyla huzuruna çağırdı. Sultan Mesud'un, Vezir ve Ebu Nasr'a, Selçuklular hakkında şu sözleri sarf etti: "Bu kavmin tahakküm ve tagallübü haddini aştı. Bir taraftan kalbura çevirdiler, yapmadıkları fesat kalmadı, bir taraftan da birtakım yaldızlı sözlerle haber gönderiyorlar. Bu elçileri ters yüzüne gönderin ve kendilerine açıktan açığa, bizimle sizin aranızda hüküm verecek kılıçtır. Askerlerimiz savaş için gönderilmiştir. İşte biz Bust'tan hareket ediyoruz, Herat'a gideceğiz, diye söyleyin." idi.²⁴⁹ Sultan Mesud, böylelikle açıktan açığa Selçuklular'ı ortadan kaldıracaklarını ilan etmiş ancak Vezir araya girerek Selçuklular'ın isteklerine hem sert hem de yumuşak cevap verilmesi gerektiği ve aradaki iyi muamelenin de sürmesinin kendi açılarından daha verimli olacağını anlatmıştır. Ayrıca hükümdarın emrederse Selçuklular'a karşı hazırlığın yapılacağına ve gerek barış gerekse savaş yoluyla bu işin halledileceğini telkin etmiştir.²⁵⁰ Bunun üzerine Sultan Mesud bu fikrin akla yattığını düşünmüş ve Selçuklular'a gerekli cevabın verilmesi gerektiğini emretmişti. Ardından Vezir Ahmed b. Abdussamed ve Ebu Nasr bu mesele üzerine müzakere ederek bir cevapname hazırlamış ve elçilerle beraber haberi Selçuklular'a ulaştırmak üzere göndermişlerdir.²⁵¹ Vezir Ahmed b. Abdussamed'in, Hükümdar Mesud'un isteğine rağmen Selçuklular'ı derhal ortadan kaldırmak istemesine rağmen

²⁴⁸ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 93.

²⁴⁹ Beyhakî, *age.*, s. 470-471.

²⁵⁰ Köymen, *age.*, s. 236.

²⁵¹ Beyhakî, *age.*, s. 471.

Hükümdarı barış yoluna ikna etmek istemesi, Selçuklularla başka bir savaşın sonuçlarının Gazneli Devleti açısından felakete sebep olacağını düşünmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ya da Gazneli Devleti bir savaşı kaldıramayacak kadar zayıflamış ve durumları buna müsaade etmiyor da olabilir. Zaten Selçuklu *reis*leri gönderdikleri mektupta karşılık vereceklerini açık açık dile de getirmişlerdi. Vezir Ahmed b. Abdussamed ve Ebu Nasr, biraz zaman kazanmak adına daha ılımlı bir yaklaşımın kendileri için hayırlı olacağını farkındadır. Ayrıca Ocak 1036 senesinde *subaşı* kumandası altında gönderilen ordunun da hücumu cesaret edememesi, bu durumu açıklar niteliktedir.²⁵² Ebu Nasr ve Vezir Ahmed b. Abdussamed hazırladıkları cevabı Selçuklu elçilerine mektubu iletmış ve hilatler ve hediyelerle birlikte geri göndermişlerdir. Bu mektubun içeriğini tam olarak bilmesek de Selçuklular'ın istemiş oldukları Merv, Serash ve Baverd gibi vilayetlerin verildiğine dair bir bulguya rastlanılmadığı gibi diğer istekleri de kabul görmemişti.²⁵³

Selçuklular ya verilen cevaptan tatmin olmadılar ya da kendilerinin oyalandıklarını hissettiklerinden derhal harekete geçme kararını vermişlerdi. Bu nedenle de Çağrı Bey, yanında 4.000 Türkmen ile Gur üzerinden Gazne'ye doğru yola çıkmış olduğu haberi Sultan Mesud'a iletilmiştir (24 Kasım 1036). Sultan Mesud'a bu hareketin raporu geldiğinde vezir Ahmed b. Abdussamed'i yanına çağırmış ve bu kavmin rahat durmayacağını belirterek, tam teçhizatlı bir ordu ile Herat tarafına gitmesini emretmişti. Bu emri vermesinin ardından Sultan'ın kendisi de Gazne'ye yöneleceğini, çünkü evin sahipsiz bırakılmamasını gerektiğini söylemişti. Daha sonradan ise bu haberin asılsız olduğu anlaşılmış ve Hükümdar sakinleştirilerek harekete geçmesi önlenmişti. Fakat Sultan Mesud yine de her ihtimale karşı hazırlıkların yapılmasını emretmeyi gerekli görmüş ve ordugâhta büyük bir telaşa neden olmuştu.²⁵⁴ Gerçek ise şu şekildeydi: Gazne üzerine 350 Türkmen süvarisi harekete geçmiş fakat takip edilme korkusu yaşamaları nedeniyle kendilerinin Davud'un (Çağrı) ordusunun öncüleri olduklarını söylemişlerdi. Fakat meselenin aslının doğrulanması açısından onları takip etmekten korktukları için de bu söylenti çıkartmışlardı.²⁵⁵ Bu durum aslında Selçuklu Türkmenlerinin, Gaznelilerin gözünde ne kadar güç kazandığının bir göstergesidir. Çünkü onlar daha Ali Tegin ile

²⁵² Köymen, *age.*, s. 236.

²⁵³ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 94.

²⁵⁴ Köymen, *age.*, s. 237-238.

²⁵⁵ Beyhakî, *age.*, s. 472.

Gazneli mücadelelerinde bahis konusu bile değilken şimdi 4000 atlı Türkmen, Gazneli ordusunda korku ve kaygıya neden olur duruma gelmişlerdi.

Bir müddet Türkmenlerden başka bir haber gelmemiş fakat 13 Ocak 1037 senesinde Türkmenlerin memleketin her yerine dağıldıkları ve yağma ettikleri haberleri saraya ulaştı. Mektupta, Kuhistan'da bulunan Tun şehrini yağmalayan Türkmenlere karşı Arap ve Kürt saları Bu'l-Hasan-i Iraki, kendi kölelerinden birisi kumandanlığında bir Arap ve Kürt kıtasını bu Türkmenlerin üzerine göndermiş ancak gönderilen bu birlik Türkmenler tarafından kolay bir şekilde bozguna uğratıldığı yazmaktaydı. Sultan Mesud, mektupta yazarları öğrenince Veziri Ahmed b. Abdussamed'i Herat'a gitmekle ve onları kılıç zoruyla Horasan'dan atmakla görevlendirmişti.²⁵⁶ Vezir, ordunun hazırlıklarının tamamlandığını ve düşman üzerine harekete geçtiğini ancak durumun ciddiyetinin farkında olan Türkmenler'in Nesâ ve Ferave şehirlerine çekildiklerini, Sultan Mesud'a bir mektup göndererek bildirmiştir. Fakat tam bu zamanda Sultan Mesud, Hindistan'a gaza yapmak amacıyla harekete geçmişti. Vezir Ahmed b. Abdussamed, böylesi sıkıntılı bir durumda Sultan'ın bu hareketini doğru bulmamış ve Sultan'ı bu konuda uyarmıştı. Fakat Sultan buna rağmen Hindistan'a sefer yapmaktan vazgeçmemişti. Sultan'ın yokluğundan fırsat bulan bazı Türkmenler kış ayında Cuzcan şehirlerinden Talikan ve Faryab'ı yağma ve talan etmişlerdi. Aynı şekilde başka şehirlerde yağma edilmiş ve bu yerlerin Türkmenler tarafından yağma edildiğine dair raporlar Sultan Mesud'a ulaştırılmış ve raporları okuyan Sultan Hindistan'a geldiğinden dolayı pişman olmuştu.²⁵⁷ Sultan ona ulaşan bir başka mektubunda ise Rey, Türkmenler tarafından uzun bir süre kuşatılmanın ardından istilaya uğramış ve devletin ileri gelenlerden birkaçının da esir edildiği yazmaktaydı. Sultan Mesud, ordu kumandanını sıkıştırmaya ve onu meseleyi daha fazla ciddiye alması gerektiğine dair baskılar yapmaya başlamıştı. Nihayet ciddi bir savaş yapmaya karar veren *Subaşı*, Sultan'ın Türkmenlerle meydan muharebesi yapmasını emredip etmediğine dair cevap almak üzere beklemeye koyulmuştu. Sultan Mesud, *Subaşı*'nın göndermiş olduğu mektubu okumuş ve bununla da yetinmeyerek elçiyi çağırıp daha fazla malumat almak istemiştir. Elçi durumu şu şekilde anlattı: "Selçuki Türkmenleri kuvvetlerini yirmi otuz kısma ayırırlar. Şehirler bizim için ne ise çöller de onlar için ana baba kucağı gibidir. Kulunuz *Subaşı* taarruz etti, öncüler kullandı, onlarla savaş yaptı. Onların halini ve durumlarını iyi anladı, elinde bulunan kuvveti o

²⁵⁶ Beyhakî, *age.*, s. 483.

²⁵⁷ Köymen, *age.*, s. 244-245.

derece iyi muhafaza ve idare etti ki Türkmenler Horasan şehirlerinin hiçbirinde yerleşemediler. Şimdi oralardan vergiler eskisi gibi alınıyor, valiler işlerinin başlarında çalışıyorlar... Eğer bir hücum muntazam bir savaş lazımsa Bu-Nasr-i Muşkan'ın yazısıyla cevapnamenin kenarına yazılsın... Ordu iyidir, silahlarımız tamamdır. Ödenekler (bistigani) peşin veriliyor.”²⁵⁸ diyerek her daim Selçuklu Türkmenleriyle savaşa hazır olduklarını Sultana bildirdi.

2.3. Selçuklu Liderlerinin Hadarîlere Özgü Unvanlar Elde Etmesi

Selçuklular ile Gazneliler arasında ufak tefek çatışmalar yaşanıyor ve bazen Selçuklu Türkmenleri bazen de Gazneli birlikleri galip geliyordu.²⁵⁹ Gazne ordusunun Kumandanı görüldüğü üzere onları iyice ölçüp biçmiş ve tanımaya özen göstermiştir. Elçinin sözlerindeki şu kelimeler gözümüze çarpmaktadır. Şehirler bizim için ne ise çöller de onlar için ana baba kucağı gibidir. Onların maiyetleri nedeniyle yaşadıkları Çöller, *hadarî* ordu düzenine sahip birliklerin saldırılarına karşı *bedevî* Selçuklular'a bir sığınma alanıydı. Daha önce de Çağrı Bey, Anadolu'ya gaza yapmaya gittiği zaman Tuğrul Bey'in, her tür saldırıdan korunmak amacıyla maiyetiyle çöllere çekildiğinden bahsetmiştik. Ayrıca Gazneli idareciler, onlarla doğrudan doğruya bir meydan muharebesi yapmaktan da oldukça çekinmekteydiler. Çünkü *Subaşı* kendi üstünden sorumluluğu atarak Sultan'dan bizzat emir almış ve onu yerine getirmek için harekete geçmişti. Selçuklular, Gaznelilerin büyük bir meydan muharebesi yapmak amacıyla üzerlerine geldiğinin haberini alır almaz her *bedevî*nin yapacağı gibi ailelerini ve hayvanlarını Merv çölünün güvenli bölgelerinde bırakmışlar ve Serash civarında düşmanı karşılamak üzere beklemeye koyulmuşlardı. Selçuklular durumlarının farkına varmış ve ona göre hazırlıklar yapmışlar ve herhangi bir yenilgi durumunda da daha fazla bu bölgede kalamayacaklarını da anlamışlardı. Horasan'dan kovuldukları takdirde de ailelerini ve hayvanlarını çölün ortasından alarak nispeten daha zayıf bir yer olan Rey ve havalisi taraflarına geçiş yapmayı planlamışlardı.²⁶⁰

Artık kaçınılması mümkün olmayan savaş gerçekleşmiş ve Serash taraflarında sabahtan ikindiye kadar süren savaşta Selçuklular, Gazneli Devleti'ne karşı ikinci büyük zaferini elde etmiştir. Kazanılan bu zaferin ardından Selçuklular, daha önce Gazneliler'den istemiş oldukları vilayetleri elde ettiklerini görmekteyiz. Serash ve Merv

²⁵⁸ Beyhakî, *age.*, s. 503.

²⁵⁹ Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 97

²⁶⁰ Köymen, *age.*, s. 249.

vilayetlerini Çağrı ve Musa *Yabgu*, Nîşâbur'u da Tuğrul *Bey* elde etmişti. Tuğrul *Bey*, Çağrı *Bey* ve *Yabgu*'nun öncüsü olduğunu söyleyen İbrahim Yınal, Nîşâbur taraflarına gelerek burada Kadı Said'den artık bu vilayette Tuğrul *Bey* adına hutbe okunmasını istediğini biliyoruz. Kadı Said ile İbrahim Yınal arasında geçen konuşmalarda dikkatimizi çeken bir husus da şudur ki; İbrahim Yınal, Tuğrul *Bey* için “o bizim büyüğümüzdür ve o adil bir padişahdır”²⁶¹ sözlerinden Tuğrul *Bey*'in, Çağrı *Bey* ve *Yabgu*'nun bir kademe daha yükselmiş ve şefliğini pekiştirdiğini anlamaktayız. Daha önce Tuğrul *Bey* ve Çağrı *Bey*, Amcaları Musa'ya, *yabgu* unvanını vererek üçlü liderlik sisteminde hareket ediyorlardı. Daha sonra Sultan Mesud'a gönderdikleri elçi sayısının ikiye düşmesiyle Musa *Yabgu*'yu ikinci plana atmışlardı. Ve son olarak da bu konuşmalardan anladığımız kadarıyla Tuğrul *Bey* artık tek ve gerçek şeftir. Kadı ile İbrahim Yınal arasında konuşulan bir diğer konu ise Türkmenler daha önce bu şehirde yağmalar yaptıkları ve şehir ahalisinin bu yağmalar sonucunda katledildiği meselesidir. İbrahim Yınal da artık böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını çünkü bu tür işlerin sadece ufak insanların yapabileceğini bugün ise durumlarının bambaşka olduğu cevabını vermiştir.²⁶² Çünkü *badiyenin* yaşam şartları oldukça çetin geçiyor ve bunun sonucunda da yağmalar ve birtakım düzensizlikler ister istemez ortaya çıkıyordu. *Mülk*ün elde edilmesiyle de bu tür zorluklar ortadan kalkacak ve refah durumu artarak *hadarîleşme* sürecine girilecekti.

Bir diğer üzerinde durulması gereken konu ise Selçuklular'ın, bu şehirleri ele geçirdikten sonraki edindikleri unvanlardır. İbn Haldun'un en küçük siyasi yapı olan kabilenin şefi için *reis* unvanını kullanmaktadır. Selçuklular'da ise ilk siyasi yapıyı Selçuk *Bey*, Cend'e geldikten sonra oluşturmaktadır. Selçuk *Bey*'in oğlu Arslan Türklerdeki bir üst unvan olan *yabgu* unvanını kullanarak başka bir siyasi yapı oluşturmuştur.²⁶³ Arslan *Yabgu*'nun esareti sonrasında Ali Tegin *yabgu* unvanını Musa'nın oğlu Yusuf'a tevcih ederek onu *yabgu* ilan etmiş, sonrasında ise Yusuf'un ölümüyle Musa, *yabgu* olmuştur. Tüm bu süreç içerisinde liderlikleriyle öne çıkmaya başlayan Tuğrul ve Çağrı, *bey* unvanını korumaya devam etmişlerdir. Onlar *mülk*ü elde edene kadar da bu unvanı kuşanmışlardı.²⁶⁴ Tuğrul *Bey*'e kendisi adına okunan hutbede adı *hadarî*lere özgü unvanıyla birlikte zikredilmişti. Aldığı unvan ise “*es-sultanu'l-muazzam*” idi ve sadece o bu tür bir unvan almamıştı. Çağrı *Bey*'de Merv şehrinde kendi

²⁶¹ Köymen, *age.*, s. 262.

²⁶² Köymen, *age.*, s. 262-263.

²⁶³ Polat, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapılar”, s. 70.

²⁶⁴ Polat, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapılar”, s. 70-71.

adına okunan hutbede “*Melikü’l-mülûk*” unvanıyla birlikte zikredilmişti. *Bedevî*lere daha uygun olan *yabguluk* sistemi devam ederken, aldıkları unvanlarla Nîşâbur’daki tahtına *sultan* olarak oturan Tuğrul *Bey*, *mülkü* elde etmeye biraz daha yaklaşmıştı.²⁶⁵ Tuğrul *Bey* bu *hadarîleşme* sürecine uyum sağlamak da istemekteydi. Bunu şehrin kadısıyla olan konuşmalarından da anlayabilmekteyiz. Tuğrul *Bey*, huzuruna gelen Kadı efendiye, bundan böyle artık huzuruna gelmekle zahmet etmemesi gerektiğini söylemiş ve kendilerinin yeni ve yabancı insanlar olduğundan kadıya bahsetmişti. Bu nedenle de Kadı’dan yardımlarını esirgememesini istiyordu. Tuğrul *Bey*’in, Kadı’ya olan tavrı ve daha sonrasında Hil’at kuşatması dikkatimiz çeken bir husustur.²⁶⁶ Çünkü Tuğrul *Bey*, Gazneli Devleti’nden görmüş olduğu bu *hadarî* adeti benimsemiş olacak ki bu tavrı sergilemiştir.

2.4. Gazneliler ve Selçuklular Arasındaki Sahte Sulh

Sultan Mesud, Selçuklular’ın ve Türkmenlerin Horasan’da yayılmalarından oldukça rahatsızlık duymuş ve Kadı Said’e ve diğer ileri gelenlere mektuplar göndermişti. Mektupta 50.000 atlı ve piyade, 300 fil ile Selçuklular üzerine harekete geçeceğine ve Horasan’ı Türkmenlerden temizleninceye kadar Gazne’ye geri dönmeyeceğinden bahsediyordu. Sultan Mesud, Belh’den hareketle Pul-i Karvan’a doğru yola çıkmış daha sonra da askerlerini savaş düzenine sokmuştu. Daha sonrasında Çağrı *Bey* ve askerleri *Aliâbad* sahrasından ortaya çıkmış ve onlar da savaş düzenlerini almıştı (7Nisan 1039/ 9 Recep 430). İki ordu tüm gücüyle çarpışırken etraftakiler Çağrı *Bey*’in ne kadar cesur olduğundan ve yanında kardeşi, kavmi ve ileri gelenleri olmadığı halde, Gazneli Padişahıyla yüz yüze geldiğinden bahsetmekteydi.²⁶⁷ Çağrı *Bey* ve adamları her ne kadar cesurca savaşmışlarsa da Sultan Mesud tarafından bozguna uğratılmışlardı. Bozguna uğrayan Çağrı *Bey* ve adamları, çöllere çekilerek Sultanın takibinden kurtulmak istemişler ve Sultan da onların çöle kaçtığını haber alınca, onları çölde takip etmenin oldukça tehlikeli olduğunu belirterek kaçmalarına izin verdiği bilmekteyiz.²⁶⁸

Daha fazla zarar görmemek için çöllere çekilen Çağrı *Bey*, Tuğrul *Bey* ve Musa *Yabgu* ile Serash’da istişareye girişmişti. Tuğrul *Bey* ve Yınallılar bu istişare sırasında Rey, Cibal ve Cürcân taraflarına kaçmaları gerektiğini ve oralarda daha rahat edeceklerini

²⁶⁵ Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 97-98.

²⁶⁶ Köymen, *age.*, s. 265.

²⁶⁷ Beyhakî, *age.*, s. 534.

²⁶⁸ Köymen, *age.*, s. 285.

öne sürmüşlerdi. Çağrı Bey ise daha önceki Sultan Mesud ile yapmış olduğu savaştan gerekli dersleri çıkartmış ve tam tersi fikirde olduğunu belirterek şu sözleri söylemiştir: “Siz ne kadar büyük bir hataya düşüyorsunuz? Eğer ayağınızı Horasan’dan şöyle bir oynatsanız dünyanın hiçbir yerinde barınamazsınız, bu padişahın elinden ve onun her taraftan üzerimize saldıracağı düşmanlardan yakayı kurtaramazsınız. Ben, Aliâbad’da onun ordusunun savaşmasını gördüm. İstedigin kadar asker ve mühimmatları var, fakat ordunun levazımı ve ağırlığı çoktur; onlar bunsuz yaşayamazlar, ona bağılıdır. Canlarını mı muhafaza etsinler yoksa ağırlıklarını mı, bunda tereddütte kalırlar. Biz mücerrediz, ağırlığımız yoktur. Bektoğdu ve Subaşı bu cihetten bozguna uğramışlardır. Bizim ağırlıklarımız, arkamızda birkaç fersah uzaktadır; biz hazırız. Mertçe yürüyelim, bakalım Tanrı hakkımızda ne takdir etmiştir.” dedi.²⁶⁹ Çağrı Bey’in bu önerisi kabul edilmiş ve Horasan’da kalıp mücadeleyi sürdürmeleri kararı alınmıştır. 21 Haziran 1039 senesinde Selçuklu Türkmenleri ve Gazneli Devleti arasında Serash yakınlarında geçen savaşı Gazneli ordusu rahat bir şekilde kazanmıştır. S. Polat’ın öne sürdüğüne göre Selçuklu ordusunun kaybetmesinin sebebi belki de Gazneli ordusundan Selçuklu ordusuna katılan *mülteciler* idi. *Mülteciler* belki de Selçuklu ordusunu meydan savaşı yapmalarını düşündürten *Mültecilerin* pek meydan savaşına aşina olmamasından kaynaklanıyor olabilir.²⁷⁰ Selçuklular ise Gaznelileri aşina olmadıkları konuda alt etmeyi ve kendilerinin daha avantajlı kaldığı meydan savaşını tercih etmeleri oldukça mantıklıdır.

Sultan Mesud ordusuyla beraber tekrardan savaş düzenine geçmiş ve Serash’da bir suyun kenarına varmıştır. Bu suyun kenarında Selçuklu öncü birlikleri Sultan Mesud’a görünmüş fakat savaş yapmamışlardı. Bu Selçuklular’ın mağlubiyeti kabul etmeyerek yeni bir savaşa hazırlık yapmakta oldukları anlamına gelmektedir. Sultan Mesud ise erkanına dönerek “Bunlardan daha yüzüstü, utanmaz insanlar olmaz; bizden bu kadar dayak yedikleri halde yine defolup gitmiyorlar. Biz onların uğradığı bu bozgunun sonra artık Ceyhun kıyısına ve Belhân Kûh’a kadar dizgin çekip durmazlar zannediyorduk.”²⁷¹ Yani Sultan Mesud’un ifadesinden anladığımız kadarıyla Selçuklular aldıkları mağlubiyetten etkilenmemiş ve Gaznelileri mağlup etme konusunda ısrarcı bir tavır sergiliyorlardı. Sultan Mesud, Selçuklular’ın yeniden savaş hazırlıklarına giriştikleri haberini almış ve gece casuslardan da onların durumları ve toplantıları hakkında bilgiler

²⁶⁹ Beyhakî, *age.*, s. 536.

²⁷⁰ Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 99.

²⁷¹ Beyhakî, *age.*, s. 542.

edinmişti. Selçuklular toplantılarında kendilerinin çöl adamı olduklarını, Temmuz ayının geldiğini, sıcağa ve soğuğa dayanıklı olduklarını ancak Sultan Mesud ve ordusunun bu zahmete karşı sabır gösteremeyeceğini ve kendi bildikleri tarzda harp etmelerinden bahsediyorlardı.²⁷² Sultan Mesud casuslardan edinmiş olduğu mektuplardan aldığı bilgiler ışığında harekete geçerek vezir ve Ayan ile gizli bir toplantı gerçekleştirdi. Sultan Mesud'un ortaya atmış olduğu fikir şuydu: Serash da kalarak meydan savaşını devam ettirmek ve bunu mümkün kılmak için de çöl teçhizatları temin etmek ve Selçuklular bozguna uğrayınca da onların Gazne Devleti'nin sınırı olan Ceyhun kenarına kadar kovalanması idi. Vezir de mevsimin çok kötü olduğunu ve meydan muharebesi gerçekleştirmek için şartların çetin olduğunu dile getirerek daha iyi bir fikre ihtiyaçlarını olduğundan bahsetmişti.²⁷³ Bu tartışmalar devam ederken Selçuklular suyun yatağını kendileri avantajına değiştirmiş ve Selçuklu öncüleri, dört taraftan Gazne ordusuna doğru saldırıya girişmişti. Savaş başlamış ve Selçuklular vur kaç taktiğini Gazne ordusuna uyguluyorlardı. Gazne ordusunu en çok sıkıntıya sokan mesele de su sorunuymuş çünkü Selçuklular hem çayın suyunu Gaznelilerin yararlanamayacağı şekilde değiştirmiş hem de Gaznelilerin kullanmak istediği kuyulara hücumlar gerçekleştirerek onların su kaynaklarından faydalanmalarına engel oluyorlardı. Bu savaşta Selçuklular bir başarı elde etmiş ve ertesi gün ise daha kuvvetli, daha cesur, daha çok, daha müessir olarak Gaznelilerin karşısına çıkmışlardı. Selçuklular, Gazneliler üzerinde baskı kurmaya ve üstünlükler elde etmeye başladıkları sırada Gazneli Veziri, Sultan Mesud'a, Selçuklularla samimi olmayan bir barış yapmaları gerektiğini ve sonbahar gelince Puşeng, Tus ve Nîşâbur üzerine hücumla geçilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Amaç, Selçuklular mağlup edildiği takdirde peşlerinden takip edilerek Horasan'dan tamamıyla onları temizlemektir.²⁷⁴

Gazneli Veziri, Selçuklulara bir elçi göndererek amaçlarının daha fazla savaşın ve can kaybının yaşanmasını önlemek olduğunu belirterek mektubunda söze başlamıştı. Sonrasında ise Selçuklulara bir otlak ve vilayet sunulacağını bu nedenle de Sultan Mesud'a bendelik göstermelerini ve itaat etmeleri gerektiğinden bahsetmiştir. Selçuklu şefleri, elçiyi iyi karşılamış ve pek çok kıymetli hediyeler vermişlerdi. Daha sonra ileri gelenler toplanarak Gazneli Vezirine verilecek en iyi cevabın ne olduğunu tartışmaya

²⁷² Beyhakî, *age.*, s. 544.

²⁷³ Beyhakî, *age.*, s. 544-545; Köymen, *age.*, s. 294-296.

²⁷⁴ Köymen, *age.*, s. 297-300.

başladılar. Verilen karar sonucunda Selçuklular, Gazneli Vezirine verilen cevap ise şuydu: “Hâce-i Bozorg bizim için bir büyüklük yapsın, bizim hakkımızda Emir’in yanında şefaet etsin, Emir’in bizden incinmiş olan gönlünü alsın. Emir bize bir vilayet, bir çöl ve otlak verilmesini ferman buyursun. Biz de Emîrin devleti sayesinde kalalım, yüzümüzü onun hizmetine çevirelim. Horasan ahalisi de bizim yüzümüzden gördükleri zarar ve ziyandan, yağma ve hücumlardan kurtulsunlar.”²⁷⁵ Vezir, Selçuklular’ın şartlarını kabul etmiş ve Gazneliler ile Selçuklular arasında böylelikle bir sulh gerçekleşmişti. Anlaşmanın şartlarına göre; Gazneliler Herat’a çekilirken, Selçuklular daha önce bulundukları vilayetlerde kalacaklardı. Nesâ, Baverd, Ferave, bu çöller tamamıyla Selçuklulara verilerek onların otlak ve vilayet istekleri giderilecek ancak her türlü yağma ve halka taarruza son verilecek idi. Ayrıca bunlar karşılığında ise Selçuklular daha önce savaşarak elde etmiş oldukları Nîşâbur, Serash ve Merv’i terk edeceklerdi. Elçinin sözlerine göre Selçuklular, kendilerine verilen ayrıcalıklardan ötürü sevinç içinde kendilerine verilen yerlere doğru hareket etmişlerdi.²⁷⁶ Fakat onların her ne kadar anlaşmanın şartlarından mutlu bir şekilde geri döndüklerini elçinin sözlerinden anlıyor olsak da onların Gazneliler elçisine güvenmediklerini şu sözlerden anlamaktayız: “Biz Vezir’in bu tekliflerine boyun eğdik, fakat bu, bize doğru muamele etmek, hiçbir taraftan bize bir zulüm ve haksızlık edilmemek şartıyladır. Böyle olursa biz rahat rahat otururuz. Bir daha düşmanlık kapısını açmaya mecbur kalmayız. Yalnız Vezir ve Emir söyledikleri bu sözlerden dönmesinler, öyle muamele ve idare etsinler ki her iki tarafın ahalisi ve askerleri rahat etsinler, haksız yere kan dökülmesin.” Selçuklular her ne kadar Vezirin ve Sultan Mesud’un sulh teklifini kabul etmiş olsalar da Beyhakî’nin eserinde de yazdığı gibi “Padişahlık etmek, vilayet almak ve işleri idare etmek” fikri Selçuklular’ın başlarına yerleşmişti.²⁷⁷ Selçuklular *asabiye*lerinin gayesi olan *mülkü* elde etme azimleri, Gazneli erkânı tarafından fark edilmiş ve Selçuklu Türkmenlerinin sözlerine güvenilmemesi gerektiğini ve daha sonra Türkmenlerin taşkınlık çıkartarak “Biz çoğaldık, sizin bize verdiğiniz vilayetler yetmiyor, gelirimiz ve giderimiz birbirine karşı gelmezse biz şuraya buraya taarruzlarda bulunmak, yağmalar yapmak ve vilayetler zapt etmek mecburiyetinde kalacağız.” diyeceklerini düşünmektedirler.²⁷⁸

²⁷⁵ Beyhakî, *age.*, s. 550-551.

²⁷⁶ Beyhakî, *age.*, s. 551; Köymen, *age.*, s. 308.

²⁷⁷ Beyhakî, *age.*, s. 552.

²⁷⁸ Beyhakî, *age.*, s. 552-553.

Görüldüğü üzere daha önce bahis konusu ettiğimiz *hadarî*lerin ve *bedevî* kavimlerin uyum içinde yaşayabilmesi için birbirlerinin isteklerini yerlerine getirmeleri meselesi yine karşımıza çıkmaktadır. Antlaşmaya göre her iki taraf da isteklerini elde etmişler ancak bir süre sonra Selçuklular yeniden soruna neden olacaklardı. Bunun sebebi ise Selçuklular'ın *hadarîleşme* sürecinin devam ediyor olması ve *mülke* giden yolun da oldukça kısılması idi. Çünkü onlara göre bölgedeki en güçlü *hadarî* devleti zaten birkaç kere yenilgiye uğratmışlar ve üstüne üstlük sulha mecbur etmişlerdi. Çağrı Bey'in de kavmini Horasan'da tutmak istemesinin sebebi bu olabilir. Bu görüşmelerde dikkate alınması gereken bir diğer konu ise Selçuklular'ın, Gazneli Devleti'ne göndermiş olduğu elçinin kimliğidir. Bazı kaynaklarda bu elçinin Musa *Yabgu* olduğu geçmiş olsa da bu mesele bir tartışma konusudur. Çünkü eğer bu bilgi doğru ise daha önce bahsettiğimiz Selçuklular'ın tek şefinin Tuğrul Bey olduğu halde *yabguluğun* da önemini koruduğu anlamına gelmektedir.²⁷⁹ *Hadarîleşme* sürecini ve aynı zamanda *mülkün* yani devletin kurulmasını geciktiren, onların içlerindeki siyasi geçişi, *hadarî* siyasi biçime uyduramamalarından dolayı da olabilir.

Sultan Mesud, Selçuklularla yaptıkları bu samimi olmayan Sulh'un ardından Selçuklu istilasına uğramış olan vilayetleri yeniden düzenleme ve gerektiği yerde cezalandırmaya girişmiştir. Askerlere fermanlar verilerek Selçuklu istilasına uğrayan yerlere gönderilmiş ve gönderilen askerler, buralarda *hadarî* halkın Türkmenlerle birleştikleri bahane edilerek milyonlarca dinar zorla toplanmıştır. Ayrıca Sultan Mesud, Selçukluları karşılayan ve misafir eden Gazne Devlet erkanını da takiplere uğratmış ve bazılarını ise işkenceler ettirmiştir. Bunlardan başka Sultan Mesud, Selçuklulara karşı hazırlıkları da yapmayı ihmal etmemiştir. Sahte sulh devam ederken, Gazne'ye fermanlar göndermiş ve çöl savaşını kolaylaştıracak alet, at, deve ve elbisenin temin edilmesini de emretmiştir. Ancak kendisi bu durumun ciddiyetini yeterince almamış, kendisini içki ve eğlenceye vermişti.²⁸⁰

2.4.1. Selçuklular'ın Gaznelilerle Yapılan Barış Antlaşmasını Görmezden Gelmeleri

Selçuklular, Sultan Mesud ile olan barış antlaşmanın şartlarına uymayarak, daha önce elde ettikleri vilayetlerde ikamet etmeye devam etmişlerdi. Yani Tuğrul Bey, Nîşâbur'a dönmüş, Çağrı Bey, Serash'a çekilmiş ve Yınallar ise Nesâ ve Baverd'e doğru

²⁷⁹ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 100.

²⁸⁰ Köymen, *age.*, s. 311.

gitmişti. Bu olaylar yaşandığı gibi Gazneli erkanına mektuplar gönderilerek durumdan haberdar olmaları sağlanmıştı. Bu mektuplar hakkında yorumlar yapan Vezir, Ebu Nasr'a, hükümdarın her şeyi unutarak kendisini zevk ve sefaya verdiğini bu nedenle de vaziyetin daha müşkül bir duruma düştüğünü söylemiştir. Ebu Nasr ise şu anda hükümdara nahoş sözler söylenmemesi gerektiğini çünkü durumun telafi edilecek safhaları geride bıraktığını ve hükümdarın, ihtiyarların sözlerini değil tecrübesiz gençleri yanında istediğini, bu nedenle de ihtiyarların yüzünü bile görmek istemediğini ve kendileri için susmaktan başka bir şey yapmalarının uygun olamayacağını vezire bildirmiştir.²⁸¹ Köymen, Mektupta Tuğrul, Çağrı ve Yınalların adının geçtiğine dair bir vurgu yapmakta ve *Yabgu*'nun artık sahneden çekildiği fikrini ortaya atmaktadır.²⁸² Bu olay *Hadarî*leşmeye çok yaklaşan bir kavmin alametlerine oldukça uygundur. Çünkü Selçuklular artık *hadarî* halkla daha iç içe geçmiş ve *bedevî*lere uygun siyaset biçimi olan *riyaseti* terk etmeye hazırdırlar. Zaten onların *hadarî* halkla olan ilişkilerini, Gazneli Sultanı Mesud'un, onlarla herhangi bir iletişime geçen herkese zulmetmesinden anlayabilmekteyiz.

2.5. Selçuklular'ın Dandanakan'da Gaznelileri Mağlup Ederek Mülkü Elde Etmeleri

Sultan Mesud, Selçuklular'ın antlaşmaya uymaması nedeniyle Ebu Sehl Hamduy, Suri ve Ebu Kalicar'a hitaben mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda kısaca şu şekilde yazmaktaydı: Gazne'den istedikleri deve, at, mal, cephane ve çöl aletleri geldiğinde Tus ve Nîşâbur'a gideceklerdi. Düşmanların adetlerini, savaş hilelerini öğrendiklerini ve onlar gibi ağırlık taşımayan birliklerden oluşan bir ordu hazırlayacağını ve bu sayede onların yeryüzünden sileceklerini belirtmekteydi. Sultan Mesud, isimleri geçen kişilerin de Nîşâbur'a gelmelerini ve kendisine destek olmalarını istemekteydi.²⁸³ Gazneliler Devleti'nin içinde bulundukları şartlardan anlaşıldığı kadarıyla onlara yardım edecek tek tabileri Cürcân Hâkimi idi. Bu siyasi yalnızlaşmanın getirmiş olduğu sıkıntılar olmasına karşın kendileri daha önce hiç olmadığı gibi bir ordu topladıklarını itiraf etmekteydiler. Sultan Mesud, her gün devlet yöneticileriyle toplantılar düzenliyor ve toplantının ardından kendisi gece yarısına kadar çalışmalar yapıyordu.²⁸⁴

²⁸¹ Beyhakî, *age.*, s. 555-556.

²⁸² Köymen, *age.*, s. 312.

²⁸³ Beyhakî, *age.*, s. 556.

²⁸⁴ Köymen, *age.*, s. 313-314.

Bu sıralarda ise Selçuklular da hazırlıklar yapıyor ve ayrıca onlar Müttefikler ediniyordu. Karahanlı Börü Tekin'e destek birlikler göndererek ona, Ali Tegin'in oğullarında birkaç çatışmayı kazanmasına yardım etmişlerdi. Gazneliler, sabah akşam Selçuklular meselesini gündem konusu yapmışken Selçuklular, başka meseleler üzerine yoğunlaşabiliyorlardı. Ayrıca Sultan Mesud'a casusları tarafından gönderilen başka bir mektupta da Selçuklular'ın, Harezmşah Altuntaş'ın oğlu Handan'ın da onlarla dostluk kurduğundan bahsetmekteydi.²⁸⁵ Gaznelilerin yalnızlaşmasına rağmen Selçuklular kolayca müttefik toplayabiliyorlardı. Bu da Gaznelilerin artık ihtiyarladığı ve eski şöhretlerinin kalmadığı anlamına gelmekteydi.

Sultan Mesud, bir plan yapmış ve Selçuklu lideri Tuğrul Bey'i, diğer Selçuklu ailesiyle buluşmadan yakalamayı amaçlamıştır. Sultan Mesud, bu amacı gerçekleştirebilmek adına 1000 saray gulâmi, 2000 atlı ve 200 piyade ile Tuğrul Bey'in hüküm sürdüğü Nîşâbur şehrine doğru yola çıkmıştır. Fakat bindiği filin üzerinde uyuya kalan Sultan, bu nedenle büyük bir fırsatı kaçırmış ve Tuğrul Bey de bu fırsattan yararlanarak ağırlıklarını bırakmış ve Nîşâbur'u terk ederek Çağrı Bey'in yanına ulaşmıştı. Sultan Mesud bu duruma oldukça sinirlenmiş ve Tuğrul Bey ve maiyetinin arkasından Tegin-i Hakimi'yi 500 saray kölesi ve 500 haylaş ile beraber bir şeyler elde etmesi amacıyla görevlendirmişti. Görevlendirilen askerler akşam namazına doğru gelmişler fakat Tuğrul Bey çok süratli hareket ettiğinden dolayı onu görmeyi bile başaramamışlardı.²⁸⁶ Sultan Mesud, kumandanlarına Nîşâbur'u zapt etmelerini ve oraya mümkün olduğu kadar çok ot istiflemeleri talimatını vererek kışın bir kısmının orada geçirilmesinin olası olduğunu söylemiştir. Ardından kendisi de Baverd halkının, hisarı, Selçuklulara bırakmış olduğundan bu tarafa bir akın yapma gereği duymuştur. Sultan Mesud, Baverd'e geldiğinde direnişle karşılaşmış fakat kısa süren bir kuşatmanın ardından Baverd'i teslim alarak direniş gösteren halkı cezalandırmıştır. Selçuklu hakimiyetinin Gazneli hakimiyetine tercih edilmesi sadece bu şehirle sınırlı değildi. Sultan Mesud, Serash şehrinin kuşatmasında da direnişle karşılaşmıştı.²⁸⁷

Tuğrul Bey ise Baverd taraflarında Çağrı ve Yınal-oğullarıyla bir araya gelerek onlara bütün ağırlıklarla beraber sahra tarafına geçmeleri gerektiğini çünkü Sultan Mesud'un ordusunun da kendi orduları gibi ağırlıksız olduğunu ve çöl savaşına uygun

²⁸⁵ Köymen, *age.*, s. 314.

²⁸⁶ Beyhakî, *age.*, s. 571; Zahîru'd-dîn Nîşâbüri, *age.*, s. 81.

²⁸⁷ Köymen, *age.*, s. 317-318.

teçhizatlarla donatıldığını görmüştü. Tam bu konuşmalar devam ederken gözcüler Sultan Mesud'un ordusuyla geldiği haberini ulaştırmışlardı. Selçuklular'ın, Çöle çekilmiş olduğunu gören Sultan Mesud, ne yapmaları gerektiğini Emirlere danışmaya başlamıştı.²⁸⁸

Sultan Mesud daha sonra yeni durumlar karşısında, bir savaş meclisi toplamış ve tekrardan bir plan yapma gereği duymuştu. Vezir bu mecliste sözü alarak, Nesâ'ya gidilmesi gerektiğini ve hasımların korkularının daha da artacağını ve bu sebeple de kaçacaklarını, hem de bu gelişin Harezm'de duyulmasının kendilerine fayda yaratacağını söylemiştir. Sultan Mesud, Vezirin bu planını tasvip ederek hemen uygulamaya koyulmuş ve ertesi gün Nesâ'ya doğru harekete geçmiştir. Tuğrul Bey ise günlerce ayağından çizmesini ve sırtından zırhını çıkaramamıştı. Uyku sırasında da kalkanını yastık olarak kullanmıştı.²⁸⁹ Görüldüğü üzere Selçuklular, Vezirin sözlerini doğrular nitelikte korku içindeydiler. Fakat Gazneli ordusunun durumu da pek mükemmel değildi. Çünkü Nesâ'da birkaç gün geçirmiş olan Sultan Mesud'a, askerler, başlıca ot kıtlığından dolayı yakınmaktaydı. Bu nedenle de Mesud, Nişâbur'a geçmek zorunda kalmıştı. Sultan Mesud'un daha önce burasını ele geçirmek üzere göndermiş olduğu kumandanlar ise başarıya ulaşmış ve şehir ele geçirilmişti. Bu kumandanlardan biri olan Suri ise Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı parçalatarak bu parçaları şehrin fakirlerine dağıtmış, Sultan Mesud adına yeni bir taht yaptırmış, Selçuklular'ın kullandıkları ahırları da yıktırmıştı. Suri'nin bu işler için çaba harcaması Sultan Mesud'un çok hoşuna gitmişti.²⁹⁰

Sultan Mesud'un, Suri'ye vermiş olduğu ot toplama görevi pek başarılı geçmemiş ve Suri ancak 20 günlük ot toplayabilmişti. Müthiş bir kıtlık sürüyor, halktan ve askerlerden devamlı birileri ölüyordu. Tam bu sırada ise Abbasi Halifesinden, Sultan Mesud'a bir mektup ulaşmıştı. Abbasi Halifesi, Sultan Mesud'dan *Türkmenler yüzünden alevlenmiş olan Fitne ateşini* söndürünceye dek Horasan'dan ayrılmaması gerektiğini ve iş bittikten sonra da bu ülkeleri mütegalibelerin elinden kurtarmak üzere Rey ve Cibal taraflarına gitmesini istemekteydi. Bu mektup Hilafet makamının Türkmenlere karşı bakış açısını ortaya koymaktadır. Çünkü Sultan Mesud bu davasında, Türkmenlere karşı

²⁸⁸ Beyhakî, *age.*, s. 572-573.

²⁸⁹ Beyhakî, *age.*, s. 573.

²⁹⁰ Köymen, *age.*, s. 320.

Halifenin manevi desteğini de arkasına almıştı.²⁹¹ Sultan Mesud, Halife'ye verdiği cevap ise emir üzerine gayretini arttıracakını ve şu an ki hedefinin bu olduğu yönündedir.

Kıtlık son derece sert bir şekilde yaşanmaktaydı. Askerler bir buğdaya tanesini bile halkın elinde olduğunu görünce almaktaydı. Ekmek son derece pahalı bir nimet haline gelmişti. Bu durum Sultan Mesud'a bildirilmiş ve buradan gidilmesi gerektiği aksi takdirde geri dönülmesi güç bir hadisenin ortaya çıkacağını anlatmışlardı. Bundan dolayı Sultan Mesud, Tus şehrinden Serash tarafına doğru hareket etmiştir. Ancak buraya hareket halindeyken birçok hayvan ve asker hayatını kaybetmişti. Ordunun morali ise bu durum nedeniyle son derece bozuktu. Serash şehri de savaşla ele geçirilmiş ve şehir harap ve susuzluktan muzdarip bir haldeydi. Askerler, şehrin bu halinin görünce şok geçirmişlerdi. Bu durum neticesinde Sultan Mesud da ne yapacağını bilemez bir haldeydi. Hayvanlar için yiyecek bulamıyorlar, ancak yağmur sularıyla sahrada biriken çürümüş otlarla besleyebiliyorlardı. Fakat hayvanlar en sonunda ölüp gidiyordu. Piyade askerlerin ise durumları daha da beter idi. Bu durum karşısında şaşırıp kalan Hükümdar derhal devlet erkânı ile bir toplantı düzenledi. İleri gelenlerden birkaçı “Bu ne haldir? Bu böyle devam ederse ne insan kalacak ne hayvan!” dediler. Tüm bunlara rağmen Hükümdarın bildiği bir şey daha vardı. Kendileri bu haldeyse Selçuklular da bir o kadar zor durumdadır.²⁹² Ancak devlet erkânı aynı fikirde değildi. Onlara göre, ot bolluğu açısından Selçuklular zorluk yaşamamakta ve atları, Gazneliler, onlara ulaşana kadar şişmanlamış ve dinlenmiş halde olacaklardı. Bu nedenle ise Sultan Herat'a gitmeli ve Bâdgis ve havalisinde ot bulup, Selçuklular üzerine oradan harekete geçilmelidir. Fakat Sultan Mesud bu teklifi düşünmeden reddetmiş ve Merv'den başka bir yere gitmeyeceğini çünkü Selçuklular'ın o taraflara geleceği fikrini savunmuştur. Devlet erkânı ise Merv'e gitmenin doğru olmayacağını şu an yılın bu zamanında orasının kurak olduğunu ayrıca yolda su ve ot bulunmaması nedeniyle askerlerin zor duruma düşeceğini ve hükümdara katılmadıklarını söyleyince, Sultan Mesud çok kızmıştı. Sivil ve askerî erkânın yapmış olduğu tüm bu vazgeçirme teşebbüsleri bir sonuç vermemiş ve Sultan Mesud planını uygulamaya geçirerek Merv tarafına doğru yola çıkılmasına karar vermişti.²⁹³

Gazne ordusu Merv'e doğru yola çıkmış ve bir kuşluk vakti başlarında Yınalların olduğu 1000 Türkmen süvarisi ile Börü Tekin'in 500 mülteci atlısı, Gazne ordusunun

²⁹¹ Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci”, s. 102-103.

²⁹² Beyhakî, *age.*, s. 579.

²⁹³ Beyhakî, *age.*, s. 579; Köymen, *age.*, s. 321-324.

karşısına çıkmıştı. Aralarında şiddetli çatışmalar meydana geldi ve Selçuklular, vur-kaç taktiğiyle mücadele ederken, Gaznelilere ait birçok deveyi de kaçırpı ele geçirdiler. Gerçekleşen bu olay nedeniyle pişmanlığını dile getiren Hükümdar, bütün askeri ve sivil erkanını alelacele toplantıya çağırmişti. Sultan, kendilerinde bu kadar büyük bir ordu varken, sadece 1500 atının onlara böylesine bir darbe vurmasını anlamlandırmalarını istemişti. Sipahsâlâr ve Hâcib-i Bozorg, durumun beklemedikleri bir anda gerçekleştiğini fakat yarın bir daha böyle bir taarruz gerçekleştiğinde hazır halde oldukları cevabını vererek Hükümdarı sakinleştirmişti.²⁹⁴ Daha sonra göreceğimiz üzere Selçuklular, Gazneliler karşısında üstünlük kurmalarının tek nedeninin Selçuklular'ın beklenmedik anlarda saldırı düzenlemeleri değil, *asabiyet*lerinin, Gazneliler üzerinde üstünlük kurmaya vermiş olduğu kudretin de etkisinin olduğundandır.

Selçuklu Başbuğları, Sultan Mesud'un Serash'dan Merv'e doğru hareket ettiği haberini alınca tedirginlik duymaya başladılar. Bu durum karşısında da nasıl davranacaklarına dair bir toplantı düzenlemeye karar vermişlerdi. Tuğrul *Bey* toplantı sırasında ağırlıkları alarak Dihistan tarafına giderek, Cürcân taraflarını almayı ve Rey, Cibâl ve İsfahana çekilmeleri gerektiği fikrini öne sürmüştür. Sultan Mesud hakkında da ordusunun, aletin ve teçhizatının ayrıca vilayetinin çok olduğunu fakat Selçuklular'ın kudretini de idrak ettiğini, bu nedenle de peşlerinden gelmeyeceğini söylemiştir. Fakat Çağrı *Bey* sözü alarak, "Sizin söylediğiniz ve kararlaştırdığınız bir şey değil. Bu iş başından doğru değildi. Böyle yapmak, böyle bir padişahın kemerine el vurmamak lâzımdı. Ona üstün gelirsek bütün cihana üstün gelmiş sayılırız. O bize üstün gelirse artık buradan kaçmak lâzım gelir, eğer mağlup olursak başımıza ne felâketler geleceği malûmdur."²⁹⁵ Çağrı *Bey*'in bu toplantıda eğer "Gazneli Mesud'u mağlup ettikleri taktirde tüm cihanı fethetmiş sayılırız" cümlesi pek de yanlış bir düşünce yapısı değildir. Çünkü İbn Haldun *asabiyet*in gayesi olan *mülk*ün elde edilmesiyle hemen sonlanmaz ve daima ilk gayeden daha yüksek ve daha ötede bir tagallüb ve tahakküm peşinde koşmaya devam eder.²⁹⁶ *Mülk*ü elde eden kabilenin, refaha kavuşmasıyla *asabesi*, nüfusu ve adamları katbekat artar. Bu nedenle de refah da ilk zamanlarda *mülk*ü elde eden kavme kuvvet katarak *mülk*lerini genişletmelerine olanak sağlar.²⁹⁷ Zaten onlar *hadarî*lerle ittifak kurarken daima bu düşünce doğrultusunda hareket etmiş olduklarını bu toplantıdan

²⁹⁴ Beyhakî, *age.*, s. 583; Köymen, *age.*, s. 324-325.

²⁹⁵ Beyhakî, *age.*, s. 585; Köymen, *age.*, s. 326.

²⁹⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 350.

²⁹⁷ İbn Haldun, *age.*, 398.

anlıyoruz. Ayrıca Gaznelilerle birçok defa yapılan antlaşmada, Gazne Devleti'nin itaati altına girmemeleri de bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Çağrı Bey, çekmiş oldukları bu kıtlığın Gazneliler için de geçerli olduğunu ve onların durumunun kendilerinden daha beter olduğunu söylemiştir. Gerçekten de Gaznelilerin durumu daha fena bir haldedir. Çünkü *bedevî* Türkmenler, bu kıtlık zamanlarına alışkındı. Ancak *hadarî* Gaznelilerin ise bu zamanlarda oldukça zorluk yaşadıklarını yukarıda anlatmıştık. Çağrı Bey'in sözlerinden de anladığımız kadarıyla, onlar bölgenin en güçlü *hadarî* hükümdarı olan Sultan Mesud'dan korkmuyorlar aksine onu mağlup ettikleri takdirde *mülkü* elde edeceklerini düşünüyorlardı. Selçuklular'ın Şefi olan Tuğrul Bey'in de geri çekilmelerini öne sürmesinin nedeni de Sultan Mesud'dan korkması değil Cürcân ve havalisinin *mülkü* elde etme açısından Horasan'a göre daha kolay olmasıydı.²⁹⁸ *Yabgu*, Tuğrul ve Yınallarla beraber bütün Türkmen kumandanları Çağrı Bey'in bu fikrine katılarak Gazneli Devleti'ni ortadan kaldırarak *mülkü* elde etme hayallerini gerçeğe dönüştürme vaktinin geldiğine karar vermişlerdir.

Selçuklu ordusu ve Sultan Mesud'un ordusu savaş düzenine geçmiş ve Gazneliler tarafından işler yolunda gitmemişti. Çünkü Selçuklular her taraftan Gazneli ordusuna karşı saldırı düzenlemekteydiler (22 Mayıs 1040/7 Ramazan 431 Perşembe). Gazne ordusu bu saldırılar karşısında oldukça çaresiz kalınca Selçuklular da bunu hissetmiş ve daha fazla şevkle mücadele etmeye başlamışlardı. Bu savaşta Gazneliler adına bir bozgun yaşanmaması da oldukça dikkat çekicidir. Çünkü ellerinde hiçbir şey kalmamış, Selçuklular, birçok deve ve kumaşı alarak yanlarında götürmüşlerdi. Öğle vaktine kadar süren çatışmanın sonucunda, Hükümdar son derece ümitsizliğe kapılmış ve askerler de birbirleriyle vedalaşmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Sultan tekrardan ileri gelenleri çağırarak bir toplantı düzenlemiş ve uzun tartışmalar sonucunda bir planda anlaşılmıştı. Merv tarafına çekilmeleri gerektiği kararlaştırılmış çünkü o tarafa gidildiğinde bütün sorunların ortadan kalkacağı düşünülmüştür. Ayrıca bu toplantıda savaş sırasında çok fazla gayret göstermeyen saray gulâmlarının da daha şevkli harp etmeleri gerektiğine, Hinduların bir iş görmediğine ve süvarilerin de bir işe yaramadığına parmak basılmıştır. Saray gulâmlarından sorumlu olan Begtoğdı, Hükümdarın huzuruna çağırılmış ve neden bu gulâmların pek bir iş yapamadığı sorulmuştur. O da gulâmların ellerindeki atlarının kıtlık nedeniyle zayıf düştüğünü ancak buna rağmen onların ellerinden geleni yaptıkları

²⁹⁸ Köymen, *age.*, s. 327.

cevabını vermiştir.²⁹⁹ Daha sonra Emir, saray gulâmlarına seçme Arap atlarından tedarik etmiş ve bu açığını kapatmıştır. Daha sonrasında ise Hindular çağırılmış ve onların kulakları iyice çekilmiştir. Hinduların kumandanları ise Emir'e aç olduklarını ve uzun süredir arpa ve un yüzü görmediklerini bildirmişlerdi. Tüm bunlara rağmen de ölünceye kadar hizmette kusurda bulunmayacaklarını ilan ettiler.³⁰⁰

23 Mayıs 1040 yılında Gazne ordusu harekete geçmiş ve daha yarım fersah ilerlemişken, Selçuklu Türkmenlerinin seslerini işitmişlerdi. Bunun üzerine de dört taraftan birçok atlı, Gazne ordusunun üzerine doğru hücumla geçmişti. Hiçbir yerde de Tuğrul, *Yabgu* ve *Çağrı Bey*'den bir iz yoktu.³⁰¹ Savaş öğlen vakitlerine doğru geldiğinde Gazneliler, Dandanakan kalesine varmıştı. Selçuklular ve Gazne ordusu savaş düzenine girmiş ve savaşa hazır bir şekilde beklemeye başlamışlardı. Gazne ordusuna karşı savaşa girişen Türkmenlerin, gayretleri sonucunda Sultan Mesud'un ordusu dağıldı ve ordunun her tarafında düzen bozuldu. Saray köleleri develerinden inerek, Arap ve Hatlan atı almış olanlarla birleşip, Türkmenlere katılmıştı. Ordunun askerleri kaçışmaya başlamış, Emir, Hâce Abdurrezzak Ahmed-i Hasan, Bû-Sehl, Bu'n Nadr, Bu'l Hasan ve bunların köleleriyle kalakalmıştır. Hindular da bozguna uğramış başka bir tarafa kaçıyorlardı. Bunun da bir sonucu olarak da Gazne ordusu, Dandanakan kalesinin önünde büyük bir hezimete uğramıştır.³⁰² Savaşın sonuçlanmasının üzerine Selçuklular oldukları yere bir çadır kurmuşlar ve orada Tuğrul'u tahta oturttarak, onu Horasan Emiri gibi *hadarî*lere ait üst bir unvanla selamlamışlardır.³⁰³ Bununla beraber büyük bir servete sahip olan Selçuklular, Sultan Mesud'a ait olan kağıtları ve yazı edevatı büyük bir mutlulukla ele geçirmişlerdi. Ayrıca savaşı kazandıklarını Türkistan hanlarına, Ali Tekin oğullarına, Börü Tekin'e, Aynü'd-devle'ye ve bütün Türkistan'daki diğer *hadarî*lere, müjdecilerle divithane nişanları ve ordu sancakları göndererek bildirdiler.³⁰⁴

İbn Haldun, *mülk*ün elde edilmesiyle yeni bir hanedanlığın ortaya çıktığını söylemektedir. İbn Haldun'a göre hanedanlık ya ihtiyarlamış bir valinin isyanı ya da dışardan bir kabilenin saldırarak ele geçirmesi yoluyla iki şekilde ortaya çıktığını açıklamıştır. Görüldüğü üzere de Selçuklular, *asabiyet*lerinin vermiş olduğu kuvvetle,

²⁹⁹ Beyhakî, *age.*, s. 587; Köymen, *age.*, s. 331-332.

³⁰⁰ Beyhakî, *age.*, s. 588.

³⁰¹ Beyhakî, *age.*, s. 589.

³⁰² Beyhakî, *age.*, s. 589-590; Köymen, *age.*, s. 336-337.

³⁰³ Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 104.

³⁰⁴ Beyhakî, *age.*, s. 594.

Sebük Tegin Hanedanlığının Sultan Mesud döneminde ihtiyarlık zamanına rastlayarak, onların *mülkünü* çekip elde etmişlerdir.³⁰⁵

Görüldüğü üzere Selçuklular, önce Sultan Mahmud ve sonrasında da onun oğlu Sultan Mesud ile mücadelelere girişmiş, sonrasında kendilerinin de dediği gibi Sultan Mesud gibi büyük bir sultana karşı *mülkü* elde etme mücadelesini sürdürmekte direterek, en sonunda istediklerini elde etmişlerdir. Sultan Mesud, Selçuklularla olan mücadelesine yeteri kadar önem göstermemiş, onların *asabiyetlerinden* gelen kuvvetini fark ettiğindeyse durum çoktan geri dönülemez bir hale gelmişti. Kendisi de son savaştan önce Herat'a gitmenin ve bu kavimle sulh yapmanın en hayırlısı olacağını beyan etmiş fakat böyle bir hareket etme zamanının geçtiğini itiraf etmişti.³⁰⁶ Sultan Mesud, Selçuklular'ın, kuvvetlerinin ağırlıksız ve çöl savaşına uygun teçhizatlarından geldiği yanılığısına kapılmış ve ordusunu bu nedenle düzenlemiştir. Sultan Mesud'un çöl teçhizatıyla donatılmış ordusu, kölelerden ve ücretli askerlerden oluşmuştu. Selçuklular'ın tabileri ise, *hadarîleşme* sürecine oldukça uzak, çöllerde ve bozkırlarda hayatlarını idame ettirerek *asabiyetleri* kuvvetli askerlerden oluşmaktaydı. Bundan dolayı da Sultan Mesud'un, Selçuklulara karşı zafer kazanması neredeyse imkânsız bir durumdu. Zaten Gazneli Devleti'nin nihayete ermesi de hiç şaşırtıcı bir durum değildir. Çünkü İbn Haldun'a göre insanlar gibi devletlerin de ömürleri vardır. İbn Haldun bunu kesin olarak belirtmese de devletlerin ve hanedanların ömürleri genel olarak üç nesildir. Birinci nesil, çetin hayat şartlarını göğüsleyerek halkı kendilerine boyun eğdirirler. İkinci nesil *bedevîlikten hadarîliğe*, darlıktan genişliğe geçerek *asabiyetlerinin* keskinliğini köreltirler. Bu nedenle de ellerinden birçok şey kaybetmeye mahkûm hale gelirler. Ancak ilk nesildeki gibi hallere dönme ümitlerini daima canlı tutmaktadırlar. Fakat üçüncü nesle gelindiğinde *bedevîliğin* esamesini okumak mümkün değildir. *Asabiyetleri* çoktan kaybolmuş ve devamlı refah ve bolluğu arzulamaları nedeniyle son hallerdedirler. Karşılarına hak talebinde bulunan birileri çıktığında kendilerini savunmaktan aciz durumda kalmışlardır. Bu nedenle de devletin sahibi kendilerine destek olacak bahadır kişilere ihtiyaç duyar. Devletin ihtiyarlaması ve gerilemesi ise bu üç kuşak sürecinde gerçekleşir.³⁰⁷ Sultan Mesud döneminde de devletin gerilme sürecine girdiğini görüyoruz. Çünkü onlar hem kendilerini, hak talep etmekte olan Selçuklulara karşı korumak için

³⁰⁵ İbn Haldun, *age.*, s. 350; Polat, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Süreci", s. 74

³⁰⁶ Köymen, *age.*, s. 329-330.

³⁰⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 393-394.

müttefik arayışı içine girmiş fakat bir sonuç elde edememiş hem de Beyhakî'nin eserinin birçok yerinde Sultan Mesud için eğlence, zevk ve sefa düşkünü olduğundan bahsetmiş hatta onun alkol eğlencelerini, kuşluk vaktine kadar sürdürdüğünü yazmıştır.³⁰⁸ Görüldüğü üzere Sultan Mesud, refah ve bolluk içerisinde yaşamaktayken Selçuklular, çetin şartlarda *bedavet*lerini korumuş ve çeşitli *asabiyet*ler üzerinde hakimiyetlerini ispatlamış, bunun üzerine de Sultan Mesud'un karşısına hak talep etmek amacıyla çıkmışlardı. Tabi ki de bu hak talebinin devamlılığını sağlamak adına da Selçuklu *reisi* Tuğrul Bey, *hadarî*lere özgü hallerle vilayetlere törenle giriyor ve yine onlara özgü unvanlar kullanmaya özen gösteriyordu. Ayrıca onların, Sultan Mesud'dan kalan yazıları ve yazı edevatını ele geçirdiklerinde göstermiş oldukları sevinç, bize *hadarî* dünyaya merak duyduklarını dair bir ipucudur.³⁰⁹

³⁰⁸ Beyhakî, *age.*, s. 437.

³⁰⁹ Beyhakî, *age.*, s. 594.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR'IN HADARÎLEŞME SÜRECİ

3.1. Selçuklular'ın Hadarî Umrâna Geçişi

Selçukoğulları daha önce *bedevî* hallerde yaşadıklarından kendilerine has bir *umrâna* sahiptiler. Çünkü hayvancılık ve ticaretle uğraşan Selçuklular, bu maişetin gerektirdiği yönde *bedevî* hayatı sürdürmekteydiler. Fakat Tuğrul Bey liderliğinde *mülkü* elde etmelerinin üzerine artık bu *bedevî* hayatı bırakarak yavaş yavaş *hadarîliğe* geçiş yapmaya başlamışlardır. Bu *hadarî* geçiş ilk başta Tuğrul Bey'in hakimiyet alametlerinde sonrasında ise Selçuklular'ın, yönetim ve saray teşkilatlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Selçuklular'ın kullandığı lakap ve unvanların, *mülkü* elde eder etmez, birer birer eski geleneklerinden koparak *hadarî* idareciler gibi unvanlar kullandığını gözlemlemekteyiz. Nitekim Selçuklular'ın eski *reisi* Arslan'ın ve Tuğrul Bey'in amcası Musa'nın *yabgu* unvanını kullandıklarını biliyoruz. Fakat *mülkü* elde eden Tuğrul Bey, saltanatının başlangıcında emir ve *melik* unvanlarını bastırdığı sikkelerde görmekteyiz. Ayrıca Çağrı Bey'in de *melik* unvanını, Merv şehrinde okutmuş olduğu hutbede geçirmiştir. Yine hutbe okutma adeti de *hadarî* hayatla beraber gelmişti. Çünkü hakimiyetini tesis etmiş *hadarî* hükümdarlar bu şekilde hutbeler okutmaktaydı. Bunlardan başka Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e hediye etmiş olduğu hakimiyet sembolleri arasında kıymetli taşlarla süslü bir tac vermiş ve Tuğrul Bey de bu tacı başına koymuştu. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun kapılarının önünde çaldırmış olduğu Nevbet de *hadarî* adetlerden biriydi.³¹⁰ Selçuklularda zulme uğrayan ve haksızlık edilen kişilerin başvurdukları bir divan da mevcuttu. Bu müessesenin adı ise Divan-ı Mezalim idi. Sultan burada halkın şikayetlerini dinler ve haklıyı haksızdan ayırmaya dikkat ederdi.³¹¹ Divan-ı Mezalim daha çok *bedevî umrâna* ait bir yapıya benzemekte olduğunu ve *mülkün* elde edilmesiyle bu yapının *hadarî umrânla* kurumsallaştığını varsayabiliriz. Çünkü *bedevî* yaşamda *riyasetle* yönetilen bir kabilenin *reisi*, topluluğun ihtiyaçlarına geri dönüş yapması amacıyla görevlendirilmiş, eşitler arasında öne çıkmış bir önder durumundadır. Ekonomik ve sosyal hayatın devamlılığını engelleyen her türlü eylemi engellemeye çalışır.³¹² Bu divanın amacı da halkın şikayetlerini dinleyerek bu tür engellerin önüne geçilmeye

³¹⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 499-500.

³¹¹ Sevim-Merçil, *age.*, s. 510.

³¹² Çalışkan Akçetin, *agm.*, s. 361.

çalışılması ve onların ihtiyaçlarına önder olan kişinin cevap vermesi şeklindedir. *Bedevî* usullerdeki yönetim şeklinin *hadarî*likle beraber kurumsallaşarak bu yapının elde edildiğini anlayabilmekteyiz.

Tuğrul *Bey*'in *hadarî*leşmesinin görüldüğü bir diğer konu ise ordu düzeninde karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular'ın yükselişinin ilk dönemlerinde ordunun büyük bir kısmı Türkmenlerden oluşmaktaydı. Bu nedenle de onların sadakatini korumak amacıyla *bedevî* hayatı devam ettiren Türkmenler için sürekli otlaklar sağlanmalıydı. Peacock'a göre "göçebe" bir *bey*in geleneksel vazifesi, yönetimi altındaki adamlara bu otlakları sağlamaktı.³¹³ Tuğrul *Bey*'in Bağdat'a geldiği ilk vakitlerde Türkmenlerle yerel halk oldukça iyi geçiniyordu. Fakat zamanla Tuğrul *Bey*, Türkmenleri besleyemez hale geldi. Bunun üzerine de askerler yağmalar düzenlemeye ve halka zarar vermeye başlamıştı. Türkmenlere sürekli bir otlak tesisinin zorluğunu yaşayan Tuğrul *Bey*, köle askerlerden oluşan bir birlik tesis etmeye karar vermiştir.³¹⁴ Daha sonrasında bu Türkmenlerin, İbrahim Yınal'ın Tuğrul *Bey*'e karşı çıkarmış olduğu isyanda İbrahim Yınal'ın tarafında olduklarını göreceğiz.

Tuğrul, Çağrı ve Musa *Yabgu mülkü* elde ettikten sonra tabi ki de bu devleti *riyasetle* yönetemezlerdi. Bu nedenle de hem eskiden *hadarî* devletlerde görev almış şahıslardan yardım almışlar hem de yönetimi buna uygun olacak şekilde düzenlemişlerdir. Peacock bize Selçuklular'ın topraklarını nasıl yönettiğine dair birkaç bilgi vermektedir. Mesela İbnü'l-Esîr'i kaynak göstererek, Tuğrul *Bey*'in vezirinin Ebû Kasım Ali b. Nîşâbur'da ise Tuğrul *Bey*'in önde ve eski bir yerel aile mensup Hâce Muvaffak adındaki birini kendisinin temsilcisi olarak atandığını da vurgulamaktadır. Çağrı *Bey*'in de kendi topraklarında kurumsal işlerle meşgul olan memurlar çalıştırdığını da söylemektedir.³¹⁵ Tuğrul *Bey*'in Hükümdarın bulunduğu merkezdeki en büyük kuruluş Büyük Divan idi. Bu kuruluş devletin idari teşkilatının tüm işleriyle ilgilenmekteydi ve başkanı ise vezir idi. Vezirin başkanlığındaki bu divan ise Divan ül-inşa vet-tuğra, Divan üz-zimam ve'l-istifa, Divan ül'arz, Divan-i işraf-ı memalik denilen ikinci derecede dört divandan oluşmaktaydı. *Bedevî* usullerde, böyle işler kabilenin büyükleri toplanarak ve birbirine danışarak *reis* önderliğinde müzakere ediliyordu. Ama artık *hadarî*leşme

³¹³ A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 59.

³¹⁴ Peacock, *age.*, s. 63-64.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 400; A. C. S. Peacock, *age.*, s. 61.

başladığından, bu tür işlerle Sultan uğraşmıyor ve vezir başkanlığındaki divana bırakıyordu.³¹⁶

Tüm bunların yanı sıra Selçuklular'ın giyim ve kuşamında da birçok değişiklik meydana gelmiştir. Çünkü onlar *bedevî* yaşam şartlarına uygun olan giysiler kuşanmaktaydılar. Fakat *hadarî umrân*ın etkisini göstermesiyle yavaş yavaş bu kültür de değişmiştir. Selçuklular'ın günlük yaşantısında giyilen elbiseler, kişinin mali durumuna ve sorumluluklarına göre değişiklik gösterdiği söylenebilir. Ayrıca mevsim geçişlerinde ve belirli özel günlerde de bu değişikliğin yaşandığı tahmin edilebilir. Selçuklular kaftan ve önleri açık entariyi giyiyorlar, bellerine üzerinde tiraz bulunan bir kemer sarıyorlardı. Ayaklarında da deri veya keçeden çizmeler bulunuyordu.³¹⁷ Ayrıca Hilat ve Taç kuşanma gibi *hadarî* unsurları da benimsediklerinden daha önce bahsetmiştik. *Sultan* Tuğrul'un henüz *mülkü* elde etmeden önce 1038 senesinde fethetmiş olduğu Nîşâbur'da yapılan tasvir bize onun *bedevî* hallerine dair bilgi vermektedir. Bu tasvirde, onun başında ketenden bir sarık, üzerinde ise cins bir kumaştan yapılmış uzun kollu ve uzun etekli, önden ilikli bir elbise giydiğinden, ayağında ise keçeden yapılmış bir çizmenin bulunduğundan, belinin saran ve üstünde ok ve yay işaretleri bulunan bir kemer olduğundan bahsetmiştir.³¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Selçuklular *bedevî umrân*da edinmiş oldukları alışkanlıkları tamamıyla bırakamamış, giyim kuşamlarını *hadarî* yaşantıya uyarlamışlardır. Birkaç değişiklik dışında giydikleri elbiselerde büyük bir değişiklik yaşanmamıştır. Yapılan değişiklikler sadece kıyafetlerin kumaşında kendini göstermiştir. Oğuzlar'ın genel olarak yün ve keçeden elbiseler giyiyor olması kuvvetle muhtemeldir. Ama Tuğrul Bey'in *mülkü* elde ettikten ve İran coğrafyasında hakimiyetini tesis ettikten sonra onun, pamuktan ak renkli elbiseler giydiğini görmekteyiz.³¹⁹

İbn Haldun'un da tespitlerinde açıkladığı gibi Refah, *mülkün* tabiatında olan bir haldir. Çünkü Selçuklular, kendinden önceki *mülk* sahibinin elinden tagallüp yoluyla malik olmuş ve bundan dolayı da saadeti ve nimeti o ölçüde çoğalmıştı. Bunlara bağlı olarak da adetleri ve ananeleri artmıştı. *Hadarî*leşen kavimler, Yiyecek, içecek, kılık, kıyafet, kap-kaçak ve yatak gibi şeylerde bile kibarlığı ve zarafeti arzulamaya başlarlar.

³¹⁶ Sevim-Merçil, *age.*, s. 508-509.

³¹⁷ Guliyeva Minara ve Meydan, Cemal, "Büyük Selçuklu Dönemi Saray Giyim Kuşamı", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2020, S. 16, s. 179-180.

³¹⁸ Minara ve Meydan, *agm.*, s. 181.

³¹⁹ Sümer, *age.*, s. 49.

Daha nefis şeyler yemeye, zarif kıyafetler giyme gibi alışkanlıklara yönelirler.³²⁰ Sonraki nesiller de seleflerinden daha ileri refahı arzular ve adeta onlarla bir rekabete girme mecburiyetini hissederler. Bu durum da hanedanlığın sonuna kadar anlatıldığı şekilde ilerler.³²¹ Ayrıca gelen bu refah da başlangıçta devletin gücünü arttıran bir etkidir. Bir kabile *mülkü* elde edip refaha da ulaştığı takdirde o kabile, azatlılarını ve taraftarlarını arttırmış olur. Bunun yanı sıra da nüfusu, nesli ve cemaati çoğalır. Bu sebeple sayıları artmış olan kabilenin kuvveti de katlanmış olur. Devletin başlangıcında bu tür gelişmeler kolayca *mülkün* genişlemesine olanak sağlar.³²² Dandanakan savaşının ardından Selçukoğullarına birçok Türkmen katılarak nüfuslarının artmasına yol açmış bunu üzerine Tuğrul *Bey* de *mülkü* elde etmesiyle ve refahın getirdiği kuvvetle *mülkünü* genişletmek üzere harekete geçmiş ve birtakım yerel *beyler* üzerinde tahakküm kurmayı amaçlamıştır. Tuğrul *Bey*, hanedan üyelerinin yardımları ve diğer Türkmen *beylerinin* desteğiyle bu amacını düzenledikleri asıl toplantıda açık etmiştir.

3.2. Selçuklular'ın Mülkü Elde Etmesinin Üzerine Mülklerini Genişletmeleri

Tuğrul *Bey*, Dandanakan zaferinin ardından Türkistan hakimlerine bir mektup göndermiş ve göndermiş olduğu mektupta; Gazne hükümdarlarının köle-zade ve kendilerinin ise padişah-zade olduklarını, bu süreçte de halifelige sadık durumda kalacaklarını ve gaza hareketlerini sürdüreceklerinden bahsetmekteydi. Mektubun başında, Türk hakimiyet sembollerinden ok ve yay işaretlerini koymayı ihmal edilmemişti.³²³ Selçuklular'ın yapmış oldukları asıl toplantı ise Dandanakan zaferinin hemen ardından aynı ay içerisinde gerçekleşmiştir. Bu toplantıda Selçuklu Başbuğları, Merv'de toplanmış ve *mülkün* nasıl taksim edileceğine dair müzakerelerde bulunuyorlardı. Bu toplantı sırasında Tuğrul ve Çağrı *beyler* oldukça öne çıkarak, toplantının asıl mihveri durumundaydılar.³²⁴ Bu üç lider arasında ise Tuğrul *Bey*'in üstünlüğü öne çıkar durumdaydı.³²⁵ Tuğrul *Bey*, bu toplantıda kardeşine bir ok vermiş ve “kır” demiştir. Çağrı *Bey*'de Tuğrul *Bey*'in arzu ettiği şekilde oku parçalamış, bunun üzerine de üç tane ok vermiş ve bunu da kırmasını söylemiştir. Üç oku güçlükle kırmasının üzerine Tuğrul *Bey* bu sefer dört ok vererek kırmasını söylemiştir. Okların

³²⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 324.

³²¹ İbn Haldun, *age.*, s. 389.

³²² İbn Haldun, *age.*, s. 398.

³²³ Turan, *age.*, s. 106-107.

³²⁴ Köymen, *age.*, s. 357.

³²⁵ Peacock, Tuğrul *Bey*'in üstünlüğünün bazı kaynaklar ışığında o kadar da belli olmadığını, Çağrı *Bey*'in daha üstün durumda olduğu görüşünü de eserinde belirtmektedir. Bkz. Peacock, *age.*, s. 55.

sayısının dört olmasıyla kırılması oklar imkansız bir hal almıştı. Tuğrul Bey, toplantıdakilere dönerek, “Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Aynı ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa, yenmeğe kasdeder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider.”³²⁶ demiştir. *Asabiyyetleri* doğrultusunda *mülkü* elde etmelerinin üzerine Tuğrul Bey, İbn Haldun’un devletlerin ilk tavrını gösterir niteliktedir. Bu tavırda daha önce bahsettiğimiz üzere devletin sahibi zafere ulaşır, *mülkü* istila eder ve kavminin yardımını olmadan tek başına bir iş yapamamaktadır.³²⁷

Ayrıca bu toplantıda gözlemlediğimiz bir diğer durum ise *yabgu* unvanının, derece olarak *hadarî* unvanı almış olan *Melik Çağrı*’dan sonra gelmektedir. Bu da açık bir şekilde *yabguluk* sisteminin hala devam etmekte olduğunu fakat yeni *hadarî* yönetim biçiminde etkisinin azaltıldığı anlamına gelmektedir. Bunu da aralarında yapılan devletin taksim sürecinden anlamaktayız. Çünkü Horasan’ın en önemli üç merkezi, önem derecesine istinaden sırasıyla bu üç Selçuklu lideri arasında taksim edilmişti.³²⁸ Selçuklu ailesinin tüm ileri gelenleri ve ayrıca hanedana üye olmayan kumandanlar dahi bu kurultaya katılmışlardı. Dandanakan zaferinin üzerine saltanat merasiminin ardından, kurulan bu yeni devletin, hanedan üyeleri arasında taksim edildiğini görüyoruz. Tuğrul Bey, Sultan unvanı ile Nîşâbur’u ve garpta fethedilecek beldeleri alacak, Çağrı Bey, *melik* sıfatıyla ordu kumandanı olarak, hükümetin merkezi Merv’i ve Ceyhun, Serash ve Belh şehirlerinden Gazne’ye kadar uzanan ülkelerin sahipliğini üstlenecek, *Yabgu* ise Herat merkez olmak üzere Bust, İsfizar ve Sistan’a kadar alınacak şehirlerin hâkimi olacaktı. Böylelikle Selçuklu Devleti resmi olarak üç liderin hakimliğine ayrılmıştı. Her bir lider, kendine ait bölgesinde hutbe okutmak, para bastırmak, kapıların nevbet çaldırmak ve başlarında çetr taşımak gibi *hadarî*lere özgü hakimiyet sembollerini sergiliyorlar ancak yine de *Sultan* Tuğrul’un bu devletin gerçek hükümdarı olduğunu ve üstünlüğünü kabullenmişlerdi. Çağrı Bey ve *Yabgu*, kapılarında üç nevbet çaldırdığı halde *Sultan* Tuğrul’un kapısında beş nevbet çaldırması onun üstünlüğünü gösterir niteliktedir.³²⁹ *Bedevî*lere özgü siyasi yönetim sisteminin etkilerinden çıkmak, *Sultan* Tuğrul için pek

³²⁶ Râvendî, *age.*, s. 101.

³²⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 399-400.

³²⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Grafikler yayınları, Ankara 2012, s. 71.

³²⁹ Turan, *age.*, s. 108.

kolay olmayacaktı. Fakat bu sistemin devam etmesine rağmen *Sultan* Tuğrul *hadarîleşmeye* yönelik tavırlar sergileyerek, yavaş yavaş *hadarî* dünyayla kendi kavmini de tanıştırmaya başlamıştı. *Mülk*ün de elde edilmesiyle bu süreç biraz daha olsun kolaylaşmaya başlayacaktı. Çünkü hem *asabiyet* gayesi olan *mülkü* elde edince etkisini yavaş yavaş kaybederek, *bedevî* kavimlerin vahşiliğini kırarak hem de refah hali arttıkça *bedevîliğin* izlerine rastlanılamaz bir duruma gelinecektir. Çünkü İbn Haldun *mülk*ün husule gelmesiyle refah ve ahval genişleyerek *mülkü* takip eder. *Hadarîlik* ise çeşitli refah şekillerine ve birtakım sanatların mükemmelleşmesine neden olur. Devletlere sahip olanlar, kendilerinden önceki devleti ve hanedanları taklit ederek onların örf, gelenek ve merasimlerini olabildiğince taklit etmeye çalışırlar.³³⁰ Tuğrul *Bey*'in de bu doğrultuda hareket etmeye çalıştığını görmekteyiz. Kullandığı unvanlar, şehre girerken düzenlediği merasimler, hutbe okutmak ve para bastırmak gibi hakimiyet geleneklerini, Gazneli Devleti'nin *hadarî* adetlerini taklit usulüyle uygulamaya geçirmiştir. Belki de Tuğrul *Bey* bunları yaparak *bedevîliğin* keskinliğini kırarak, *hadarîleşmeye* giden yolu bir nebze de olsa kolaylaştırmak istemiştir. Tuğrul *Bey* kurmuş olduğu bu yabancı devleti yönetmek amacıyla *hadarî* yüksek memurlardan yardım almayı da ihmal etmemiştir. Horasan Amili Ebu'l Kasım Buzcani'yi vezir olarak yanına almış ve onun fikirlerine değer vermiştir. İsfahan meliki Kakuya-oğlu Faramurz'un, Tuğrul *Bey*'i galibiyeti nedeniyle tebrik etmek üzere göndermiş olduğu Ebu'l-Fath Razi'den de oldukça etkilenen Tuğrul *Bey*, onu da yanında alıkoyarak kendisine vezir olarak tayin etmiştir.³³¹ Tuğrul *Bey*'in eski Gazneliler Devleti hizmetinde bulunmuş ve *hadarî* dünyaya yabancı olmayan şahısları hizmetine almasının en önemli nedeni ise *bedevî* Türkmenler ve *hadarî* halk arasında bir denge kurmaktır.³³²

Tuğrul *Bey*, *mülk*ünü genişletmesinin yanı sıra bazı yerel beylikleri de kendisine tabi kılmayı amaçlamıştı. Mervânî Emîri Nasrüddevle, Tuğrul *Bey*'in isteğiyle hutbeyi onun adına okutmayı kabul ederek, Tuğrul *Bey*'in üstünlüğünü kabullenmişti. Daha sonra Tebriz üzerine sefer düzenleyen Tuğrul *Bey*, Azerbaycan hâkimi Ebu Mansur Vehsudan'dan da kendisi adına hutbe okutmasını istemiş ve bu isteği gerçekleşmişti.

³³⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 395.

³³¹ Turan, *age.*, s. 108.

³³² Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", s. 72.

Sonrasında Gence önlerine doğru gitmiş ve burada da Şeddadoğullarını itaati altına almıştır.³³³

Tuğrul *Bey*'in hakimiyet sembolü olarak bastırmış olduğu Nîşâbur'daki ilk paralarda *el-Emirü'l-ecell* unvanı bulunurken daha sonra Rey şehrinde bastıracağı paralarda da *el-Emirü's-Seyyid* unvanını kullandığını görüyoruz.³³⁴ Belki de Tuğrul *Bey*, Sultan unvanını kullanmak için henüz çok erken olduğunu ve bu *bedevî* ahvalin biraz daha kırılması gerektiğini düşünüyor olabilir. Anladığımız kadarıyla o üstünlüğünü diğer Selçuklu aile üyelerine çoktan kanıtlamış ve diğer üyeler de bu üstünlüğü kabullenmişti. Ancak bu yeni *hadarî* hayata tam olarak alışılammıştı. Tuğrul *Bey* de bu *hadarîleşme* hareketlerini diğer aile üyeleri de bu *hadarî* hayata alıştıktan sonra sergilemeye başlayacaktı.

3.3. Tuğrul *Bey*'in Hadarîleşmesine Karşı Hanedan Üyelerinin Çıkarmış Olduğu İsyanlar

Tuğrul *Bey*, Nîşâbur'da hakimiyetini tesis etmesinin ardından daha önce yine Sultan Mesud'un idaresinde olan Taberistan ve Cürcân bölgelerini bizzat ilhak etmişti. Mahalli bir beylik olan Ziyar-oğullar ve Bavendileri de hakimiyeti altına almış ve bu beyliklerde kendi adına hutbeler okunmasını sağlamıştı. Tuğrul *Bey*, bu taraflarda kendi hakimiyetini sağlamlaştırmak adına da Selçuklu valileri tayin etmiştir. Daha sonra 1043 senesinde Tuğrul *Bey*, *Melik Çağrı Bey* ile Harizm seferine çıkarak Harizm halkını da hakimiyetleri altına almışlardı. Daha sonra Çağrı *Bey*, oğlu Alp Arslan'ı, Gazne seferi yapması amacıyla görevlendirmiş ve Alp Arslan bu görevi başarıyla tamamlamıştır. Bu haberi alan Çağrı *Bey* de oğlu Alp Arslan'ın ordusuna katılarak birlikte hareket etmiş ve Gaznelilerin sahip olduğu Tirmiz, Kubadiyan, Vahş, Kunduz ve bütün Toharistan'ı Selçuklu Devleti'ne bağladılar. Halife el-Kaîm Biemrillah, Tuğrul *Bey*'den, Rey bölgesinde taşkınlık çıkartan Türkmenleri kendi itaati altına almasını ondan bizzat rica etmiş ve Tuğrul *Bey* de bu nedenle İbrahim Yınal'ı görevlendirmiştir. Rey, Hemedan ve Cibal gibi yerlerin fethiyle bizzat ilgilenen İbrahim Yınal, *Sultan* Tuğrul'u Rey'de bir merasimle karşılamış ve burasını Tuğrul *Bey*'in hakimiyetine bırakmıştır. Tuğrul *Bey* Rey şehrinin imarıyla ilgilenmiş ve devletin merkezini Nîşâbur'dan Rey şehrine aktarmıştır.³³⁵ Tuğrul *Bey* daha sonra Kazvin ve İsfahan hakimlerini vergiye bağlamak suretiyle boyun

³³³ Faruk Sümer, "Tuğrul *Bey*", *DİA*, c. 41, s. 345.

³³⁴ Köymen, *age.*, s. 366.

³³⁵ Turan, *age.*, s. 110-111.

eğdirmeyi başarmıştı. İbrahim Yınal, Kutalmış ve Kavurd ise İran'ın orta, garp ve cenup bölgelerini fethetmek amacıyla hareket ediyorlardı. Kutalmış ve Kavurd Cürcân, Dâmegân, Kumis, Şiraz ve İstahr üzerine fetihler gerçekleştirirken, İbrahim Yınal ise Dînever, Karmis, Hulvân, Hanikin ve Şehrizar şehirlerinin fethiyle meşguldü. En sonunda da bu şehirleri elde ederek Selçuklu *mülkü*ne katmayı başaramışlardı.³³⁶ Selçuklular'ın *mülkü* genişletme politikası İbn Haldun'un tespitlerinden anladığımız kadarıyla oldukça normal bir durumdu. Çünkü İbn Haldun'a göre devlet, birtakım dönemlerden ve aşamalardan geçme eğilimini göstermektedir. Devletin geçtiği birinci tavır: Zafere ulaşma, savunma halinde bulunan devlete karşı galip gelerek *mülkü* elde etme tavrıdır. Bu hallerde devletin yöneticisi, kavmi olmadan bir şeyler başaramaz ve onlardan ayrı olarak hareket edemez. *Asabiyet* de henüz silinmeye yüz tutmamıştır.³³⁷ Tuğrul Bey de Selçuklu hanedan üyeleri aracılığıyla *mülkünü* genişletiyor ve aynı zamanda devletin ikinci haline gelmelerine neden olacak *hadarîleşmeye* yönelik adımlar atıyordu.

Hanedan üyeleri aracılığıyla *mülkünü* genişleten Tuğrul Bey, hanedan azasının çıkarmış olduğu isyanlar nedeniyle birtakım sıkıntılar yaşamıştır. Çünkü Tuğrul Bey, *hadarîleşmeye* giden yolda günbegün diğer üyelerin devlet içerisindeki hakimiyet haklarını azaltmaya çalışıyordu. Bu durumdan rahatsız olan birkaç hanedan azası da isyanlar çıkartarak, Tuğrul Bey'e karşılık vermek istiyordu. İbrahim Yınal, Çağrı Bey ve Musa *Yabgu* gibi bir hakimiyet sahasına sahip olamadığı için Tuğrul Bey'e kırılmış bir durumda idi. Bu nedenle de Hemedan ve çevresinde kendisine ait bir vilayet elde etmeye çalışıyordu. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın bu amacını anlamış ve onun devlet içerisinde devlet olmasını engellemek adına Hemedan ve Cibâl kalelerinin kendisine teslim edilmesini İbrahim Yınal'a bildirmişti. Fakat İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in bu isteğini reddetmiş ve iki kardeş karşı karşıya gelmiştir. Tuğrul Bey ordusuyla önce Hemedan ve diğer kaleleri ele geçirmiş sonra da İbrahim Yınal'ın sığındığı kaleyi kuşatmaya girişmişti. Başarılı geçen kuşatmanın ardından İbrahim Yınal'ı ele geçiren Tuğrul Bey, onu affederek birçok iktâ vermeyi veya yanında kalmak teklifini sunmuştu. İbrahim Yınal ise ikinci tercihi seçerek Tuğrul Bey'in yanında kalmayı uygun görmüştür.³³⁸ Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ın fetih sahasındaki Büveyhî Emirlerine boyun eğdirerek hakimiyeti altına

³³⁶ Turan, *age.*, s. 111-112.

³³⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 399-400.

³³⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 422-423; Turan, *age.*, s. 126.

almıştı. Sonrasında da Kureyş Büveyhîleri de Tuğrul *Bey* namına hutbe okutmaya karar vermişlerdi. Tuğrul *Bey*'in ordusu Huzistan'ı da ele geçirince Büveyhîler ortadan kalkmış ve Tuğrul *Bey*'in *mülkü* Bağdad sınırlarına kadar dayanmıştı.³³⁹

Tuğrul *Bey* bir başka bu duruma benzer olayı ise *yabgu* unvanını taşımakta olan Musa *Bey* ile yaşamıştı. *Yabguluğun* önem sırasının iyice gerilemiş olduğu bu yeni sistemde Musa *Yabgu*'nun bu duruma sesinin çıkarmaması ilginç bir durum olurdu. Dandanakan savaşı öncesinde Horasan'ın en büyük üçüncü merkezi olan Herat'ı ele geçiren Musa *Yabgu*, burayı hakimiyetinin merkezi haline getirmiştir. Daha sonra Ertaş'ın da yardımıyla Sistan bölgesini ve Bust bölgesinin kendisine bağlayarak büyük başarılar elde etmişti. Fakat Musa *Yabgu*'nun gücü, *hadarîleşen* bir devlet karşısında her geçen gün daha da azalmaktaydı. Musa *Yabgu* birkaç kez bu olayları engellemeye çalışmış olsa da önce İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş, sonrasında Yakuti ve en sonunda da Çağrı *Bey*'in müdahaleleriyle karşılaşmıştı. Çağrı *Bey*'in, Musa *Yabgu*'ya müdahale etmesiyle Musa *Yabgu*, Tuğrul *Bey*'in nezdine bu konuyu açmış ve Tuğrul *Bey*, Çağrı *Bey*'i sert bir şekilde kınamıştır. Tuğrul *Bey*, Musa *Yabgu*'ya Sistan Eyaletini tekrardan vererek para bastırma ve hutbe okutma gibi ayrıcalıkları tekrardan takdim etmiştir.³⁴⁰

Tuğrul *Bey*, Kavurd *Bey* ile de birtakım hakimiyetini kabul ettirme sorunları yaşamıştı. Kavurd'un bastırmış olduğu paralarda kendi adı geçerken Tuğrul *Bey*'in adına hiç rastlanılmamaktadır. Bu durum da Kavurd'un, Tuğrul *Bey*'e açık bir şekilde baş kaldırdığını gösterir niteliktedir. Fakat Kavurd, Alp Arslan ve Melikşah zamanına kadar bir hamle yapmamıştır. Bir diğer isyan da Kutalmış tarafından gerçekleştirilmiştir. *Sultan* Tuğrul saltanatının sonlarına doğru Kutalmış hakimiyet iddiasıyla isyana kalkışmıştır. Çünkü babası Arslan'ın, *yabgu* unvanını taşıması nedeniyle kendisinin Selçuklular'ın gerçek *reisi* olması gerektiğini öne sürüyordu.³⁴¹ Tuğrul *Bey*, Kutalmış ve onun yanında birlikte hareket eden Resul-Tekin'in üzerine derhal bir ordu göndermiş ve Kutalmış bu ordunun gücüne karşı koyamayınca Girdkuh kalesine çekilmek zorunda kalmıştı. *Sultan* Tuğrul *Bey*, Kutalmış'ın üzerine bu sefer Amidu'l-Mulk el-Kunduri'yi göndermiş ve Amidu'l-Mulk, Kutalmış'ın, Girdkuh kalesinde uzun bir süre kuşatılmasının ardından Tuğrul *Bey* ile barış yapmak zorunda kalmıştı.³⁴²

³³⁹ Turan, *age.*, s. 126-127.

³⁴⁰ Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", s. 77-78.

³⁴¹ Turan, *age.*, s. 140.

³⁴² Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", s. 78-80.

Tuğrul Bey, Kutalmış'ın kardeşi Resul-Tekin'in Basra, Ahvaz ve Şiraz taraflarını hakimiyeti aldığını öğrenmiş ve düzenlediği Musul seferinin ardından Hezar-esb'i, Resul-Tekin'in üzerine göndermişti. Hezar-esb, Resul-Tekin'i gerçekleştiren çarpışmada mağlup etmeyi başarmış ve onu esir etmişti. Resul-Tekin'in canı Bağdad'dan bizzat gelen mektuplar sayesinde bağışlanmıştı. Bu isyan hareketinin üzerine de İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in elinden *mülkü* almak amacıyla Türkmen obalarına gitmiş ve oradaki Türkmenlerle bir anlaşmaya varmıştı. İbrahim Yinal, bazı Türkmen beyleriyle yapmış olduğu anlaşmanın, Tuğrul Bey'in *hadarîleşme* politikalarıyla bağlantılı olduğu oldukça açıktır. Çünkü Tuğrul Bey, *bedevî* şartlardan zamanla sıyrılmak ve *hadarî* topluma uyum sağlamak istemekteydi. Bu nedenle de *bedevî* gelenekler terk edilmeye ve *hadarî umrân* benimsenmeye özen gösteriliyordu. Bunun bir sonucu olarak da kendi kavminden olan Türkmenler etkilerinin azaldığını hissetmiş ve Tuğrul Bey'e düşmanlık beslemeye başlamışlardı.³⁴³ İbn Haldun ise bu durumu şu şekilde özetler; Devletlerin tavırları ve halleri sürekli bir değişim içerisindedir. Tuğrul Bey de İbn Haldun'un açıkladığı ikinci tavır merhalesindedir. Bu dönemde Devlet sahibi, kavmini bir tarafa bırakarak idareyi ele alır ve onların yönetime katılma ve ortak olma girişimlerini dizginlemeye başlamaktadır.³⁴⁴ Zaten ilk başta Türkmenleri tasfiye edilmesinin sebebi ise onların boy beyleri aracılığıyla Tuğrul Bey'e bağlı olmalarıydı. Yani onlar beylerine, Tuğrul Bey'den daha bağlı idiler. Bu durum da Tuğrul Bey'i başından beri rahatsız etmekteydi. Bu nedenle de *bedevîlik*lerini muhafaza eden Türkmenler yerine *hadarî* sisteme daha yatkın olan gulâm sistemini hayata geçirmişti.³⁴⁵ Yani Tuğrul Bey, İbn Haldun'un da dediği gibi kendine taraftar olan adamlar toplamaya, azatlılar ve devşirmeler³⁴⁶ edinmeye başlamıştı.

İbrahim Yinal ve bu Türkmenlerin Cibal taraflarına gittikleri haberini alan *Sultan* Tuğrul, onların bu hareketine oldukça sinirlenmiştir. Çünkü bu hareket *Sultan* Tuğrul'un yıllarca kurmaya çalıştığı *hadarîleşme*ye karşı bir hareketti. Daha sonra Halife ve Tuğrul Bey'in elçileri, İbrahim Yinal'ı mektuplarla Bağdad'a dönmeye ikna etmeyi başarmışlardı. *Sultan* Tuğrul'un ikinci bir Musul seferini düzenlediği sırada İbrahim Yinal, büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru hareket ederek, *Sultan* Tuğrul'a tekrardan baş kaldırmıştır. Mısır Halifesi ve Arslan Besâsîrî'nin de desteğini alan İbrahim Yinal'a, Kutalmış, Resul-Tekin gibi hanedan üyelerinin de yardımında bulunduğu anlaşılmaktadır.

³⁴³ Sinan Tarıfçı, agm., s. 11-12.

³⁴⁴ İbn Haldun, *age.*, s. 399-400.

³⁴⁵ Tarıfçı, agm., s. 10.

³⁴⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 400.

Sultan Tuğrul hem Mısır Halifesine Hem Arslan Besâsîrî'ye hem de İbrahim Yınal üzerine bir ordu göndermiş bu nedenle de kendi ordusu büyük oranda küçülmüştü. İbrahim Yınal asker sayısı ise Ertaş'ın oğulları Ahmed ve Mehmed'in de kendisine katılmasıyla asker 30.000 Türkmen'i bulmuştu. İbrahim Yınal bu Türkmenleri, Tuğrul Bey'e olan kırgınlıkları nedeniyle toparlayabilmişti. Ayrıca İbrahim Yınal "Tuğrul Bey ile barışmayacağını, onları Irak'a gitmeye zorlamayacağına ve kendilerine fikir danışmadan vezir atamayacağına" dair bir söz vermişti.³⁴⁷ Tuğrul Bey, az sayıdaki asker sayısı nedeniyle İbrahim Yınal'ın ordusuna karşı Hemedan kalesine çekilmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Altun-can Hatun'a ve Anuşirevan'a mektuplar göndererek yardım etmeleri gerektiğini istemiştir. Altun-can Hatun, Çağrı Bey, Alp Arslan, Kavurd ve Yakuti kumandasında büyük bir ordu, *Sultan* Tuğrul Bey'e yardım etmek için Hemedan'a doğru yola çıkmıştı. Hanedan üyeleri arasında yaşanan bu savaşın sonucunda İbrahim Yınal'ın ordusu mağlup olarak esir duruma düşmüştü. *Sultan* Tuğrul'a teslim edilen İbrahim Yınal, Ahmed ve Mehmed, eski Türk an'anesine göre yayın kirişi ile boğdurulmuştur.³⁴⁸ Her ne kadar bu olay *Sultan* Tuğrul'un son dönemlerine denk gelmiş ve biraz daha *hadarîleşmiş* bir durumda olsalar da hala eski geleneklerinden tam olarak kopamamaları normaldir.

Bu tür isyanların devletin ilk zamanlarında yaşanması oldukça normaldir. Çünkü daha *bedevîlikten hadarîliğe* geçişe Selçukoğulları tam olarak ayak uyduramamış ve *mülkü* elde ettikten sonra daha önceki geleneklerine göre hareket etmeyi uygun görmüşlerdir. Fakat *Sultan* Tuğrul, onların hareketlerine olabildiğince izin vermemeye gayret göstermiş, aynı zamanda da Selçukoğullarının bu *hadarî* yaşama alışabilmeleri açısından da onlara zaman vermiştir. Daha önce İbn Haldun'un tespitlerinde de gördüğümüz üzere *asabiyet* kendini muhafaza etmeye devam etmektedir. Hanedan üyeleri de Tuğrul Bey'e zaman zaman baş kaldırarak *asabiyet*lerini olabildiğince korumaya özen göstermişlerdir. Bu nedenle de ayrılıkçı hareketler sergileyerek kendileri için *mülk* elde etmeye çalışmışlardır.

3.4. Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesinin İsteklerine Karşı Tutumu

Tuğrul Bey'in *mülkü* henüz elde etmeden önce 1038 yılında Abbasi halifeliği ile ilişkiler kurulmaya başlanmıştı. Abbasi Halifesi el-Kaîm Biemrillah Tuğrul ve Çağrı beylere bir mektup göndererek yağma, katil ve tahrip olaylarından uzak durmalarını

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 488; Tarifçi, *agm.*, 12.

³⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 489; Mîrhând, *age.*, s. 80-83; Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *age.*, s. 84; Turan, *age.*, s. 136-138.

bunlar yerine de imar faaliyetlerine girişmelerini tavsiye etmiştir. Tuğrul Bey de Halife el-Kaîm Biemrillah'ın bu isteklerine uymuştur.³⁴⁹ Daha sonra 1044 senesindeki bir sonraki temasta Halife el-Kaîm Biemrillah, Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek ondan istediği 4 ayrı meseleden bahsetmiştir. Bu istekler de şu şekildedir:

- 1- Tuğrul Bey daha fazla Arap emirlerinin memleketlerini işgal etmeyecek ve onları tahrip etmeyecek çünkü elinde olan *mülk* onu ve kabilesini barındırmaya yeterdir.
- 2- Tuğrul Bey, Halife el-Kaîm Biemrillah'a karşı kesin bir sadakat sunmalıdır. Ayrıca Halifenin emirlerine de karşı gelmemelidir.
- 3- Daima doğru hareketlerde bulunmalı ve müminlerin başına kafirleri geçirmekten vazgeçmelidir.
- 4- Halife el-Kaîm Biemrillah'a ele geçirilen memleketlerden vergi göndermeleri gerektiği yazmaktadır.³⁵⁰

Görüldüğü gibi Halife el-Kaîm Biemrillah, Tuğrul Bey'den sadakat istiyor ve vergilendirmeye çalışıyordu. Tuğrul Bey karşısında bir üstünlük kurmak istemesinin nedeni ise onun *asabiyetinin* Halife üzerinde yaratmış olduğu tedirginlikten olabilir. Çünkü Tuğrul Bey'in bu kadar çabuk bir şekilde *mülkünü* genişletmesi, halifelik için belki de bir tehdit oluşturabilirdi. Tuğrul Bey de bu maddelere gerekli cevapları vererek bazılarını reddetmiş bazılarını ise elinden geldiğince uygulayacağını belirtmiştir. Askerlerinin çokluğu nedeniyle memleketlerinin kâfi gelmediğini söyleyerek ilk maddeyi, istedikleri yeminlere de katiplerin anca aklının yeteceğini kendilerinin akıllarını yetmeyeceğini söyleyerek ikinci maddeyi reddetmiştir. Üçüncü madde hakkında da Kendisinin dürüst hareket ettiğini fakat yanında bulunan aç kişilerin kötülük etmelerine karşı elinden bir şey gelmeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Halife'nin vergi isteğini de elinden gelirse yapacağı cevabını vermiştir. Ancak bunu gerçekleştirmemiştir.³⁵¹ Daha önce verginin zillet olduğundan bahsetmiştik. Bu yükün altına giren topluluklar haksızlıkla karşılaşır ve bu nedenle de yeni hak talep etmekten mahrum olurlar ve *asabiyetlerini* yitirirler.³⁵²

Sultan Tuğrul, 447/1055 senesinde Halifenin dördüncü davetinden sonra Bağdad'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Halife de *Sultan* Tuğrul Bey'i sarayına kabul etmiş

³⁴⁹ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008, S. 24, s. 320.

³⁵⁰ Bar Hebraeus, *age.*, s. 302.

³⁵¹ Bar Hebraeus, *age.*, s. 302-303.

³⁵² İbn Haldun, *age.*, 354.

ve onu yanına oturarak hil'at giydirmiştir. *Sultan* Tuğrul *Bey* halifenin bu yaklaşımına karşı elini öperek saygısını göstermiştir. Bağdad halkı ise Selçuklular'ın gelişinden pek hoşnut değildiler. Hatta *Sultan* Tuğrul'un askerleri çarşıya çıktığında bir karışıklık dahi çıkmıştır. Fakat bu ayaklanma kısa sürede kontrol altına alınabilmiş ve bu ayaklanmanın sorumlusu olarak belirlenen Melikü'r Rahim hapsedilmişti. Bu olayın ardından da Halife, *Sultan* Tuğrul *Bey* adına Bağdad'da Tuğrul *Bey* adına hutbe okutulmasını, sikke-i dârü'l-darb üzerine onun adının nakşedilmesi emrini vermiştir. Ayrıca Halife, Tuğrul *Bey*'e *Rüknü'd-devle Ebû Tâlib* Tuğrul *Beg* Muhammed bin Mîkâ'il elkâbını vermiştir. Kasım-Aralık 1055 tarihinde Tuğrul *Bey* Bağdad'dan ayrılmış ve Halife ona birçok hediye ve armağanlar göndermiştir.³⁵³ Dikkatimiz çeken husus aslında *Sultan* Tuğrul'un Bağdad'dan ayrıldığı sırada gerçekleşmiştir. Bu şehirden ayrılırken burada sürekli olarak kalacak bir şahne görevlendirmiştir.³⁵⁴ Selçuklular'ın artık bir devlet olduğunu anlamamızı sağlayacak durum, onların kendilerinden önceki *hadarî* devletlerin sistemlerini uygulamalarıydı. *Mülkü* elde etmelerinin üzerine geçen bu 15 senede ne kadar mükemmel bir şekilde uyguladıkları tartışılır olsa da ellerinden geldiğince *hadarî*lerin sistemlerine uyum sağlamışlardı.

Sultan Tuğrul *Bey*, Kutalmış'ın Arslan Besâsîrî ile olan savaşta bozguna uğradığının haberini almış ve bu haber üzerine muhasara makinaları ve teknisyenleri yanının alarak Şimali Irak'ı Şiilerden temizlemiştir. Daha sonra Selçuklular aleyhine hareket etmiş Mervânîlerin üzerine yürümüş ve Mervânî Emîri çokça mal gönderip Tuğrul *Bey*'den af dilemişti. Halife el-Kaîm Biemrillah, Şi'ilerin temizlenmesinden oldukça memnun kalmış ve Tuğrul *Bey*'i bir merasimle istikbal ettirmişti.³⁵⁵ *Sultan* Tuğrul, Halifeden kendi mevkiini yükseltecek ve sultanlığına yakışacak unvanlar verilmesini istemekteydi. Halife de birçok hediye ile ona “meşru hükümdar”, “müslümanların sığınağı” ve *Rüknü'd-devle* lakabını değiştirerek, “*Rüknüddin Sultan* Tuğrul *Bey*” lakaplarını kullanarak bir mektup yazmıştır.³⁵⁶ Tuğrul *Bey*, kullandığı unvanların, lakapların ve *hadarî* adetlerin yanı sıra halifenin vermiş olduğu unvanları da kendi mührüne eklemiş ve bu işarete Tuğra denilmiştir.

³⁵³ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 70-71; Özdemir, *agm.*, s. 322.

³⁵⁴ Özdemir, *agm.*, s. 324.

³⁵⁵ Turan, *age.*, s. 134-135.

³⁵⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 74; Bar Hebraeus, *age.*, s. 305.

1059 yılında Arslan Besâsîrî'nin Bağdad'ı kuşatmış olduğunun haberini alan Tuğrul Bey, Bağdad'a doğru yola çıkmıştı. *Sultan* Tuğrul'un üzerine geldiğinin haberini alan Arslan Besâsîrî bir sene süren işgalini sona erdirerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şehrin işgalinin sonlanması üzerine şehre giren Tuğrul Bey, Bağdad'a tekrardan nizamı kurmuş ve halifeyi makamına yerleştirmişti. Sonrasında *Sultan* Tuğrul, istila ve çıkan taşkınlıklar ile harap olmuş Bağdad'ın mahallelerini, çarşısını, ev ve hanlarını tekrardan inşa ettirerek halka dağıttı. Emir Porsuk'u Bağdad şahneliğine tayin etmiş ve devlet işlerini düzenlemiştir. Irak vilayetlerine de yeni vali ve amiller göndererek buradaki hakimiyetini güçlendirmiştir.³⁵⁷

Sultan Tuğrul sonrasında ise Halifenin kızı³⁵⁸ ile evlenmeye talip olmuş fakat yabancılara kız vermek gibi bir gelenekleri olmadığından Abbasi Halife, *Sultan* Tuğrul'un bu isteğine karşılık çok ağır şartlar ileri sürmüştü. Birtakım vilayetler dışında, 300.000 dinar altın mihr, sayısız gümüş, mücevherat ve çeşitli eşyalarla dolu bir çeyiz talep edince Tuğrul Bey, büyük bir öfkeyle Halife'ye tehdit dolu bir mektup göndermiştir.³⁵⁹ Ayrıca bu duruma oldukça canı sıkılan Tuğrul Bey, Irak Selçuklu naibine bir ferman göndererek halifelige ait tüm dirliklere el konulmasını emretmişti. *Sultan* Tuğrul Bey'in bu tutumuna karşı halifelik erkanı telaşa kapılmış ve Halife'yi bu evliliğe ikna etmeye çabalamaya başlamışlardır. Çok geçmeden de Halife kızını vermeye ikna olmuş ve nikah işlemlerinin gerçekleşmesi için Tuğrul Bey'e bir heyet gönderilmiştir. Çok geçmeden de Tebriz taraflarında bulunan *Sultan* Tuğrul'un otağında bir nikah gerçekleştirilmiştir. Nikahtan 4-5 ay sonrasında da Bağdad'da 1 hafta süren bir düğün yapıldı.³⁶⁰ *Sultan* Tuğrul başkent Rey'e döndükten sonra hastalanarak 1063 senesinde vefat etmiştir. *Sultan* Tuğrul'un ölümü üzerine de Bağdad'da resmi bir matem töreni düzenlenmişse de Selçuklu veziri ortaya çıkan saltanat mücadelesi üzerine askerlerin matem töreni yapmasına müsaade etmemiştir. Reislik dönemi de dahil edildiği zaman 25 yıllık *mülkü* elde etme ve onu genişletmeye çalışan Tuğrul Bey'in mücadelelerle geçen hayatı böylelikle sona ermiştir.³⁶¹

³⁵⁷ Turan, *age.*, s. 138-139.

³⁵⁸ Şebânkârî, *Mecma'u'l Ensâb*'ta Tuğrul Bey'in, Halife'nin kız kardeşine talip olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ta eserinde Tuğrul Bey'in Amîdü'l-mülk'ün aracılığıyla Halife'nin kız kardeşi Seyyide'ye talip olduğunu kaydetmiştir. bkz. Şebânkârî, *age.*, s. 75; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *age.*, s. 75.

³⁵⁹ Kazvîni, *age.*, s. 29; Turan, *age.*, s. 140.

³⁶⁰ Sevim-Merçil, *age.*, s. 46.

³⁶¹ Turan, *age.*, s. 142.

SONUÇ

Bu çalışma, İbn Haldun'un tarih felsefesi kapsamında geliştirmiş olduğu temel kavramalar olan *asabiyet*, *bedevîlik-hadarîlik*, *umrân*, *riyaset* üzerinden Selçuklular'ın kuruluş ve Tuğrul Bey döneminin yeniden yorumlamayı amaçlamıştır. Bu kavramsal çerçeve, Selçuklu tarihine yalnızca siyasi bir kronoloji değil, aynı zamanda sosyolojik bir derinlik kazandırmıştır.

İbn Haldun'un *umrân* kavramı çerçevesinde toplumların geçirmiş oldukları iki aşamalı oluşum ve dönüşüm olarak adlandırabileceğimiz *bedevîlik-hadarîlik* diyalektiğiyle Selçuklular'ın ahvali ele alınmıştır. Toplumlari bu şekilde iki aşamaya göre sınıflandıran İbn Haldun, bu sınıflandırmayı onların gelişmişlik-gelişmemişlik düzeylerine göre değil onların maişetleri doğrultusunda yapmıştır. İhtiyaçları doğrultusunda bir araya gelen toplulukların oluşturmuş olduğu ilk aşama ise *bedevîlik* safhasıdır. Çöl ikliminde hayvancılık ile uğraşmakta olan Selçuklular, *Mukaddime*'de anlatılan *bedevî* hayata uygun bir yaşantıya sahip olduklarını görebilmekteyiz. Bu nedenle de *Mukaddime*'de anlatılan *bedevî*lerin sahip oldukları özellikleri bünyelerinde barındırdıkları tespitini sağlamış bulunmaktayız.

Selçuklular'ın tarih sahnesine adım atışları İbn Haldun'un *asabiyet* kavramı ile incelemek, Oğuz boylarının veya göçebe Türk topluluklarının kabile dayanışması ve liderlik etrafında oluşan sosyal bağlılık ilişkileri, Selçuklu otoritesinin ilk temellerini atan itici güç olarak ele alınmıştır. Bu yönden ele alındığında ise Selçuklular'ın, *mülkü* Gaznelilerden çekip alması, İbn Haldun'un tanımladığı şekilde *asabiyet*in mümkün kıldığı ortaya konmuştur.

Selçuk *Bey*'in, Oğuz *Yabgusu* ile yaşamış olduğu bir tartışma sonucunda maiyetiyle beraber Cend bölgesine geldiği ve burada *hadarî* devletlerle ilk temaslarını kurduğu gözlemlenmiştir. Cend şehrinde *asabiyet*inin kuvvetli olması dolayısıyla zorluk çekmeden kısa bir süre içerisinde bölgede bulunan yerel halkın güvenini kazanan Selçuk *Bey*'in şöhretinin yayılmasına neden olmuş ve köklü bir *hadarî* devlet olan Sâ mânîlerin, Hârûn Buğra Han'ın istilası karşısında zor durumda kalması nedeniyle yardım talebinde bulunmasına yol açmıştı. *Hadarî*lerin siyasetine adım atabilmiş olan Selçuklular, bu sayede *hadarî* dünya hakkında gözlem yapabilme şansını yakalamışlardı. Zaten Selçuk *Bey*'in Oğuz *Yabgusu* ile tartışıp Cend'e gelmesinin sebebi de herhangi bir *asabiyete*

boyun eğmeden *reis* olabilme ve *mülkü* elde etme arzusuydu. Selçuk *Bey*'in oğlu Arslan, *yabgu* unvanıyla ailenin *reisliği*ni üstlenmiş ve bu *hadarî* siyasete dahil olmuştu. Sâ mânîler ile Selçuklular arasındaki kurulan bu destek askeri bir destekten ibaret olup aralarında herhangi *asabiyete* zarar verecek bir tabilik-metbuluk ilişkisi bulunmamaktaydı. Arslan *Yabgu*, tüm aile üyelerinin kabul ettiği bir *reis* olmakla kalmayıp tüm Türkistan'a kendi namını duyurmuş bir şahıs haline gelmişti. Arslan *Yabgu* daha sonra Ali Tegin gibi *hadarî* bir prens ile *hîlf* olmuştu. *Hîlf* olduktan sonra iki müttefik arasında yine bir tâbîlik-metbuluk ilişkisi kurulmamış ve iki taraf da ihtiyaçları karşılığında devam etmiştir. Ali Tegin'in *mülkü* vardı fakat bu *mülkü* müdafaa edecek bir askeri gücü bulunmamaktaydı. Arslan *Yabgu*'nun ise askeri gücü mevcut fakat *mülkü* elde edecek bir ortam henüz oluşmamıştı. Karahanlı Sultanı ve Gazneli Mahmud'da kendi aralarında bir ittifak oluşturmuş ve bu toplantıda Karahanlı Sultanı asıl tehdidin Arslan *Yabgu* olduğunu ve onu kendi başına bırakmamaları gerektiğini konusunda Sultan Mahmud'u uyarmıştır. Sultan Mahmud ise Arslan *Yabgu*'nun *mülkünü* tehdit edecek kadar güçlü *asabiyete* sahip olması ve askerlerinin çokluğu nedeniyle hileli bir yol ile yakalayarak, Kālincâr kalesine hapsedmiştir. Yedi sene boyunca burada esir hayatı süren Arslan *Yabgu* yine burada *mülkü* elde edemedi hayatını kaybetmiştir.

Arslan'ın ölümü dolayısıyla Tuğrul ve Çağrı *beyler*, amcaları Musa'yı da yanlarına alarak ailenin *reisliği*ni üstlenmişlerdi. Onlarda *hadarî* müttefik olarak Ali Tegin'i belirlemiş fakat Ali Tegin'in ölümü üzerine yalnızlaşmışlardı. Gazneli Mahmud'un ölümüyle beraber oğlu Sultan Mesud Gazneliler'in tahtına oturmuş ve Selçuklularla yıllar sürecektir mücadelelere girişmiştir. Selçuklular'da geçen bu sürede ise Tuğrul ve Çağrı *beyler*, amcalarıyla oluşturmuş oldukları üçlü liderlik sisteminde kendilerini daha da ön plana çıkarmış fakat *yabguluğun* gücünü tamamıyla sona erdirememişlerdi. İbn Haldun'un tespitlerine göre *bedevî* ve *hadarî* topluluklar birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılayabildikleri sürece beraber yaşayabilmekteydi. Selçuklular ile Gazneliler'in bunu başaramamasının en büyük sebebi ise Gazneliler'in, Selçukluları hakimiyetleri altına almak istemeleriydi. Selçuklular ise böyle bir ilişkiyi Gaznelilerle kurmaktan kaçınıyorlardı. Selçuklular'ın en büyük amacı *mülkü* elde etmektir. Bunu da Çağrı *Bey*'in Anadolu seferinden döndükten sonra Tuğrul *Bey*'e kurmuş olduğu o taraflarda kendilerine karşı koyacak kişilerin olmadığı cümlesinden anlamaktayız. Ayrıca Dandanakan öncesi gerçekleşen Selçuklu Başbuğları arasındaki toplantıda da Çağrı *Bey*'in sözü olarak Sultan Mesud'u mağlup ettikleri takdirde bütün

cihanı ele geçirebileceklerini söylemesi de *mülkü* arzuladıklarının diğer bir göstergesiydi.³⁶² Selçuklular'ın Dandanakan sonrasında *mülkü* elde ettikten sonra *hadarî* unvanlar, lakaplar ve adetler uygulamaları ve *hadarî* idarecilerden yardım almaları onların, *mülk* üzerinde kalıcı olmayı amaçladıklarını gösterir niteliktedir. İbn Haldun'un da üzerinde durduğu gibi *mülkü* elde etmelerinin ardından bununla da kalmamış ve bu *mülkü* genişletmeye çabalamışlardı. Ayrıca Tuğrul Bey, *hadarî*leşmeye ve tek Sultan idaresini diğer hanedan üyelerine kabul ettirmekte güçlük çekmiş ve zaman zaman hanedan azasının isyanlarıyla karşılaşmıştır. Fakat bu isyanların üstesinden gelmeyi başarmış ve *mülkünün* üzerinde hakimiyetini giderek arttırabilmişti.

Sonuç olarak İbn Haldun'un kavramları kullanılmış ve Selçuklu tarihine uygulanarak farklı bir perspektif elde edilmesi amaçlanmıştır. Selçuklular'ın yalnızca siyasal yapısı değil, aynı zamanda sosyal yapısı ve dönüşümlerinde yaşanan dinamikleri, İbn Haldun'un kavramlarıyla teorik bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım sayesinde, Selçuklular'ın kuruluş ve Tuğrul Bey dönemi klasik anlatıların ötesine geçerek, disiplinler arası yardımlaşma sonucunda yorumlama imkanı yaratmıştır. Bu bakımdan tez, İbn Halduncu perspektifin uygulanabilirliğine dair özgün bir katkı sağlamıştır.

³⁶² Beyhakî, *age.*, s. 583.

KAYNAKÇA

A. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

ALİCAN, Mustafa, “İbn Haldûncu Perspektif Bağlamında Selçukluların Yükselişi ve Düşüşü”, *XVIII Türk Tarih Kongresi 2018 (1-5 Eylül 2018)*, Haz. Semiha Nurdan Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2022, ss. 113-122.

APAK, Adem, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, c. 3, İstanbul, 2017, ss. 76-91.

ARSLAN, Ahmet, “İbn Haldun ve Tarih”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 1, S. 1, 1983, ss. 9-30.

Bar Hebraeus, *Abu'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Asabiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, 1991, 453-455.

ÇALIŞKAN AKÇETİN, Nurhayat, “İbn-i Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2017, ss. 353-375.

ÇETİN, Altan, *Haldunnâme (İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek)*, Lotus Yayınları, Ankara, 2012.

Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, trc. Necati Lügal, Haz. Hicabi Kırlangıç, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhrîler- Saffâriler, Sâ mânîler ve Gazneliler)*, ter. Filiz Akçay, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2022.

el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-'uşra*, M. Th. Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1943.

FAYDA, Mustafa, “Bedevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, ss. 311-317.

GÖRGÜN, Tahsin, “Mukaddime”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Ankara, 2020, ss. 118-120.

GULİYEVA, Minara, MEYDAN, Cemal, “Büyük Selçuklu Dönemi Saray Giyim Kuşamı”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2020, ss. 176-191.

GÜNLER, Mevlüt, “İbni Haldun’a Göre Ortaçağ Devletlerinin Kuruluşu; Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti Örneği”, ed. Mustafa Eravcı, *Hirâ’dan Tanrı Dağına İnen Nur: Bozkır İslam Medeniyeti ve Türkler*, 2012, ss. 467-480.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Padişâhân-i Selçukiyân)*, çev. Ayşe Ayna- Bilal Şahin- Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel- Ayşe Tepe- Sibel Temiz, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

İbni Fadlan, *Rihletü’bni Fadlan*, çev. Lütü Doğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, Dergâh yayınları İstanbul, 2007.

İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fi’t-tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, c. IX, İstanbul, 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuk’un oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 13, 1958, ss. 117-130.

....., *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.

KARAMAN, Hayreddin, “Asabe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1991, ss. 452-453.

KAYAPINAR, Akif, “İbn Haldun’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006, ss. 83-114.

KÖYMEN, MEHMET ALTAY, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi cilt I: Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Mîrhând, *Ravzatu’s-safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve notlar Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma’u’l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, ter. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Muhammed İkbâl'in 1921'de C.M.S., II'de bastırıldığı Farsça metinden Türkçeye çeviren, Ahmed Ateş, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, Ankara, 1999.

ÖTENKAYA, Yusuf, "İbn Haldun Umran Mefhumunu Uygarlık/ Medeniyet Anlamında mı Kullandı? Kuramsal ve Tarihsel Bir Tahlil", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 7, S. 1, Haziran 2022, ss. 1-33.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008, S. 24, ss. 315-367.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, ss. 57-80, 4. Baskı, Grafiker yayınları, Ankara, 2012.

Peacock, A. C. S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

POLAT, M. Said, "Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Tanımlama Denemesi" *XVIII Türk Tarih Kongresi 2018* (1-5 Eylül 2018), Haz. Semiha Nurdan Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, ss. 82-105.

....., "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu 2019 (4-6 Nisan)*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Şükrü Dursun, Selçuklu Merkezi Araştırmaları Yayınları, Konya, 2019, ss. 65-80.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, İstanbul, 2020.

SEVİM, Ali, MERÇİL Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

....., "Tuğrul Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, 2012, ss. 344-346.

....., “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *AÜ DTCTF*, c. 16, S. 3-4, 1958.

ŞENOL, Hüseyin Fırat, *İbn Haldun’da Tarih ve Umran Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.

TARİFÇİ, Sinan, “İbn Haldun’un Nazariyesi Işığında Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişimi/Dönüşümü Meselesine Dair Bir Değerlendirme”, *Al-Farabi Ist International Congress On Social Sciences 2017 (11-14 Mayıs)*, Ed. Zhakipbek Altaev-Zharkynbike Suleimenova-Ömer Okan fettahlıoğlu, Gaziantep, 2017, ss. 1-15.

Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci (A Study Of History)*, Haz. Jane Çaplan, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken yayınları, İstanbul, 2009.

ULUDAĞ, Süleyman, “İbn Haldun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, ss. 538-543.

Zahîru’l-dîn Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul, 2018.